

February. 1909.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 134.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।
द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH THE COMMENTARY

'khandanaphakkikâvibhajana'(vidyâsâgarî)of Ânandapûrna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Ŝankara Misra and Raghunâtha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA ŜÂSTRÎ DRÂVIDA,

Professor of Vedânta, The Gaurishankar
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:–OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂS PRESS.
BENARES.

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशातपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम ॥ २ ॥

स्तबकः—१३४

मवायः एतत्पञ्चविधसम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेष्य-
भावश्च तेषामन्यतमो विषयनियमे प्रयोजकः प्रत्य-
क्षस्या,नुमायां व्याप्तिः, सादृश्यमुपमाने, सङ्केत आगमे
संस्कारः स्मृतौ, अभावार्थापत्त्योरत्रैवान्तर्भावान्न प्र-
योगान्तरं एतेभ्यः षड्भ्यः सन्निकर्षेभ्य इतरेण न प्र-
युक्तो विषयनियमो यस्य ज्ञानस्य तत्साक्षात्त्वाद्विवक्षि-
तमित्यर्थः। अव्याप्त्या दूषयति *नेति* इदं रजतमित्या-
दिज्ञाने मिथ्यासंसर्गविषयनियमः षोढासन्निकर्षेतर-
दोषप्रयुक्तः साक्षाच्च भवति तेनाव्याप्तिरित्यर्थः। प्रमा-
त्वविशिष्टसाक्षात्वस्येदं लक्षणं न साक्षात्त्वमात्रस्य
तेन नाव्याप्तिरित्याशङ्क्य * प्रमेति * साक्षात्त्वसामा-
न्यं लक्षयित्वा तद्विशेषो लक्षणीयोऽनाकलितसामा-
न्यरूपस्य विशेषस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वादिति दू-
षयति *नेति* अन्यथाख्यातिवादिनो भाट्टस्यायं पत-
तु वज्रप्रहारः शिरसि न त्वख्यातिवादिनो ममेत्या-
शङ्क्याह * अनिष्टेति * संयोगादिसन्निकर्षविशेषे-
तराप्रयुक्तविषयनिमत्वं विवक्ष्यते किं वा समुदितष-
ड्विधसान्निकर्षेतराप्रयुक्तनियमत्वमाद्येऽव्याप्तिर्घटादि-
प्रत्यक्षस्य समवायादितरप्रयुक्तविषयनियमत्वात् द्वि-
तीये त्वसम्भवो न ह्येकमपि समुदितषड्विधसान्निकर्ष-
प्रयुक्तविषयमित्यर्थः।

अस्तु तर्हि स्वरूपधीः साक्षाद्धीरिति शङ्कते।

४६५ प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षनिरासः।

साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति
चेन्न। अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपे-

क्षत्वात्तदवच्छिन्नकालसम्बद्धबोधत्वं न त्वध्यक्ष इति चे-न्न । व्यभिचारात् । यत्र लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र ततकालताव्यभिचारात् । एतेन यदि न लिङ्गकाला-वच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदाकूटव्याप्यानुमित-स्य व्यापकस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्यन्तरवतः प्राप्तौ व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमा-त्वं प्रमाविशेषान्तर्भावानिर्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम् । भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् । तथापि चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात् ।

साक्षादिति किमिदंस्वरूपधीत्वं तत्राह *स्वेने-ति* अन्यथा सतोऽन्यथा भानेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अ-नुमानादिव्यापकमेतदिति दूषयति *नेति* लिङ्गाद्य-नवच्छिन्नकालसम्बद्धार्थबोधत्वं स्वरूपधीत्वं विवक्षित-मतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते*अनुमानादाविति*परि-हरति *नेति* अनुमानादिविषये लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तद-वच्छिन्नलिङ्गाद्यवच्छिन्नकालसम्बन्धाव्यभिचारोऽनुमा-नादिविषयस्य तत्राह *यत्रेति* विशिष्टमेघोदयनदीपू-रणादिलिङ्गं भाव्यादेर्भाविनोऽतीतस्य च बोधकं त-त्र भाव्यादेरनुमेयस्य वर्तमानलिङ्गकालसम्बन्धस्य व्यभिचार इति तत्रातिव्याप्तिस्तथा भाव्यर्थबोधक-शब्दज्ञानजे ज्ञानेपीत्यादिपदार्थः । भाव्याद्यनुमाने लिङ्गकालावच्छिन्नार्थबोधत्वाभावोपपादनेन परेषां चो-द्यान्तरमपि चूर्णितमिति प्रसङ्गादित्यातिदिशति *एतेने

ति* लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं न भवति किंतु व्याप्तिकालावगतव्यापकप्रतीतिमात्रं सेति स्वीक्रियते यदि तदा तर्हि मिथ्याव्याप्येन धूमत्वपरिगृहीतधूलीपटलादिनाऽनुमितस्य व्यापकस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ प्रतीतौ सत्यां तज्ज्ञानस्य तावत्यंशे व्याप्तिकालावगतव्यापकांशे प्रमात्वमापद्येतेति यच्चोद्यं तदपि निरस्तमिति सम्बन्धः। व्याप्त्यभावे कथं व्याप्तिकालावगतव्यापकांशे प्रमात्वं तत्राह * व्याप्तीति * व्याप्तस्य व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकेन व्याप्तेर्विद्यमानत्वादित्यर्थः। उभयनिष्ठव्याप्तेरेकतरासत्त्वेऽपि कथं सत्वमित्याशङ्कानिरासाय कथितं * दैवेति * लक्षणबलादायातं तदपि स्वीक्रियत इत्यत आह*प्रमेति*प्रमाविशेषाः प्रत्यक्षादयस्तेष्वन्तर्भावो निर्वोढुं न शक्यते यस्य तत्तादृशं अक्लृप्तकरणजन्यतया तत्रान्तर्भावासम्भवादतिरेके च प्रमाणचतुष्टयवादिनियमभङ्गाद्व्याप्यकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमेति वक्तव्यमित्यर्थः। परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति *भूतेति* लिङ्गं व्याप्यतया गमकं व्याप्तिश्च द्विष्ठेति तदाधारतया व्यापकस्य व्याप्यकालावच्छिन्नत्वमस्तीत्याशङ्कामङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* प्रमाखण्डने लिङ्गान्तरवति केवले वा विषयतया प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादित्यत्रोक्तत्वान्नेदमप्यनुमानलक्षणमित्यर्थः।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतसाक्षात्त्वलक्षणान्तरमाशङ्कते।

४६६ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

अनुपहितप्रतीतिः साक्षाद्धीरिति चेन्न। विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात् । करणानुपहितत्वं विवक्षितमिति चेन्न। परकरणोपहिताव्यापनात्। स्वकरणोपहितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् ।

अन्विति साध्यधर्मोपहितो धर्म्यनुमाने प्रकाशत इति तत्र तद्व्यावृत्तयेऽनुपहितेति विशेषणम्' अनुपहितशब्देन किं विशेषणमात्रानुपहितत्वं उत लिङ्गासम्बद्धत्वमिति विकल्प्य आद्ये ऽव्याप्तिरिति परिहरति *नेति* दण्डीति विशिष्टप्रत्यक्षं विशेषणं विशेष्यं च गृह्णाति विशिष्टस्य तावन्मात्रत्वादतश्च विशेष्यांशे साक्षात्त्वं न स्यात्तस्य विशेषणोपहितत्वादित्यर्थः।द्वितीयं शङ्कते *करणेति* परकरणानुपहितत्वं वा स्वकरणानुपहितत्वं वा आहो स्वित् करणमात्रानुपहितत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति *नेति* धूमवत्त्वलिङ्गेन गिरिशिखरे कृशानुर्यदाऽनुमीयते परेण तदा तत्समीपस्थस्य वह्निप्रत्यक्षं साक्षान्न स्यात्परकरणोपहितविषयत्वादित्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह *स्वेति* स्वपदेन विशेषोपादानेऽव्याप्तिः सामान्योपादाने कथितातिव्याप्तिरित्याशयः ।

प्रकारान्तरेण साक्षात्वं लक्षयति ।

४६७ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

व्यप्त्याद्युपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः

सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न। व्याप्त्यादिप्रत्यक्षाव्यापनात्। असिद्धत्वाच्च। पर्व्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात्। शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्। शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात्।

* व्याप्तीति * व्याप्तिसङ्गतिसादृश्योपहितत्वानां यत्राभावः सा साक्षाद्धीरनुमादित्रयव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम्। नेदं लक्षणमव्यापकत्वादित्याह * नेति * अग्निव्याप्तोऽयं धूम इति व्याप्तिप्रत्यक्षं व्याप्तिविशिष्टं घटशब्दस्य घटेन साङ्केतिकः सम्बन्धस्तद्विषयमेवेश्वरप्रत्यक्षं तदुपहितं चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र सादृश्यप्रत्यक्षं च तदुपहितमिति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। लक्षणस्यासम्भवं चाह * असिद्धत्वाच्चेति * यत्र व्याप्त्यादिसमुच्चयसम्भवस्तत्रैव तद्व्यतिरेकसमुच्चयोऽपि, न च प्रत्यक्षे तदस्तित्वसिद्धिरित्याशयः। न केवलमव्याप्त्याद्यतिव्याप्तिरपीत्याह * पर्वत इति * पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञानाद्व्याप्यधूमव्यापकवानित्यप्रतिज्ञानादनुमाने व्याप्त्यस्फुरणात् फलिता ह्रुमा इति शब्देन शब्दाविषयज्ञानाजननाच्च व्याप्त्याद्यव्यवहितत्वं शाब्दप्रतीतावनुमितौ चास्तीति साक्षात्त्वापात इत्यर्थः।

लक्षणान्तरमनूद्य दूषयति।

४५८ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न। व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः। यदि द्रव्यविशेषान्तरावस्थितिर्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः। अथ ज्ञापक-

ज्ञानपूर्वसत्ता व्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति । विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न । धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्य्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्ववृत्तिः । साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे ऽप्यव्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् ।

* अव्यवहितेति * अव्यहितस्य धीरव्यवहितधीस्तत्त्वमिति यावत् । अव्यवधानस्य च व्यवधानेन निरूप्यत्वात्तस्यच दुर्निरूपत्वाद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । किमिदं व्यवधानं मूर्त्तद्रव्यस्य मध्येऽवस्थानं तदुत ज्ञापकविषयज्ञानस्य प्रथमत्वमाहोस्विल्लिङ्गादिविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति *यदीति* द्रव्यविशेषस्य मूर्तस्यान्तरा ज्ञानज्ञेययोर्मध्ये व्यवस्थितिर्व्यवधिस्तदभावोऽव्यवधानमित्यर्थः । अतिव्याप्त्या दूषयति *तदेति* विभवो दिकालादयो नित्यानुमेयाः तेषां ज्ञानानि साक्षात्स्युस्तत्र द्रव्यविशेषान्तरावस्थानाभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमवलम्बते *अथेति* ज्ञापका लिङ्गादयस्तज्ज्ञानपूर्वकान्यनुमानादीनि न तथा प्रत्यक्षत्त्वमिन्द्रियाणामज्ञातानामेव ज्ञापकत्वादित्याशयः । परत्वापरत्वपृथक्त्वादीनां प्रतियोग्यपेक्षज्ञानानामप्रत्यक्षता स्यात्प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात्तज्ज्ञानस्येत्यव्याप्तिमाह *तदेति* ननु ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं साक्षात्त्वमिति पूर्वमेव परास्तं किमिदानीमाश-

ख्याते। नैष दोषस्तत्रैव दोषान्तराभिधित्सया व्यवधानशब्दार्थविकल्पविशेषतया पुनरुद्भावनादिति। अन्त्यमुत्थापयति *विशिष्टेति* लिङ्गादिविशिष्टे धर्मिणि साध्यादिविशिष्टज्ञानमनुमानादौ तदभावः प्रत्यक्ष इत्यर्थः। विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशिष्टवैशिष्ट्यं लिङ्गविशिष्टस्य साध्यवैशिष्ट्यं शब्दविशिष्टस्य देशजात्यादिवैशिष्ट्यं सादृश्यविशिष्टस्य संज्ञावैशिष्ट्यं तद्ग्राहकत्वमनुमादेर्व्यवधानमिति द्रष्टव्यम्। धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यं स्वरूपेण प्रथमं भवति तद्ग्राहित्वं किमनुमानस्य व्यवधानमुत धूमवैशिष्ट्यं गृहीत्वा वह्निवैशिष्ट्यग्राहकत्वप्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य प्राथम्यं व्यवधानमिति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * धूमस्य वह्नेः प्रथमभावित्वे वह्निकार्यत्वं न स्यात्पूर्वोत्तरभावनियतत्वात्कार्यकारणभावस्य तेन स्वरूपस्थित्या धूमवैशिष्ट्ये वह्निवैशिष्ट्याभावादेतद्ग्राहकत्वव्यवधानाभावादनुमानेऽतिव्याप्तिरित्यभिसन्धिः। तथात्वं धूमस्य पूर्वभावित्वं इति यावत्। द्वितीयेऽपि धूमवैशिष्ट्यं धर्मिविशेषणतया गृह्यते किं वा साध्यविशेषणतयेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * प्रतीताविति* धूमवैशिष्ट्यविशिष्टश्चेद्धर्म्मी तदा हेतोर्धूमस्य धर्मिविशेषणभूतस्यात्मनि वृत्तिः स्यादित्यंशतः स्ववृत्त्यापातो धर्मिनिष्ठतया हेतोर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः। परिशिष्टं कल्पं श्लथयति *साध्येति* धूमवैशिष्ट्यस्य साध्यविशेषणत्वे यो धूमवान् सोऽग्निमानिति प्रत्यक्षे साक्षात्त्वं न स्याद्धूमवैशिष्ट्यप्रतीतिरूपव्यवधाना-

दन्यथा धूमस्य धूमेनैव व्याप्तिग्रहापत्तेरित्यतिव्याप्तिरिति यावत् ।

एवमौपाधिको धर्म्मः साक्षात्वं नेत्युक्ते ऽस्तु जातिरित्याह ।

४६९ प्रत्यक्षत्त्वस्य जातित्त्वनिरासः ।

अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं, तत्रानुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् । तन्न । स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् । स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् । भावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति ।

* अथेति * संशयत्वादिव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानस्यापरजातिः साक्षात्त्वमित्यर्थः ।प्राभाकरोक्तदूषणं दर्शयति*तत्रेति* अनुभवत्वं न परजातिस्तदभावेऽपि स्मृतौ साक्षात्वभावान्नापि साक्षात्वं परमसाक्षात्कार्येनुमानादावनुभवत्वभावादिति परापरभावानुपपत्तेर्जातिसङ्करस्य परस्परव्यभिचारिणोरेकत्रावस्थानस्य सङ्करस्य जातिबाधकत्वादित्यर्थः ।स्मृतेः साक्षात्कारित्वादित्युक्तहेत्वसिद्ध्या तदुक्तं दूषणं परिहरति * तन्नेति * तार्किकैः स्मृतेः साक्षात्त्वानङ्गीकारात्साक्षात्त्वमपरमनुभवत्त्वं परमिति शक्यत एव परापरभावो निरूपयितुमित्यर्थः । स्वप्नज्ञानं स्मृतिः संस्कारमात्रज-

त्वात्सम्प्रतिपन्नवदपरोक्षं च इदन्तावभासत्वात् कुम्भोऽयमिति ज्ञानवदतः स्वप्नस्मृतावनुभवाभावेऽपि साक्षात्त्वादुक्तदोष इत्यत आह *स्वप्नस्येति* संस्कारमात्रजत्वमसिद्धं दोषजन्यत्वादितियावत्।जाग्रत्युपलब्धानामेव स्वप्ने दर्शनात्तज्ज्ञानं स्मृतिः प्रसिद्धस्मृतिवदित्याशङ्क्याह * सिद्धौ चेति * साक्षात्वं तत्रारोप्यते न मुख्यं साक्षात्त्वमतो न साङ्कर्यमित्यर्थः। भावनाबलात्कामिन्यादिसाक्षात्कारो दृश्यमानः स्मृतिरेवेति तत्राह * भावनेति * आलोकादिधर्म्यधिष्ठानं यस्य प्रियाद्याश्रयधर्मारोपस्य स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति चक्षुःसम्प्रयुक्तालोकदेशादौ धर्मिणि कामुकस्य कामादिदोषात् ध्यायतो द्वेषादिदोषाच्च सुभ्रूः सुनासेत्यादिप्रियाश्रयधर्म्मा असुखहेतुत्वादयः शत्र्वाश्रयधर्मा आरोप्यन्त इति। निमीलितनयनस्याक्षादिसम्प्रयोगानुभवकारणाभावे यद्देवताद्यापरोक्ष्यं ध्यानबलाद्दृश्यते पारिशेष्यात् स्मृतिरेवेत्यत आह * निमीलितेति * मनोनिरोधदोषसहितात्ममनःसंयोगाज्जायमानतया स्वप्नवत् भ्रान्तिरित्यर्थः।

एवं परोक्तदोषस्यानुपादेयत्वमुक्त्वा स्वयमुच्यमानस्योपादेयत्वमाह।

४७० प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे दोषकथनम्।

इदन्तु स्यात् परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवस्यमानायां परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या

वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परेण सुवच स्यात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य प-श्यामीति कस्यानुभवो यद्बलाऽत्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रती-ति कलहोऽयम् ।

इदन्त्विति द्व्यणुकं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणा-रब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानजा परमाण्वादि-बुद्धिर्ज्ञाताः परमाण्वादय इत्यनुव्यवस्यते निर्विषयबु-द्धेरनुव्यवस्यत्वायोगात्तद्विषयपरमाण्वादिरपि तत्र-भात्येवेति मानसानुव्यवसायस्य तत्राप्यपरोक्षत्वं स्यान्न चैवमनुभवोऽस्ति परमाणूनामयोगिगम्यत्वापा-तादित्यर्थः । व्यवसायः परमाणुविषयः स चात्म-समवेत आत्मा च मनः संयुक्त इति बुद्धिलक्षणसं-निकर्षात्परमाणुरपि प्रत्यक्ष इत्यत आह * अन्यथेति * वन्हिसम्बद्धो धूमस्तद्विषयं ज्ञानमात्मनि विशेषणं स च मनस्संयुक्त इति लैङ्गिकोऽपि प्रत्यक्षः स्यादित्य-र्थः। चक्षुःसंयुक्तदेवदत्तविशेषणसंस्कारविषयः पूर्वदेश-कालसम्बन्धः सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां संस्कारलक्ष-णप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियते तद्वदनुमेयोऽपीत्यत आ-ह * एवमिति * अस्य-प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वदेश-कालस्थितिं सम्बन्धमित्यर्थः । विप्रतिपन्नानुभवान्नार्थ-सिद्धिरित्युपसंहरति * तस्मादिति *

किं च साक्षात्त्वं जातिः किं प्रत्यक्षगम्योतानु-मेयेति विकल्प्य प्रथममनुवदति ।

४७१ साक्षात्त्वजातेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः।

यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्यांश्चिदध्यक्षानध्यक्षाविवादो न स्यात्। न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत्। मैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वानवभासः। यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स[1] ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वे त्विति विशेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न मात्सर्येण वाङ्मात्रेण वा किन्तु तत्त्वाभिमानादेव।

यदीति तर्हि वादिनां व्यवसायादिषु प्रत्यक्षत्वविवादो न स्यादिति दूषयति *तदेति* कुतो विवादासम्भव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षे घटादौ तथात्वे विप्रतिपत्त्यदर्शनादित्याह * नहीति * घटादेः स्फुटावभासत्वाद्विवादाभावेऽप्यस्यास्फुटावभासत्वात्प्रत्यक्षत्वे विवादः स्यादिति शङ्कते * क्वचिदिति * साकल्येनार्थग्रहणं स्फुटावभासः साक्षात्त्वजातेरनवयवत्वादवभासेत् स्फुट एवेति परिहरति * मैवमिति * साकल्येनार्थग्रहणं न स्फुटावभासः किं तु ज्ञानत्वानुभवत्वप्रमात्वादयो भूयांसोऽपरोक्षत्वेनैकार्थसमवायिनो धर्माः सन्ति तैः सह ग्रहणं स्फुटावभास इत्याशङ्क्याह

१ स ज्ञानादित्ववत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हि ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वेऽपि विशेषो वाच्यः दर्शनकृतां हि विवादो न मात्सर्येण वाङ्मात्रात्किन्तु इति सो० पु० पा०।

* यदीति * तर्हि साक्षात्त्वस्य ज्ञानत्वादिवत्स्फुटावभासो विद्यते ततश्च ज्ञानादित्वे यथा नास्ति विवादस्तथा साक्षात्त्वेऽपि न स्यादविशेषादित्याह * स इति * साक्षात्त्वे स्फुटमवभासमानेऽपि परोक्तेन तत्र विवादितव्यमिति मात्सर्यनिमित्तोऽपवादः स्यादित्यत आह * दर्शनेति *

एवं परमाणुबुद्धिविषयानुव्यवसाये साक्षात्त्वपरोक्षत्वसाङ्कर्यमुपवर्ण्य सम्प्रत्यनुमानविशेषेऽपि तदुपपादयति ।

४७२ प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे साङ्कर्यम् ।

प्रत्यक्षार्थधर्मिकायाश्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्त्वसङ्करो दुर्वारः । परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न । अस्यार्थस्या[1]ऽविनिगन्तव्यत्वापत्तेः[2] । सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लिङ्ग्यादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः। लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमितित्वादौ प्रयोजकमिति चेत्। साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षादपि सा न स्यात् ।

प्रत्यक्षेति वह्निमान् गिरिरिति प्रत्यक्षधर्मिकानुमा धर्मिविशिष्टसाध्यधर्मं गोचरयति तत्र धर्म्यंशे सासाक्षात्स्यादिन्द्रियजत्वात् धर्मांशे लिङ्गजत्वेन परोक्षा स्यादित्येकस्यामेव निरंशायामनुमायां साक्षा-

---

१ न भवितव्यमिति सो० पु० पा० ।

२ विनिगन्तव्यत्त्वापत्तेरिति सो० पु० पा० ।

त्वपरोक्षत्वसङ्कर इत्यर्थः । परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि जातित्वे स्यादयं दोषो न चैवं परोक्षत्वस्याजातित्वादिति शङ्कते * परोक्षत्वमिति * भावरूपधर्मयोः परस्परव्यभिचारे सत्येकत्रावस्थानं भवति साङ्कर्यमजातित्वेऽपीत्यत आह *केवलमिति* परोक्षत्वं जातिरपरोक्षत्वं तदभाव इति विपरिवर्तिप्रसङ्गान्मैवमिति परिहरति *नेति* न्यायतः परोक्षत्वापरोक्षत्वसाङ्कर्यं प्रतिपाद्य तदङ्गीकारपर्यालोचनेनाप्युपपादयति * सर्वज्ञमिति * दृष्टो लिङ्गादिर्येन स दृष्टलिङ्गादिरादिपदेनागमादयो गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति । ईश्वरस्य सर्वमेव करतलादिवदपरोक्षं तत्र धूमाद्यपरोक्ष्याद्वन्ह्यादिज्ञानं जायेतैव ज्ञायमानलिङ्गादेर्लिङ्ग्यादिज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यादेवं च वह्निज्ञानमैश्वरं परोक्षं लिङ्गजत्वादपरोक्षं च न च तत् ज्ञानद्वयमेकास्मिन् युगपदेकजातीयविशेषगुणद्वयसमवायाविरोधान्न च तत्परोक्षमेवेश्वरप्रत्यक्षं सर्वविषयमित्युपगमादिति वन्ह्यादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि परोक्षत्वस्य साङ्कर्यं नाम विरोधः स्यादिति । नित्याया ईश्वरबुद्धेर्लिङ्गाद्युपरक्ताया लिङ्ग्याद्युपरागोऽपि भवतीत्येतावता न परोक्षत्वमनुमित्यादित्वे लिङ्गादिजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वादिति शङ्कते * लिङ्गेति * अतिप्रसङ्गेन परिहरति * साक्षात्वेऽपीति * इन्द्रियसन्निकर्षजत्वं साक्षात्वप्रयोजकमिति कृत्वा तदजन्या बुद्धिः साक्षादपि न स्यादिति साक्षात्वस्य स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

न केवलं परस्वीकारनिरूपणायां साक्षात्वजा-

त्यसम्भवः किं तु जातिस्वभावनिरूपणेऽपीत्याह ।

४७३ व्यञ्जकाभावात्प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावः ।

व्यञ्जकोपाधिर्नियता च जातिरिष्यते । नच तदत्र उक्तप्रकारबाधात् । नच व्यञ्जकनियमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमितिवाच्यम् । किं मया दृष्टं तथा किं वा केन चित्कथितमिति संशयानुपपत्तेः । प्राग्भूतायां स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ त्वन्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात् ।

* व्यञ्जकेति * अस्तु ततः किं तत्राह न *चेति* हेतुमाह * उक्तेति * सविशेषार्थप्रकाशत्वादिकथितप्रकाराणां निरासादित्यर्थः । अस्माभिर्जातेर्नियतोपाधिज्ञाप्यत्वानभ्युपगमान्न साक्षात्त्वजातावसावभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्याह *न चेति* कुत इत्यत आह * किमिति * ज्ञानाकारातिरिक्तसाक्षात्त्वस्य व्यञ्जकानङ्गीकारात्तन्मया दृष्टमुत केन चित्कथितमिति दृष्टे तथा संशयो न स्याद्दृष्टमित्येवापरोक्षत्वनिश्चयः स्याद्विशेषाग्रहणस्य संशयप्रयोजकस्यासत्त्वादित्यर्थः । उपपादयति * प्रागिति * पूर्वोत्पन्ना प्राग् बुद्धिर्यदा स्मर्यते तदा तद्विषयस्मृतिज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मनि समवायात् ज्ञानरूपैव प्रत्यासत्तिस्तस्या बुद्धेर्मनसा सह त्वन्मते तया प्रत्यासत्त्या तस्यां पूर्वोत्पन्नबुद्धौ प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो

व्यञ्जकाभावं विना कथं स्यात्सति व्यञ्जके तद्गत-साक्षात्त्वग्रहः स्यादेव । न च गृह्यते, स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ साक्षात्वासाक्षात्वसंशयानुपपत्तेस्तस्मात्संशयादगृह्यमाणायामेवेति वाच्यमतो यस्याभिव्यञ्जकस्याग्रहात्संशयस्तदभिव्यञ्जकं तस्योपगन्तव्यमित्यर्थः ।

न ज्ञानधर्मः साक्षात्त्वं किं तु मेयधर्मः तद्विषयततया ज्ञानस्य साक्षात्त्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।

४७४ प्रत्यक्षत्त्वस्यार्थधर्मत्वनिरासः ।

अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तम् ।

* अर्थेति * कर्म्मलक्षणखण्डनेन तत् खण्डितमित्यर्थः ।

यद्यप्यौपाधिकं जातिरूपं वा साक्षात्त्वमर्थधर्मो वा न सम्भवत्युक्तयुक्तितस्तथाऽपि न स्वरूपमपलपनीयमनुगतप्रत्ययव्यवहारविरोधादिति शङ्कते ।

४७५ प्रत्यक्षत्त्वस्य पदार्थान्तरत्त्वनिरासः ।

तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति, भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिति चेन्न । तस्यापि साक्षाद्ग्रहे क्वचिदपि तद्विवादो न स्यादित्यादिदोषसाम्यात् । अनुमानादिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः क्व च व्याप्त्यादिग्रह इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव स्यात् । सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति ।

* तथापीति * असत्यपि विषये प्रत्ययव्यवहाराविदं रजतमितिवत् भ्रान्तौ स्यातामित्याशङ्क्याह * भ्रान्तेरिति * अन्यथाख्यातित्वाद्भ्रान्तेस्तथात्वमुपगम्याप्यन्ततस्तत्स्वीकार्यमन्यत्र सत एवान्यत्र भ्रान्तिविषयत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणातिदेशेन परिहरति * नेति * अर्थान्तरमपि साक्षात्त्वं न सम्भवति यदि वाऽध्यक्षमानिकेत्यादिना कथितदोषस्य तस्यापि समानत्वादिति । लिङ्गशब्दसादृश्यानुपपद्यमानत्वयोग्यानुपलब्धीनामभावान्नानुमादिगम्यमिति द्वितीयं दूषयति * अनुमानादीति * क्वचित्प्रत्यक्षेण व्यापकादिना व्याप्यादेर्गृहीतसङ्गतिकस्यानुमानादिबुद्धिजननात्साक्षात्वस्य क्वचिदप्यप्रत्यक्षत्वे व्याप्त्याद्यग्रहादनुमेयताद्यनुपपत्तिरित्याह * क्व चेति * अनवसानदोषपरम्परा स्यादिति यावत् । दोषान्तरमाह * सप्तेति * द्रव्यादयः षट् पदार्था अभावः सप्तमः सप्तानां पदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थी तन्नियमगोचराणि प्रमाणानि कथं न विरोधीनि स्युः साक्षात्वस्य न द्रव्यादित्रिकेऽन्तर्भावः गुणवृत्तित्वान्नापि सामान्यादित्रिकेऽनित्यत्वान्नाप्यभावता प्रतियोग्यनिरूप्यत्वादिति द्रव्यादिपदार्थातिरिक्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साक्षात्वस्य लक्षणान्तरमाशङ्कते ।

४७६ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न । परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । ईदृशी प्रमा तथेति चे-

न । प्रत्यक्षप्रमाव्याप्तेः ।

* लिङ्गेति * लिङ्गशब्दसादृश्यजन्यत्वाभाववि-शिष्टं ज्ञानं साक्षादित्यर्थः । धीरित्युक्तेऽनुमायामति-व्याप्तिस्तन्निवारणाय लिङ्गजन्यत्वाभाववतीत्युक्तम् । आगमादिनिरासायादिपदोपादानम् । लिङ्गादिजन्यध-र्मेतरेतराभाववत्ताऽनुमानादावस्तीति तदपोहाय पुनः समुदायविशेषणम् । नेदमपि लक्षणमतिव्यापकत्वा-दित्याह * नेति * परमाणुर्वा जगत्कारणं प्रधानं वेति परोक्षसंशयः प्रधानमेवेति परोक्षभ्रान्तिः सा मे मातेति स्मृतिरेतासु लक्षणातिव्याप्तिरपरोक्ष-त्वाभावेऽपि कथितरूपत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिज-न्यत्वाभावसमुदायवती प्रमा साक्षादिति विवक्षित-त्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते *ईदृशीति* अतिव्याप्तिप-रिहारेऽपि नाव्याप्तिपरिहार इत्याह * नेति * प्रमाप्र-मासाधारणसाक्षात्त्वमात्रस्य लक्ष्यमाणत्वादव्याप्ति-रित्यर्थः ।

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रकारान्तरेण ल-क्षणं विशिनष्टि ।

४७७ प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न । एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यति-रिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्य-विनिगम्यत्वं स्यात् । तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्वव्यवस्थायां तत्रानुगत-

बुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः। व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न। निमित्तस्यानत्या-पत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात्। तत्तज्जनितत्वाभावो हि ते-नैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्ययावादध्यान्न त्वन्येना-पि। तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारो-पपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात्—

विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः।
नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ४१ ॥

* अनुमानादीति * अनुमानमादिर्येषां तान्यनु-मानादीनि। अनुमानागमोपमानपरोक्षभ्रमसंशयस्म-रणानि तान्येव व्यवच्छेद्यानि तेषां तानि तान्यसाधा-रणकारणानि लिङ्गशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभा-ससंस्काराख्यानि तदजन्यं ज्ञानमिति लक्षणं स्यादित्य-र्थः। एवं च प्रत्यक्षसिद्धौ तद्व्यावृत्तानुमादिसिद्धिस्त-त्सिद्धौ च तद्व्यावृत्तप्रत्यक्षसिद्धिरिति परस्पराश्रय इ-त्याशयेन परिहरति *नेति* प्रत्यक्षं च तेभ्यस्तेभ्योऽ-नुमानादिभ्योऽपराणि च प्रत्यक्षतत्तदपराणि तद्व्यतिरि-क्ता इन्द्रियशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभाससंस्का-राजन्या धीरनुमानं, इन्द्रियलिङ्गसादृश्यविप्रतिपत्त्या-द्यजन्या धीरागम इत्यादिप्रत्येकमनुमानादिलक्षणं कु-तो न स्यादित्यनिश्चयत्वं लक्षणस्येत्यर्थः। अतिप्रस-ङ्गबाधमाह * तेष्विति * एकद्व्यादि परिहाय—एकं द्वयं त्रयं वा परित्यज्य व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनाप्य-

नुगतरूपेण तत्र तत्रानुमादावनुगतबुद्ध्यन्तरादेः प्रत्यक्षबुद्धिव्यतिरिक्तबुद्धिव्यवहारयोरापत्तिर्यथाऽनुमादिहेत्वजन्यत्वेन घटादिप्रत्यये प्रत्यक्षमित्यनुगतबुद्धिव्यवहारौ । एतदुक्तं भवतीन्द्रियाजन्यत्वेनानुगतरूपेणानुमादिषु लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षागमयोः शब्दसादृश्यसंस्काराजन्यत्वेन प्रत्यक्षानुमयोः लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षस्मरणयोरनुगतबुद्धिव्यवहारौ स्यातां लिङ्गाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्ययेषु प्रत्यक्षबुद्धिव्यवहारवदविशेषादिति । नैमित्तिकानुसारि निमित्तं प्रसिद्धं न निमित्तानुसारि नैमित्तिकं घटादौ व्यभिचारादिति शङ्कते *व्यवहार इति* सत्यं यत्र नैमित्तिकं दृष्ट्वा निमित्तं कल्प्यते तत्रान्ययोगायोगव्यवच्छेदेन नियतमेव कल्प्यं न्यायविद्भिरन्यथा दर्शनमात्रशरणतया विचारानवतारापातादिति परिहरति * नेति * अत्यापत्ति रतिप्रसक्तिः तस्या द्वारं मुखमत्यापत्तिद्वारं तन्न भवतीत्यनत्यापत्तिद्वारमतिप्रसङ्गानापादकमिति यावत् । तत्तद्धेत्वजनितत्वमनुगतप्रत्ययव्यवहाराधायकमनुगतरूपत्वाद्गोत्ववदिति तत्र तत्रानुगतव्यवहारप्रत्ययावनुमेयौ स्त इत्याशङ्क्याह *तत्तदिति* तज्जनितत्वाभावो निषेधरूपेणाभावगोचरावनुगतप्रत्ययव्यवहारौ कुर्यान्न विधिरूपेणाप्येवं च तत्तल्लिङ्गाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्ययेषु न प्रत्ययव्यवहारौ इत्यर्थः । उक्तमर्थं विपक्षदण्डप्रदर्शनेन दृढीकुर्वन्नाह * तथात्व इति * विधिमुखेनापि प्रत्यक्षव्यवहाराधायकत्व इति यावत् । प-

रिदृष्टव्यक्तिविशेषा अश्वादयस्तदन्यत्वेनैव गोत्वादिव्यवहारोपपत्तेर्गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः प्रयोजनप्रमाणयोरभावादित्यर्थः । यस्मादन्यव्यावृत्तिरभावव्यवहारं करोति तस्मादित्युत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति * तस्मादिति * विधिजो भावजन्यः व्यावृत्तिगोचरात्प्रत्ययादन्यः । हेतुमाह * व्यतिरेकेति * व्यतिरेकेणाभावेन समर्थनं नास्ति यस्य स व्यतिरेकासमर्थनः । उक्तमर्थं परं बलादङ्गीकारयति * नैवमिति * यदि भावप्रत्ययोऽप्यभावविषयस्तर्हि गौरिति शब्दप्रत्ययावगोव्यावृत्तिविषयाविति वदता बौद्धेन किमपराद्धं ततश्च

"सिद्धश्च गौरगोभ्योऽन्यो गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नायं गौः प्रतिषिध्यते ॥
गव्यसिद्धेप्यगौर्नास्ति तदभावे तु गौः कुत"

इत्यादिना कथितेतरेतराश्रयस्तवापि स्यादित्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणान्तरमनुवदति ।

४७८ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम् । नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम् । नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् । न हि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः । नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकस-

म्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् ।

* शब्देति * प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वमित्युक्तेऽनुमादावतिव्याप्तिस्तन्निरासाय शब्देत्यादिविशेषणम् । शब्दादिजप्रतीतिव्यतिरिक्तत्वमित्युक्ते घटादि व्याप्नुयात्तदर्थमाह *प्रमितित्वमिति* भ्रान्त्यादिपरासाय प्रमेतिविशेषणम्।एवं विधं लक्षणं सर्वत्रैव कथयितुं शक्यमिति प्रागुक्तपरस्पराश्रयादिदोषग्रासाल्लज्जाकारणं प्राप्तमथवाऽयं निर्लज्ज एव कोऽपि लक्षणं वक्तीत्यर्थः । आक्षेप एव लक्षणमन्यथयतीत्यन्यथयितुं विकल्पयति * स इति * शब्दजप्रतीतिव्यतिरिक्तप्रतीतित्वमनुमानजप्रमितिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमुपमानजप्रतीतिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमिति प्रत्येकं लक्षणमुत त्रयं मिलितमिति विकल्पार्थः । प्रथमं दूषयति * नेति * एकैकव्यतिरिक्तत्वाविवक्षायां तदितरयोरतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये विकल्पेऽवद्यं कथयितुं विकल्पयति * द्वितीय इति * मिलितानां शब्दानुमानोपमानानामन्योन्याभावो यत्र प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमुत शब्दादित्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावत्रयसमुदायो यस्यां प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमिति विकल्पार्थः । उक्तदोषादेव न प्रथम इत्याह * नेति * कथमन्यदीयो दोषोऽन्यत्र भवेदित्यत आह * नहीति * यद्यप्यनुमित्यादौ प्रत्येकं स्वप्रतियोगिकेतरेतराभावो नास्ति तथाऽपि मिलितत्रयरूपत्वमेकस्य नास्तीति मिलिताभावः प्रत्येकमस्तीत्यर्थः । निषेधानां मेलनं लक्षणमिति द्वितीयेऽपि दूषणमाह * नापीति * मि-

लिता अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीति मिलितास्वनुमित्यादिषु लक्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एकत्वे सति शब्दादिप्रतीतिप्रातियोगिकेतरेतराभावसमुदायवती प्रमा प्रत्यक्षमिति लक्षणं विशिष्टमाशङ्कते ।

४७९ विशिष्टलक्षणनिरासः ।

न वह्वाश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेन्न । समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकत्वोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते । असमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न । समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः । ज्ञानस्यैवं विवक्षितमिति चेन्न । विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

* नेति * मिलिता अनुमित्यादयो बह्व्योऽत एकेति विशेषणाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यैकत्वात्तदुपाधावनुमित्यादेरप्येकत्वादतिव्याप्तिरेवेति परिहरति * नेति * वैशेषिकमते गुणस्य गुणतयैकानुमितिरेका शाब्दीत्यादिव्यवहारो नैकत्वसङ्ख्यागुणवत्तया किन्तु द्व्यादिसङ्ख्यायोगवैधुर्यादुपचारात्तत्समुदायेऽप्यविशिष्ट इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकोपचारे बीजं यस्य तत्तादृशं तत्त्वाविशेषाभ्युपगम इति यावत् । एकत्वेऽसमुदायत्वे-

च सति शब्दादिप्रतीतिप्रतियोगिकेतरेतराभावसमुदायवत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * समुदायत्व इति * अकिंचित्करमिदं विशेषणमिति परिहरति *नेति* समुदायत्वविशिष्ट एवासमुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि समुदायत्वविशिष्टानुमितिसमुदाये समुदायान्यत्वविशिष्टलक्षणप्रसङ्गो दुर्वारः । हेतुमाह * अंशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनेति * समुदायत्वविशिष्टः समुदायो भवतीति न विधातुं शक्यते समुदायत्वाधिकरणविशिष्टे समुदायत्वाधिकरणात्मत्वविधानेऽशतो विशेषणांशे समुदायत्वे समुदायत्वस्यात्मनि वृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानत्वे सति कथितविशेषणवत्प्रत्यक्षमिति लक्षणादज्ञानात्मके समुदाये कथमतिव्याप्तिरिति शङ्कते * ज्ञानेति * शुक्लस्यापि पटत्ववत्समुदायत्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ ज्ञानत्वमस्त्येवेति परिहरति * नेति *

अनुमित्यादावतिव्याप्तिमुक्त्वेदानीमव्याप्तिं कथयितुमेकाश्रयाणामित्यत्रैकशब्दार्थे विकल्पयति ।

४८० एकशब्दार्थविकल्पनिरासः ।

एकेति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः, उताभिन्नजातीयता, उतैकोपाधिकता, उतैकसङ्ख्यायोगिता, उत द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभावः । आद्ये तद्विशिष्टस्याव्यापकतादोषः व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च लक्षणविशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । आश्रयाभेदस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः ।

* एकेति * एकाश्रयाणामित्यभिन्नाश्रयाणामिति प्रथमः कल्पः एकजातीयाश्रयाणामिति द्वितीय एकोपाधिक्रोडीकृताश्रयाणामिति तृतीय इतरौ स्पष्टौ। कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह *आद्य इति* तद्विशिष्टस्याश्रयव्यक्त्यभेदविशिष्टस्य लक्षणस्येति यावत्। कुत इत्यत आह * व्यक्तीति * अभेदो व्यक्तिस्वरूपमेव तच्च व्यक्त्यन्तराद्व्यावृत्तमिति घटप्रत्ययाभेदविशिष्टाभावसमुदायस्य लक्षणत्वे घटादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः। किं चाश्रयव्यक्त्यभेदो लक्षणस्य विशेषणमुतोपलक्षणमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * धर्मिणेति * धर्मस्य लक्षणस्येति यावत्। कुत इत्यत आह * स्वेति * लक्ष्यविशिष्टलक्षणस्य लक्ष्यधर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वधर्मत्वं स्यान्न चैतद्युक्तं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * आश्रयेति * उपलक्षणस्य व्यावर्त्याद्बहिर्भूतत्वात्तद्व्यावृत्तमभावत्रयमात्रं लक्षणं स्यात्तच्चानुमित्यादावपीति प्रागुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः।

एकजातीयाश्रयाणामभावानां लक्षणत्वमिति द्वितीयोऽस्तु गदितावद्याभावात्तत्राह।

४८१ द्वितीयादिविकल्पनिरासः।

द्वितीये तदेवाभिन्नजातीयत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्। नापि चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वाऽनुमि

त्यादित्रयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावानामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात्। नापि पञ्चमः वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्। अतदनुसारे[1] प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसङ्ख्यायोगात्।

* द्वितीय इति * यथाऽपरोक्षत्वजात्या साजात्यं व्यक्तीनां सैव लक्षणमस्य लक्ष्यधर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वधर्मयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन प्रत्याययितुं सामर्थ्यात्तस्या इत्यर्थः। तस्योक्तलक्षणस्य च लक्ष्यव्यापकत्वसाम्ये सैवेत्यवधारणं कुतस्त्यं तत्राह * अवश्यन्तयेति * अवश्यं भावेनेति यावत्। अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः। एकोपाधितैकशब्दार्थ इति तृतीयपक्षमाक्षिपति * नेति * कुत इत्यत आह * परोक्षेति * प्रत्यक्षमात्रनिष्ठमर्थजत्वादिकमुपाधि, रुत यः कोऽपि, प्रथमे तदेव लक्षणमस्तु द्वितीये परोक्षप्रमितित्वमुपाधिरनुमित्यादावस्त्यस्ति चाभावत्रयमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। न तुरीयोऽपि चातुरीयं प्राश्नतीत्याह * नेति * हेतुमाह * वैशेषिकेति * अगुणतया गुणहीनतयेति यावत्। "गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे" इति भाष्यवचनात्प्रत्यक्षस्य च गुणत्वादेकत्वसङ्ख्यागुणायोगादसम्भव इत्यर्थः। एकं प्रत्यक्षमिति प्रतीतिव्यवहारदर्शनादेकत्वसङ्ख्योपेयत इति मतान्तरमाशङ्क्याह * भाव इति * अनुमित्यादित्रयवृत्तयस्तत्प्रतियोगिकान्योन्या-

१ अतदनुसारेणेति का० मु० पु० पा०।

भावास्त्रय एकत्वसङ्ख्या चाऽनुमित्यादिनिष्ठेत्यभावाना-
मेकत्वसङ्ख्यया समानाश्रयत्वसम्भवादतिव्याप्तिरित्यर्थः।
अयवृत्तीनामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यमिति कथं न
प्रतिज्ञाविरोधस्तत्राह * मिलितेति * समुदायापेक्षया
तदसम्भवेऽपि समुदायोपाधावेकत्वसम्भव इति भावः।
द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभाव एकशब्दार्थ इति पञ्चमं प्रति-
क्षिपति * नेति * वैशेषिकमतानुसारेणेदं लक्षणमु-
च्यते उतान्येन केन चित्प्रथमं प्रत्याह * वैशेषिकेति *
अनुमित्यादित्रयस्यापि गुणतया द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभा-
वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयमपवदति * अतदिति *
अतदनुसारे ततोऽन्यमतानुसरण इति यावत्। एकं
प्रत्यक्षं द्वयं त्रयमिति च द्व्यादिसङ्ख्यायोगादसम्भवो
लक्षणस्येत्याशयः।

एकत्र समाप्तद्व्यादिसङ्ख्याविधुरवृत्त्यनुमानादिप्र-
तियोगिकान्योन्याभावत्रयं प्रत्यक्षलक्षणमतो नास-
म्भव इति शङ्कते।

४८२ एकशब्दार्थविकल्पनिरासः।

तथापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिः
द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विव-
क्षित इति चेन्न। का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ ना-
स्तीत्युच्यते। तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैक-
स्यां व्यक्तौ नास्तीति चेन्न। एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्प-
रिसमाप्तिः स्यात् न हि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैक-

त्वाभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव ।

तथापीति तत्रैव वृत्तिः परिसमाप्तिस्तदभावश्च तदभावशब्देनेत्येकत्र परिसमाप्तद्व्यादिसङ्ख्याभावो द्व्यादिसङ्ख्यायोगाभावशब्देनेति यावत् । प्रत्यक्षत्वेनैकव्यक्तित्वेऽनुमानादिकमादायैव द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्याशयः । असम्भवातिव्याप्त्योरन्यतरावश्यकत्वप्रतिपादनाय परिसमाप्तिस्वरूपं पृच्छति * केति * तत्रैव वृत्तिः परिसमाप्तिरिति पूर्ववादी लक्षणमाह । तत्रैवेत्येवकारानन्तरं वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः । अनुमितित्वशाब्दत्वोपमितित्वोपाधिक्रोडीकृतेष्वेव द्वित्वादि वर्तते नैवं प्रत्यक्षेऽनुमाद्यपेक्षणान्नातोऽसम्भवातिव्याप्ती इत्यर्थः । परिसमाप्तिमात्रस्येदं लक्षणमत एकत्वसामान्यादेः परिसमाप्यवृत्तितयाऽङ्गीकृतस्यापि परिसमाप्तिर्न स्यादिति परिहरति * नेति * एकस्यापीति भावपरो निर्देशः । एकत्वं तत्रैव परिसमाप्तं स्ववृत्तावाश्रयान्तरानपेक्षणादित्याशङ्क्य तदसिद्धमित्याह * नहीति * औष्ण्यस्य तेजोनिष्ठत्वेऽबादीनामनुष्णत्ववदेकत्वस्य तन्मात्रनिष्ठत्वेऽन्यत्रैकत्वव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । फलितमाह *अत इति* ययोर्द्वित्वं वर्त्तते तयोर्द्वयोरप्येकत्वसङ्ख्यावत्त्वादेकस्यां व्यक्तौ द्वित्वादेः परिसमाप्तत्वाद् द्वित्वादिपरिसमाप्त्यभावलक्षणैकशब्दार्थाभावादेकाश्रयाणां निषेधानामभावे तल्लक्षणासम्भवे विशेषाभाव इत्यर्थः ।

तत्रैव वृत्तिलक्षणपरिसमाप्तिमेकत्वसङ्ख्याया उपपादयन्नाह ।

४८३ एकत्वसङ्ख्यया परिसमाप्तिशङ्कातन्निराकरणे ।

एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्यक्तिर्नान्यत्रेति चेन्न । सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च । सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् । नूनं वैशेषिकैर्विप्रलब्धोऽसि, कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहाराविशेषमपश्यन्नपि कानि चित्कानि चिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न । साम्यात् । जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । क्व तथेति चेन्न । शैलेऽनलस्यानुमायां क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवददोषत्वात् ।

* एकेति * एकत्वमेकव्यक्तावेव वर्त्तते व्यक्त्यन्तरे एकत्वान्तरमत एकत्वसङ्ख्यायत्यामेव द्व्यादिपरिसमाप्तिर्नास्ति व्यक्त्यन्तरेऽपि तस्या एव द्व्यादिव्यक्तेर्वर्त्तनादतो न लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । एकत्वन्न प्रतिव्यक्ति भिद्यते अबाधितानुगतप्रत्ययगोचरत्वात्सत्तावद्विपक्षे सत्ताया अपि प्रतिव्यक्ति भेदप्रसङ्ग इत्याशयवान्परिहरति * नेति * एकत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदे दोषान्तरमाह * अनन्वितेति * एकत्वं प्रतिव्यक्ति

१ नैवं स्यात् इति का० मु० पु० पा० ।

भिन्नं चेत्तर्हि प्रातिस्विकस्वरूपवदेकत्वमनुगतं न स्यादेवं च एको घट एकः पट इत्याद्यनुगतप्रत्ययव्यवहारौ निर्विषयौ स्यातामित्यर्थः। सत्तावदेकत्वमपि न प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तमिति यदुक्तं तत्र दृष्टान्तं विघटयन्नाशङ्कते * सत्तेति * जातित्वात्सत्तायाः प्रतिव्यक्त्यभेद इति युक्तं एकत्वं तु प्रत्याश्रयत्वान्नाना छित्वाद्यन्यत्वे सति गुणत्वाद्रूपादिवदित्याह * एकत्वं त्विति * सोपहासं परिहरति * नूनमिति * विप्रलब्धोसि-वञ्चितोऽसीत्यर्थः। न गालिरेवार्थमन्यथयतीत्यत आह * कथमिति * सत्तावदेकत्वे ऽप्यनुगतप्रत्ययव्यवहाराविशेषेऽपि सत्ता जातिरेका चैकत्वं तु गुणः प्रतिव्यक्ति नाना चेत्यवद्याद्यराणि कथमन्यथोपपद्येरन्नत एकत्वमपि जातिरिति स्वीकार्यमित्यर्थः। एकत्वस्य जातिताङ्गीकारे बाधकमाशङ्कते * सत्तेति * यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्रव्यत्वयोरिव परापरभावो वाच्यस्तन्न सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येऽप्येकत्वभावेन न सत्ता परं नाप्येकत्वं परमेकत्व एकत्वाभावेऽपि सत्ताभावात् द्रव्यादौ च तयोः साङ्कर्यादेकत्वं गुण इत्यर्थः। सत्तैव गुण एकत्वं जातिरित्यत्रापि युक्तिसाम्यमिति परिहरति * नेति * सत्ता जातिरेकत्वं गुण इति प्रतितन्त्रप्रसिद्धेरप्रमाणत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्चाभावात्परापरभावानुपपत्तेस्तुल्यत्वान्न्यायसाम्यामित्यर्थः। पूर्वं सत्ता गुण इत्यङ्गीकारेण परिहार उक्तः सम्प्रति सत्ताया अपि जातिताङ्गीकारे न कश्चित् दोष इत्याह * जातीति * सत्तैकत्वे परापरभा-

वनियत एकव्यक्तिजातिद्वयत्वात्सत्ताद्रव्यत्ववदित्यनुमानं मानमित्यर्थः । अनुपलब्धिविरोधमनुमानस्य शङ्कते * क्वेति * नानुपलब्धिमात्रं बाधकं किं तु योग्यत्वविशिष्टं न चानुमेयस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वमिति सदृष्टान्तं परिहरति * नेति * अयं गिरिर्वह्निमान् तत्केतुमत्वादित्यनुमाने स वह्निः शैले क्व वर्त्तते हस्तप्रदेशे वितस्तिमात्रे प्रदेशे वेत्यादिनिश्चयाभावे ऽप्यनुमानस्यादुष्टत्ववदिदमपि न्यूनपरभावस्थलाविशेषानिश्चयेऽपि न दुष्टं स्यादित्यर्थः ।

अध्यक्षलक्षणखण्डनं प्रकृत्यैकत्वानुगतत्वप्रतिपादनमर्थान्तरं नाम निग्रहः स्यादिति चोदयति ।

४८४ अर्थान्तरशङ्कातन्निराकरणं च ।

नन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन, द्वित्वादि यत्र न समाप्यते अभिहिताभात्रत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । मैवम् । अनुमित्यादित्रयेऽपि न त्रित्वं परिसमाप्तम् । एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या सा त्रित्वव्यक्ति र्याऽन्यत्रेति चेन्न । त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात् ।

* नन्विति * एकत्वमनुगतमस्तु मासीद्वा माभूद्वेति योजना । प्रकृतानुपयुक्तस्यार्थान्तरस्य प्रतिपादनं निग्रह इदं तु प्रकृतोपयोगित्वान्न निग्रहमावहतीत्यत आह * द्वित्वेति * एकत्वस्य विशेषणानङ्गीकारेणैव प्रत्यक्षलक्षणमुच्यत इत्यर्थः । सर्वास्त्रित्व-

व्यक्तयो यत्र समाप्यन्ते तन्निष्ठमभावत्रयं लक्ष-
ण,मुतैकैका, अथैकापीति, त्रिधा विकल्प्य प्रथमेऽतिव्या-
प्तिरिति परिहरति * नैवमिति * कुतो न समाप्ति-
स्तत्राह * एवमिति * यावत्यस्त्रित्वव्यक्तयः सन्ति
तावतीनामनुमानादित्रितयपरिसमाप्तौ प्रमेयादीनि
त्रीणि न स्युस्तत्र त्रित्वसङ्ख्यायोगाभावादित्यर्थः।
द्वितीयकल्पावलम्बनेनाशङ्कते * अन्येति * तत्रा-
व्याप्तिरेवेति परिहरति * नेति * यस्याः कस्याश्चित्
त्रित्वव्यक्तेरनुमित्यादावपरिसमाप्तत्वादेकत्वाच्च त-
स्याः एका त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते तन्निष्ठाभा-
वत्रयं लक्षणमनुमित्यादावतिव्यापकमिति यावत्।

तृतीयकल्पमुत्थापयति।

४८५ तृतीयकल्पनिरासः।

का चिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति चेन्न।
अव्यापकत्वात्। प्रत्यक्षत्वस्य च त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सा-
मानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवताऽभ्युपग-
म्यत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तयस्तिस्रो न स्युः त-
देव हि त्रिरभिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते।

* का चिदिति * त्रित्वव्यक्त्याधिकरणत्वात्यन्ता-
भाववन्निष्ठाभावत्रयं लक्षणमित्यर्थः। शरीरपरित्यागेन
रोगपरिहारवदयमतिव्याप्तिपरिहारः इत्थं विवक्षायां
लक्षणस्यासम्भवित्वादिति परिहरति *नेति* अव्या-
पकत्वादसिद्धत्वादित्यर्थः। अव्यापकत्वमेवोपपादयति*प्र-

स्यक्षेति * सामानाधिकरण्यस्य-समानाश्रयस्वस्येति यावत्। गुणा निर्गुणा इति वैशेषिकाभिमताद्विशि-नष्टि * वैशेषिकमताद्व्युत्थितेनेति * विपक्षे दण्डं पातयति * अन्यथेति * प्रत्यक्षत्वाधिकरणव्यक्तिषु त्रित्वानङ्गीकारे कथं त्रिरिति व्यवहाराभावस्तत्राह * तदिति *

न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिरपि स्यादित्याह।

४८६ उक्तविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेरवारणम्।

किञ्च तथापि स एवातिव्यापकतादोषः त्रित्वेनाव-च्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्त-नाय भवताऽभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न स-माप्यत इति। न चैवमुक्ते साऽतिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्रा-प्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्। न हि त्रित्वावच्छि-न्ने तास्मिन् त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते त्रित्वल-क्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तास्मिन् त्रित्वव्यक्त्यन्तरं भवद-प्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते न तु यत्रैव परिसमाप्यते। य-त्र चोक्तमुपाधिभूतं त्रित्वं तेषु यदि त्रित्वसमाप्ति-र्धर्मिषु दृश्येत तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे ल-क्षणव्यावृत्तिः सिद्ध्येत्। न तु त्रित्वविशिष्टे धर्मि-णि तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव। अभावत्रय

त्रित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्मिणि वर्त्तते नत्वविशिष्टे प्रत्येकमभाववतयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

* किं चेति * यद्यप्यतिव्याप्तिपरिहाराय का चिदित्यादिविशेषणं निक्षिप्तं तथाऽप्यतिव्यापकता स्यादेवेति यावत् । व्यभिचारनिवारणफलस्य विशेषस्य स्वीकारे कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कासमर्थत्वाद्विशेषणस्येति दर्शयितुं पूर्ववादिनो विशेषणोपादानप्रकारमनुवदति * त्रित्वेति * अनुमित्यादिप्रतियोगिकेतरेतराभावत्रयं यत्र तत्प्रत्यक्षमित्युक्ते त्रित्वेनावच्छिन्ना अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीत्यभावत्रयलक्षणं तत्रातिव्याप्तमिति खण्डनवादिनोक्ते तत्परिहाराय काचिदपीत्यादिविशेषणं त्वया निक्षिप्तमित्यर्थः । तथापि कथं विशेषणस्यासामर्थ्यं तत्राह * न चेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * त्रित्वापरिसमाप्तिलक्षणोक्ताविशेषणस्य सद्भावादिति यावत् । अनुमित्यादित्रये त्रित्वापरिसमाप्तौ तिस्रोऽनुमित्यादिव्यक्तयो न स्युरित्यत आह * नेति * त्रित्वानवच्छिन्ने त्रित्वसमाप्तावपि न तदवच्छिन्ने तत्समाप्तिर्यया त्रित्वव्यक्त्या तदवच्छिन्नं तस्या एव तत्र वृत्तावंशतः स्ववृत्त्यापातादन्यस्यावृत्तावनवस्थानात् क चिदन्तोपगमे तत्रैवातिव्यापकतेति भावः । त्रित्वावच्छिन्ने त्रित्वान्तरवृत्तावप्यतिव्यापकतैवेत्याह *त्रित्वलक्षणेति * त्रित्वावच्छिन्नमेतदनुमानादिव्यक्तित्रयमेकं पुनरपि तथा तथा त-

चेदं च मिलितं त्रयमिति त्रित्वावच्छिन्नेऽपि त्रित्वान्तरं यद्यपि भवति तथापि न तत्र परिसमाप्यते आश्रयान्तरमादायैव तत्र वर्तनादतश्च पूर्वत्रित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादित्रये लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयन् स्पष्टयति * यत्रेति * यत्र-धर्मिषु त्रित्वमुपाधिभूतमुक्तं तेषु धर्मिषु त्रित्वसमाप्तिर्दृश्येत यदीत्यन्वयः । त्रित्वसमाप्तिश्चेद् दृश्येत न तर्ह्युक्तलक्षणं तत्रातिव्यापकमित्यत आह * नं त्विति * त्रित्वावाच्छिन्नेऽनवच्छिन्ने च तत्समाप्तिविरोधादिति त्वर्थः । त्रित्वानवच्छिन्नधर्मिस्वरूपाद्व्यावर्त्तमानमपि लक्षणं न तदवच्छिन्नाद्व्यावर्तत इत्यर्थः । उपसंहरति * तस्मादिति * अनवच्छिन्नेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिर्नोच्यते किन्त्ववच्छिन्न एवेति यस्मात्तस्मादिति यावत् । तत्र को हेतुरित्यपेक्षायामाह * अभावेति * समुदिततामुपगतवति—समुदितत्वं प्राप्त इति यावत् । अनवच्छिन्नेषु तेषु प्रत्येकमभावत्रयावस्थानं वक्तुमशक्यमितरद्वयाभाववृत्तावपि स्वाभावस्य स्वस्मिन्वृत्तिविरोधादित्यर्थः *

अनुमित्याद्यभावत्रयवती प्रमितिः प्रत्यक्षमितिलक्षणस्य विवक्षितत्वान्न त्रित्वावच्छिन्ने ऽनुमित्यादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

४८७ अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ ।

अथ मन्यसे तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नह्यभावत्रयवत् त्रित्वं विशेषणमाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु

१ तद्दिति सो० पु० पा० ।

तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेत्ये-तद्यत्रास्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि ब्रूम इति । न । भवताऽपि भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा हि—यदि प्रमितित्व-स्य काचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमि-तिः स्यात् न वा काचिदपि ।

सर्व्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया ।
नियामकाद्धि भावानां काचित्कत्वस्य सम्भवः ॥४२॥

अथेति त्रित्वपरिसमाप्त्यभाववदुक्ताभावत्रयवि-शिष्टस्य त्रित्वावच्छिन्नस्यानुमित्यादेः प्रमितित्वविशेष-णेनापोह इति यावत् । त्रित्वावच्छिन्नानामनुमित्यादी-नां प्रमितित्वाधिकरणत्वात्कथं तद्व्युदासस्तत्राह *न-हीति* अभावत्रयं यस्य त्रित्वस्य तदभावत्रयवत्त्रित्वं तद्विशेषणमाश्रयकोटावतर्भाव्य तास्वनुमित्यादिध-र्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं न वर्त्तते ऽन्यथा ऽभावत्रयस्य त्रित्वस्य च प्रमात्वापातादित्यर्थः । तर्ह्यवच्छिन्ना अनु-मित्यादयोऽप्रमास्युस्तत्राह *किं त्विति* विशेषणांश मपहाय विशेष्यानुमित्यादिस्वरूपे प्रमितित्वसमवाया-न्नाप्रमात्वं दण्डस्य पुरुषत्वाधिकरणत्वेऽपि विशेष्य-देवदत्तस्य पुरुषत्ववदित्यर्थः । एवं प्रमितिविशेषस्य व्या-वर्त्तकत्वसामर्थ्यमुक्त्वा लक्षणस्वरूपं दर्शयति *उक्ते-ति* प्रमितित्वाधिकरणत्वे सति कथिताभावत्रयवत्प्र-त्यक्षमित्याशयः । एवं कथं चिदतिव्याप्तिपरिहारे लक्षण-

मसम्भवि स्यादिति परिहरति * नेति * भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नस्येति * अन्योन्यधर्माविशिष्टस्येति यावत् । अभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरण्याल्लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । अवश्यमित्यर्थापत्तिरन्यथा प्रमात्वस्य काचित्कत्वानुपपत्तिरूपा सूचिता तां विकल्पपुरःसरं प्रथयति * तथाहीति * प्रमितत्वस्य कादाचित्कत्वे किं नियामकं नास्ति किं वा ऽस्तीति विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * शुक्तिरजतादिज्ञानमपि प्रमा स्यादविशेषादिति परिहरति * तदेति * विपक्षे दण्डमाह * न चेति * अनियामकपक्षोक्तमर्थं सर्वत्रानुसन्धानार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति * सर्वेति * अन्यानपेक्षया नियमे स्वीक्रियमाणे सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा स्यादिति सम्बन्धः । नियामकाभावे काचित्कत्वाभावः कुतस्तत्राह * नियामकादिति * अङ्कुरत्वादीनां बीजोद्भवत्वादिनियामकादेव काचित्कत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

अबाधितानवगतासन्दिग्धविषयज्ञानत्वं संस्कारमात्रेतरादुष्टकारणोद्भवत्वं वा नियामकमुच्यते इति द्वितीयमाशङ्क्य तदपि प्रमात्वाधिकरणव्यक्तीनां विशेषणमुपलक्षणं वेति विकल्पयति ।

४८८ विकल्पपुरस्सरं नियामकनिरास ।

तन्नियामकमाश्रये विशेषणीभूतं वा वक्तव्यं, उपलक्षणीभूतं वा । आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तस्य तदा त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमि-

त्यादावभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टेऽपि धर्मिण्याश्रितो धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः ।

* तदिति * यदा विशेषणं तदाऽपि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रयस्यापि नियामकतयाऽऽश्रयविशेषणमुतान्यदिति विकल्प्य प्रथममनुवदति * आद्य इति * प्रमितित्वाभावत्रययोर्नियामकैक्यादनुमित्यादौ त्रित्वावच्छिन्ने प्रमितित्वस्य वृत्तिरूपेयाऽभावत्रयवृत्तिदर्शनादिति दूषयति * तदेति * त्रित्वावच्छिन्नमनुमित्यादित्रयं प्रमितित्वाधिकरणमुक्ताऽभावाधिकरणत्वात्प्रत्यक्षवदित्यनुमानान्न प्रमितित्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति * अथेति * प्रमितित्वाधिकरणत्वे सत्युक्ताभावत्रयवत्वाविशिष्टलक्षणासिद्धिस्तयोर्वैयधिकरण्याद्विशिष्टभेदादिति दूषयति * तदेति * अभावत्रयेणेति शेषः । दण्डित्वकुण्डलित्वयो र्दण्डकुण्डलांशाविशिष्टाधिकरणभेदेऽपि विशेष्यदेवदत्तस्यैक्यादैकाधिकरण्यवन्नियामकधर्मविशिष्टभेदेऽपि प्रत्यक्षधर्मिण एकत्वादेकाश्रयत्वमभावत्रयप्रमितित्वयोरित्याशङ्क्याह

* विशिष्ट इति * त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादिनिष्ठाभावत्रयस्य प्रमितित्वस्य च धर्मिद्वारा सामानाधिकरण्यमस्तीति कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यर्थः ।

उपलक्षणपक्षमाक्षिपति ।

४८९ उपलक्षणपक्षप्रतिक्षेपः ।

नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केन चिद्धर्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु त्रित्वविशिष्टोपि विशेषणवतोपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात् । यथा दण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षितादनन्यभूतं त्रित्वाविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रामितित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात् । तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता ।

* नेति * काऽनुपपत्तिरित्यपेक्षायामनुपपत्तिं प्रथयितुमुपलक्षितविशिष्टयोरैक्यमाह * उपेति * प्रागुक्तोपलक्षणेन य उपलक्षितो वित्तिलक्षणो धर्म्मी स एवानुमित्यादौ त्रित्वविशिष्टोऽपीत्यर्थः । उपलक्षितं वित्तिस्वरूपमात्रं विशिष्टं तु त्रित्वसम्बन्धरूपमनयोर्विशिष्टाविशिष्टयोरेकत्वमित्यत आह * विशेषणेति * विशेषणयोगे विशेष्यस्वरूपैक्यानपायादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यारूढं करोति *यथेति* एवं च सति त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादिनिष्ठाभावत्रयस्य प्रामितित्वस्य च सिद्धमेकाश्रयत्वमित्याह *

एवं चेति * हेतुमाह * नियामकेनेति * तस्यानुमित्यादित्रयस्यापि प्रमात्वनियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यवित्तिस्वरूपाभेदे व्यवस्थिततया भिन्नतया त्रित्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षलक्षणं त्रित्वावच्छिन्नानुमित्यादावगमादित्याह * तथा चेति *

उपलक्षणेन त्रित्वावच्छिन्नतया वित्तिस्वरूपानुपलक्षणादुपलक्षितवृत्तिप्रमात्वस्य त्रित्वावच्छिन्नवृत्त्यभावात्प्रमात्वाधिकरणमुक्ताभावत्रयवत्प्रत्यक्षमित्युक्तेनातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

४९० अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ ।

तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न । उक्तमत्र । यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि । तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत् मोपलक्षि । अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तेः ।

* तथापीति * उपलक्षितवित्तिस्वरूपस्यैव त्रित्वावच्छेदात् धर्म्मैक्यमुक्तमिति परिहरति *नेति* यत्रापि यस्य यद्विशेषणं तदेवोपलक्षणेनाप्युपलक्षितं तथापि विशिष्टेन रूपेण नोपलक्षितमतो विशिष्टोपलक्षितयोरैक्यानुपपत्तिस्तथात्वे विशेषणेनाप्यभेदप्रसङ्गादुपलक्षितस्येति शङ्कते * तथापीति * स्वरूपेणोपलक्षितस्य विशिष्टाद्भेदोऽपि न सम्भवति स्वस्य त्रित्वरूपस्य भेदप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य परिहृति * मोपलक्षीति *

उपलक्षितं माभूदिति यावत् । किं च प्रमात्वाधिकरणं नियामकेन त्रित्वानवच्छिन्नतया यद्युपलक्ष्येत तर्हि प्रमात्वाभावत्रययोरवच्छिन्नानवच्छिन्नवृत्तित्वेऽनुमित्यादिव्युदासः स्यान्न च तथा स्वरूपेणैवोपलक्षितत्वादित्याह * अविशिष्टेति * भावाभावयोर्विरुद्धयोरौदासीन्यायोगादविशिष्टेनैव तदुपलक्षितमित्यत आह * अन्यथेति * अनवच्छिन्नवृत्ति प्रमात्वमभावत्रयमवच्छिन्नवृत्तीति वैयधिकरण्यं यथाऽनुमित्यादौ तथा प्रत्यक्षेऽपि स्यादविशेषादित्युक्तलक्षणासम्भव इत्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणखण्डनमुपसंहरति ।

४९१ उपसंहारः ।

तदास्तामुल्लसत्पल्लवदलनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

लक्षणस्याऽभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ॥ ४३ ॥

अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति

* तदिति * उल्लसन्तः ऊर्द्ध्वं लसन्त उर्द्ध्वं गच्छन्त इति यावत् । पल्लवाः किसलयानि तेषां दलनं मोटनं तत्र क्रीडितेनेत्यर्थः । प्लववलनविलसितेनेति केचित्पठन्ति तत्रायमर्थः उल्लसन्तो माद्यन्तः प्लवाः पक्षिणः प्लवन्तीति तेषां वलनं वलयाकारेण गमनविशेषस्तत्क्रीडितेनेति दूषितलक्षणस्यैव पुनः पुनर्विशेषान्तरशब्दा-

१ वचनेति पु॰ पा॰ ।

न्तरोपादानात्किमर्थमिदमभिधीयत इत्यादिना ऽभिहितो दोषव्रातो न प्रत्यक्षलक्षणस्यैवेति मन्तव्यं सर्वलक्षणसाधारणस्यापि ज्येष्ठप्रमाणलक्षणखण्डने ऽभिहितत्वादित्यभिप्रेत्याह * तदिति * लक्षणस्य विश्वव्याप्यनुपयुक्तत्वे भट्टसंमतिमाह * एतदिति * लक्षणस्यानुपयुक्तत्वं विमृश्य- विचार्य भट्टैरिदं- वक्ष्यमाणमुदाहृतं किं तदित्यत आह * लक्षणेति * प्रत्यक्षलक्षणस्याभिधानं "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इत्यत्र चोदनैव प्रमाणं धर्मे चोदना प्रमाणमेवेति प्रतिज्ञाद्वये केनांशेनोपयुज्यते न केनापीत्यर्थः । "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षं तदनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा" दित्यनेन सूत्रेण प्रत्यक्षादेर्धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वं अप्रमाणत्वमुच्यते चेत्तर्हि विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेनैवालं किं सदित्यादिलक्षणेनेति प्रत्यक्षलक्षणाभिधानस्य पूर्वप्रतिज्ञातार्थेऽनुपयोग उक्तो न तु लक्षणमात्रस्येत्यत आह * अन्येति * सामान्यतो लक्षणमात्रस्यानुपयोगेऽप्युपपद्यमानमेव तद्वचनमुक्तरीत्याऽत उदाहृतमित्यर्थः ।

इति प्रत्यक्षखण्डनं समाप्तम् ।

प्रत्यक्षप्रतिक्षेपणैव यद्यप्यनुमानादि प्रतिक्षिप्तं प्रत्यक्षसिद्धव्याप्त्याद्युपजीवित्वात्तथापि विशेषतो यावन्न निरस्यते तावत्तस्य प्रामाण्याशङ्का मन्दमतेर्न निवर्तत इति विशेषतस्तत्खण्डनं प्रस्तौति ।

४९.२ अनुमानखण्डनारम्भः ।

अनुमानमपि किमुच्यते । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शो-

ऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं। व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत्। न। संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्वापि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात्। अतएव न तस्य वर्त्तमानस्या, तत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात्। विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिनाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः। पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशञ्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न। पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय साऽस्त्येवेति चेन्न। साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्य्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनैष्टव्या। सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सति। मोक्षमाणैर्हि—

"आगमेनानुमाने न ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च।
त्रेधाऽऽत्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति ॥ ४४॥

एतेन संशययोग्यताऽपि निरस्ता।

* अनुमेति * अनुमीयतेऽनेनेति किं करणव्युत्पत्त्याऽनुमितिकरणं पृच्छ्यते उतानुमितिरनुमानमिति भावव्युत्पत्त्या व्यापकज्ञानं पृच्छ्यते इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *करणेति* सौषुप्तिकसुखादिपरामर्शव्यावृत्त्यर्थं

लिङ्गेति विशेषणम्। करणखण्डनेन फलमपि खण्डितं स्यात्तज्जन्यत्वात्तस्येत्यभिप्रेत्य लिङ्गं पृच्छति * किमिति * व्याप्यस्य धूमादेः पर्वतादिपक्षनिष्ठत्वं लिङ्गत्वम्प्रसिद्धं किमत्र प्रश्नेनेत्याह * व्याप्तेति * पक्षधर्मत्वं व्यापकस्याप्यस्ति ततो विशिनष्टि * व्याप्तेति * सन्दिग्धसाध्यः पक्षस्तत्र वृत्तिः पक्षधर्मत्वं, तत्र सन्देहः पक्षोपलक्षणं किं विशेषणमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * यत्रासौ गिरिर्वह्निमान्न वेति सन्देहः समजनि ततस्तन्निकटोपसन्नस्य प्रत्यक्षेण वह्निं दृष्टवतः तत्र धूमं पश्यतोऽसौ धूमो वह्निव्याप्त इति परामृशतोऽपि परामर्शोऽनुमानं स्यात्, त्वदुक्तलक्षणभावादित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः। वर्तमानसन्देहोपलक्षितपक्षनिष्ठत्वं लिङ्गत्वमिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * अत इति * उपलक्षणत्वादेवेति यावत्। उपलक्षणत्वमिति शेषः। कुत इत्यत आह * अतादिति * गुरुटीका कुरुक्षेत्रमित्यादावस्ततो गुर्वादेष्टीकाद्युपलक्षणत्वदर्शनादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * विशेषणेति * यथा धर्म्यभावे प्रवृत्त्यभावस्तथाऽनुमानन्तरमानुमानिकनिश्चयेन संशयनाशे तद्विशिष्टपक्षनाशो दण्डनाशे दण्डिनाश इव, एवं चानुमाय तत्रतत्र तथा प्रवृत्तिर्न स्यादन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरित्यतिप्रसङ्गादित्याशयः। साधनवत्साध्यमपि यदि पक्षे सिद्ध्येत्तर्हि अनुमाय प्रवृत्तिर्न स्यात्पक्षनाशान्नैवं पक्षधर्मस्य साधनस्य तदंशे साध्यसाधनत्वादिति शङ्कते * पक्षेति * तर्हि व्यधिकरणासिद्धता हेतोः स्यादित्यत आह

* ईदृशामिति * पक्षाधिकरणं साधनं तद्देशधर्मिमात्राधिकरणं साध्यमितीदृशं वैयधिकरण्यमिष्टमेव विशेष्यस्य विशिष्टेऽप्यनुगमादिति यावत्। अन्यनिष्ठस्यान्यसाधकत्वे व्याप्त्यसिद्धिरिति परिहरति * नेति * यो धूमवान् सोऽग्निमानिति साध्यसाधनयोर्नियतैकाश्रयत्वलक्षणव्याप्तिरनुमानाङ्गमङ्गीकृता सा हीयेत पक्षमादाय साध्यसाधनयोर्वैयाधिकरण्यादित्यर्थः। दण्डिनि वर्तमानदण्डित्वस्य देवदत्तवृत्तित्ववद्विशिष्टपक्षनिष्ठसाधनस्य विशेष्यधर्मिमात्रनिष्ठत्वमपीत्यस्ति व्याप्तिसिद्धिरिति शङ्कते *तथापीति* विशेष्यमात्रे सामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिमुपगच्छतो व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वविशेषणमकिञ्चित्करं व्याप्तिमात्रेण लिङ्गत्वोपपत्तेरिति परिहरति * नेति * यत्र सामान्यं व्याप्तिबलादायातं तत्र साध्यविशेषसिद्धिरपि सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादेवेति योजना । एतदुक्तं भवति पक्षधर्मत्वं किं सामान्यसिद्धावुपयुक्त,मुत साध्यविशेषसिद्धा,वुत यत्र सामान्यं तत्रैव विशेषसिद्धा,वाहो स्विदसिद्धसाधनतापरिहारे, न तावत्प्रथमे त्रयः सम्भवन्ति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्त्यैव साध्यसामान्यसिद्धेर्विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासिद्ध्या विशेषसिद्धेस्तत्रैव च सिद्धेरिति तुरीयमरुच्याङ्गीकरोति * केवलमिति * अरुचिमेव दर्शयति * सिद्धेति * प्रमाणान्तरसिद्धस्याप्यर्थस्य दृढीकरणाय स्वार्थानुमाने साधनात्परार्थानुमान एव तस्य दूषणत्वात्तत्रैव पक्षधर्मता तत्परिहारफला स्यान्न सर्वत्रेति

भावः । प्रमाणान्तरसिद्धस्य न स्वार्थानुमानेऽपि साधनमित्याशङ्क्य तद्दर्शयन्नुत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति * मोक्षेति * मोक्षमाणैरात्मनि प्रमाणानां त्रिधा संप्लवः सङ्करः स्वार्थमिष्यत इत्यन्वयः । तदेव दर्शयति * आगमेनेति * आगमानुमानध्यानशब्देन श्रवणमनननिदिध्यासनानि कथ्यन्ते । प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकं सम्बन्ध्यते । आगमानुमानयोरपि प्रत्यक्षात्मनि साक्षात्प्रत्ययजनकत्वादन्यथा भ्रान्तत्वापातात् । सन्देहयोग्यसाध्यविशिष्टः पक्षः व्याप्तस्य तन्निष्ठत्वं लिङ्गत्वमिति केचित्तत्राऽप्युक्तमतिदिशति *एतेनेति* दृष्टाऽपि व्यापकं तत्परामर्शप्रसङ्गादित्युक्तेनानुमेये निश्चितेऽपि तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावितया भावादन्यथा कालान्तरे तत्र कस्य चित्संशयानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा स्वार्थानुमाने साध्यस्य संशययोग्यता संप्लवाङ्गीकारेण निरस्या अन्यथा सन्दिग्ध एकस्य विषयोऽन्यस्य तद्योग्य इति विषयभेदेन संप्लवानुपपत्तेरित्यर्थः ।

पक्षधर्मत्वविशेषणं विहाय व्याप्यत्वं लिङ्गत्वं तत्परामर्शोऽनुमानमिति शङ्कते ।

४९.३ व्याप्यत्वं लिङ्गत्वमिति शङ्कानिरासः ।

व्याप्यत्वमिति चेत् । किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीतव्याप्तिनाऽपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः व्याप्तयुल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । त-

स्यापि व्याप्यत्वग्राहिताया अवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव
द्वितीय तृतीयविशेषणे अपि निरस्ते । धारावाहिनि तथा-
त्वापत्तेः । गृहीतव्याप्तिनाऽपि युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ
व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । न-
च तदनुमानमेव,असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य
हेतोः सिद्धसाधनवदपक्षधर्मत्वात् ।

* व्याप्येति * दूषणोक्तिविभागाय विकल्पयति
* किमिति * कस्मिन् सति किं स्यात्तत्राह * नेति *
परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञानं, यदि प्रथम-
स्तर्हि न गृहीता व्याप्तिर्येनसो ऽगृहीतव्याप्तिस्तेनापि
पुरुषेण सोऽयं धूम इति यः परामर्शस्तस्यापि वस्तुग-
त्या व्याप्तविषयत्वमिति तत्राप्यननुमानेऽप्यनुमानत्व-
मित्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । व्याप्यस्य व्याप्तिमत्तया य
परामर्शः सोऽनुमानामिति द्वितीयं दूषयति * नेति *
हेतुं कथयति * व्याप्तीति * धूमाग्नी व्याप्ताविति
व्याप्तिं गृह्णतः प्रमाणस्य तद्धर्मितया व्याप्यविषय-
त्वमपीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण
सम्बन्धग्रहणानुपपत्ते"राधारात्मनि विज्ञाते सुखमाधे-
यबोधन"मिति न्यायादित्याह * तस्येति * यदित्थं
तत्तथेति द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तथा चायमिति तृती-
यलिङ्गपरामर्शोऽनुमानमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह
* अत इति * व्याप्त्युल्लेखिनो ऽनुमानत्वप्रसङ्गादेवे-
ति यावत् । तदेवोपपादयति * व्याप्येति * द्वितीया-
दिविशेषणे यद्यपि न प्रथमव्याप्यपरामर्शोऽतिव्या

प्तिस्तथापि तावेतौ धूमाग्नी व्याप्ताविति धारावाहि-
व्याप्तिर्व्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षान्यत्वे सति
व्याप्यपरामर्शो ऽनुमानमित्यत आह * गृहीतेति *
तदपि लक्ष्यमित्यत आह *न चेति* यथा सिद्धसाध-
नस्य हेतोः पक्षधर्मता नास्ति साध्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धतया सन्देहाभावात्तथा युगपदुभयग्रहे ऽपि सा-
ध्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वेनासन्दिग्धत्वात्तद्विशिष्टस्य प-
क्षत्वाभावेन तन्निष्ठहेतोरपक्षधर्मत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणान्तरेण साध्यनिश्चये ऽपि स्वार्थानुमाने पक्ष-
धर्मत्वमिष्टमतो नोक्तदोष इति शङ्कते

४९४ सिद्धावपि सन्देहसत्त्वेनदोष इति शङ्कानिरासः ।

स्वार्थानुमाने नाऽयं दोष इति चेन्न । प्र-
त्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अ-
व्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न । व्याप्यविषय-
त्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिक-
ग्रहणं तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति
व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यमन्यथा
विशिष्टग्रहणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । विशेषतो व्यापकावि-
षयत्वे सतीति चेन्न । अग्निधूमौ व्याप्त वित्याप्तोपदेशात्पू-
र्व्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वन्हिधूमाग्रहणका-
ले विमर्शवशात् वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यप-
रामर्शोऽनुमानं स्यात् । न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथ-

मग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चे-न्न । विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदे-शाद्विचाराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभि-जानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप्य-विषयत्वे सतीति चेन्न । अव्यापकत्वप्रसङ्गात् । एक-व्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्सामान्यतो व्य-क्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

स्वेति अनुमानमात्रस्येदं लक्षणं नानुमानविशेषस्य दूषणं च नानुमानमात्रस्य स्वार्थानुमानेऽस्यादोषत्वा द्विशेषदूषणेन नानुमानमात्रं दुष्टमित्यर्थः । अनिष्टापा दनेन परिहरति * नेति * युगपदुभयग्रहणे व्याप कधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकवतः प्र त्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वं लिङ्गपरामर्शजन्यत या परोक्षत्वमिति साक्षात्वासाक्षात्वयोः साङ्कर्यं स्यादित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय व्यापकाविष यत्वे सति व्याप्यपरामर्शो ऽनुमानमिति विशेषणप्र क्षेपेण शङ्कते * व्यापकेति * व्याप्तिग्रहणस्य युगप दुभयग्रहणस्य च व्यापकाविषयत्वान्न तत्रातिव्याप्ति रित्यर्थः । व्यापकमात्राविषयत्वं विशेषणमुत व्यापक विशेषाविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * व्यापकाविषयत्वे व्याप्यविषयत्वासम्भवा दसम्भवि लक्षणं भवेदिति भावः । व्याप्यव्यापकयोर न्यत्वात् व्यापकाग्रहे व्याप्याग्रहणं कस्मादित्यत आ * व्याप्यत्वं हीति * अन्याग्रहणे नान्यग्रहणं भ्रमः [illegible]

तु प्रतियोग्यग्रहणेऽनुयोगिनोऽप्यग्रहणमिति भावः । व्याप्यस्य सप्रतियोगिकग्रहणमनुभवसिद्धमित्याह- * तथा चेति * अस्तु ततः किं स्यादित्यत आह * तथा चेति * व्याप्यस्य सप्रतियोगिग्रहणत्वे सति व्याप्यग्रहणे व्यापकस्यापि विशेषकस्य विशेषणतया व्यावर्त्तकतया ग्रहणं वाच्यमित्यर्थः । उक्तं व्यतिरेकद्वारा दृढीकरोति * अन्यथेति * विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानकारणमिति केचित्। केचित्तु विशेषणविशेष्ययोरेकप्रत्ययविषयत्वमिति सर्वथा व्यापकाग्रहणे तद्विशिष्टव्याप्यग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते *विशेषेति* प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे युगपदुभयग्रहे च व्यापकस्य विशेषेणैव ग्रहणान्नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवो लिङ्गपरामर्शो व्यापकस्य सामान्येनैव स्फुरणादित्याशयः। एवमप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेति परिहरति * नेति * अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तवाक्याज्जायमानव्याप्तिग्रहो यस्य पुरुषस्य तस्य व्याप्यपरामर्शो ऽनुमानं स्याद्वाक्यजन्यप्रत्ययस्य विशेषाविषयत्वादित्यर्थः । यदि कश्चिद्वाक्याजन्यत्वे विशेषाविषयत्वे च सति व्याप्यपरामर्शोऽनुमानमिति ब्रूयात्तं प्रति अतिव्याप्त्यन्तरमाह * पूर्वमिति * भूयो-बहुशो गृहीतमग्निधूमयोः साहचर्यं सहचरितत्वमविनाभावो येन तस्य प्रत्यक्षेण वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशात्पूर्वानुभूतसाहचर्यं स्मृत्वा यदि धूमो वह्निं व्यभिचरेत्तर्हि नियतसाहचर्यमनुपपन्नमिति विचारात् जायमानव्याप्तिग्रहस्य तस्यैव व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात्तस्याप्यविशेषवि-

षयत्वादित्यर्थः। परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञानमिति विकल्प्य प्रथमकल्पोऽपाकृत इदानीं द्वितीयमनुभाषते * नेति * परामर्शवचनस्य प्रत्यभिज्ञार्थत्वात्प्रथमग्रहणे युगपदुभयग्रहणे च नातिव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्यमात्रविषयपरामर्शः किं वा व्यापकविशेषविषयोऽनुमानमिति विकल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * धूमाग्न्योरविनाभावेन भवितव्यमन्यथा नियतसाहचर्यमनुपपन्नमिति विचारात्पूर्वं व्याप्तिं प्रतीत्य–ज्ञात्वा तत्संस्कारसहितविचारान्तरात् यैव व्याप्तिर्मया पूर्वं गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य–प्रत्यभिज्ञां कुर्वतो व्याप्तिप्रत्यभिज्ञाने व्याप्यस्य स्फुरणात्तत् ज्ञानमनुमानं स्यादिति योजना। आप्तोपदेशाद्वेत्यत्रापि एवं योजनं द्रष्टव्यम्। उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय द्वितीयमाशङ्कते * विशेषेति * विचाराप्तोपदेशाभ्यां जायमानज्ञानस्य परोक्षतया विशेषविषयत्वेनास्ति व्याप्यविशेषविषयत्वे सति परामर्शत्वमनुमानत्वमतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः। विशेषस्य विषयान्तरेऽभावादव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * किमिदं विशेषविषयत्वं पर्वतादिनिष्ठधूमादिभेदविषयत्वं किं वा सामान्यतो व्याप्तिविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमेऽव्याप्तिरित्युक्तं स्पष्टयति * ऐकेति * पर्वतनिष्ठधूमविषयत्वस्यारण्यगतधूमपरामर्शेऽनुमापकेऽभावादव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * सामान्येति * व्यक्तित्वाधिकरणमात्रं प्रागुदाहृतप्रत्यभिज्ञानेऽपि स्फुरतीत्यातिव्याप्तिरित्यर्थः।

४९५ विकल्पोपन्यासपूर्वकं साध्यज्ञापकत्वदूषणम् ।

एवं व्याप्यविषयत्वप्रयुक्तं दूषणमुक्त्वा साध्यज्ञानजनकत्वप्रयुक्तं दूषणं दर्शयितुं विकल्पयति ।

किञ्च धूमवत्त्वादे र्यदाकदाचिदग्निमत्वं वा प्रतीयते तदानीं वाऽग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः । नाद्यः तदानीमिवान्यदाऽप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात् । तदेति धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न । क्वचिद्देशेऽन्यदाऽपि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् । तद्धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न । तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः । हेतोः पक्षधर्मतयांऽप्यपर्व्वतादिधर्मः साध्यो माभूत्ततस्तु कालान्तरे किं न स्यात् । तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चान्निष्कम्पं प्रवर्त्तेत । धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते । तद्धूमकालञ्चेदंशतः स्ववृत्तिः ।

* किं चेति * धूमवत्त्वादिहेतोः पर्वतादेरग्निमत्त्वं यदाकदाचित्प्रतीयते कालविशेषस्य व्याप्तिविशेषणस्यास्फुरणा,दुत यदा व्याप्यपरामर्शस्तदानीमेवानतिप्रसङ्गादिति विकल्पार्थः । आद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * अनियतकालाग्निमत्तादिप्रतीतौ यथाऽनुमानकाले ऽग्न्यर्थी पर्वते प्रवर्त्तते तथा कालान्तरेऽपि तदर्थी प्रवर्त्तेतैव प्रवृत्तिहेतुविषयनिश्चय-

भावादिति भावः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * नेति * तदिति प्रयोगकालो विवक्षित उत धूमकाल इति विकल्प्य प्रयोगकालस्य विवक्षितत्वे तद्विशिष्टाग्निना धूमस्य व्याप्त्यग्रहाद्व्याप्यपरामर्श इति लक्षणासम्भव इति भावः । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते * तदेति * धूममात्रकालो विवक्ष्यते किं वा पक्षनिष्ठधूमकाल इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * कालान्तरेऽपि क्वचिद्देशान्तरे धूममात्रस्यावस्थानमस्तीति कृत्वा कालान्तरस्य धूमकालत्वादग्न्यर्थिप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * तदिति * तच्छब्देन पर्वतादिपक्षविशेषो विवक्ष्यते किं वा पक्षमात्रमाद्येऽसिद्धिरित्याह * नेति * पक्षविशेषनिष्ठधूमकालीनाग्निना व्याप्तिग्रहाभावादसम्भव इत्यर्थः । अप्रतीतव्याप्तिकत्वं व्याप्याभिमतस्येति शेषः द्वितीयमपवदति * यदिति * पक्षमात्रनिष्ठधूममात्रस्य कालान्तरेऽपि सत्वं यत्र क्वचिद्यत्किञ्चिद्धूमधर्मिणो यत्किञ्चित्साध्यवत्तया येन केन चित्पक्षीकरणादतश्च कालान्तरेऽप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तिः स्यादिति कथितदोषापत्तिरित्यर्थः । व्याप्तिमात्रान्न साध्यसिद्धिः किन्तु हेतोः पक्षधर्मतयाऽपि तेन न पर्वतनिष्ठात् धूमाद्देशान्तरकालान्तरवह्निसिद्धिरिति शङ्कते * हेतोरिति * हेतोर्व्याप्त्या पक्षधर्मतयाऽप्यपर्वतादिधर्मः पर्वतेतरदेशगतस्तत्कालेतरकालगतो वह्निः साध्यो मा भूत् किन्तु तद्देशकालीन एव साध्यो भवेदिति योजना । पक्षधर्मताबलात् पक्षध-

र्मनियमवत्कालनियमोऽपि भविष्यतीति भावः। पक्ष-धर्मताबलात्पक्षनियम इति दृष्टान्तांशमङ्गीकरोति * तत इति * हेतोः पक्षधर्मता देशान्तरव्यावर्त्तिका तर्हि कालान्तरव्यावर्त्तिकाऽपि किं नाङ्गीकृता तत्राह *कालेति* पक्षधर्मता खल्वनुमानवादिभिः पक्षे साध्यसिद्ध्यर्थमङ्गीकृता साध्यसाधनयोरैकाधिकरण्यव्याप्तिबलान्न चैवं कालसिद्धिस्तस्य साध्यतद्विशेषणयोरभावादित्यर्थः। पक्षधर्मता पक्षे साध्यं साधयन्ती कालनियममपि साधयत्येव कालस्यापि पक्षान्तर्भावादित्यत आह * तमिति * द्वितीयतृतीयक्षणादौ वन्ह्यर्थी तत्र न प्रवर्त्तेत कालनाशेनान्तर्भावितकालपक्षस्यापि नष्टत्वादित्यर्थः। धूमपरामर्शे नियतोत्तरकालमन्तर्भाव्य पक्षो न भवति येन द्वितीयक्षणादावप्रवृत्तिः किं तु धूमकालमन्तर्भाव्यातो द्वितीयक्षणादौ प्रवृत्त्युपपत्तिर्नापि कालान्तरे प्रवृत्तिरिति शङ्कते * धूमेति * धूममात्रकालमन्तर्भाव्य किं वा तद्धूमकालमन्तर्भाव्य पक्षत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * उक्तमिति * धूममात्रकालस्य सर्वदा भावात्सर्वदाऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्युक्तं दूषणमावर्तत इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह *तदिति* तद्धूमकालमन्तर्भाव्य यः पक्षस्तास्मिंस्तस्यैव धूमस्य वृत्तावंशत आत्माश्रयो धूमस्य पक्षविशेषणतया स्वं प्रत्याश्रयत्वादित्यर्थः।

व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वमखण्डि, व्याप्यत्वमपि खण्डयितुं तद्विशेषणव्याप्तिखण्डनं प्रस्तौति।

४९६ व्याप्तिखण्डनम् ।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव
इति चेन्न । किमेकस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभाव
पदार्थः, उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः । यद्या
धस्तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इ
त्युक्तं स्यात् । एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर-
न्वयोव्याप्तिः स्यात् ।

कश्चेति व्याप्यत्वं वदता व्याप्तिर्निरूपणीया सा
च दुर्निरूपेत्याशयः। व्याप्तिलक्षणं शङ्कते *अविनेति
दूषणं प्रकटयन्विकल्पयति *किमिति* न विनाभाव
अविनाभाव स्तत्र नञो विनेत्यनेन सम्बन्ध, उत भा
वेत्यनेन, यदि विनापदसंबन्धस्तर्हि एकस्य व्यापक
स्याव्यतिरेके भावे परस्य व्याप्यस्य भाव इत्यर्थ
स्या, यदि भावपदेन संबन्धस्तर्ह्येकस्य व्यापकस्य व्य
तिरेकेऽभावेऽपरस्य व्याप्यस्य व्यतिरेकोऽभावोऽविना
भाव इति विकल्पार्थः। प्रथमपक्षमनुवदति *यदीति*
व्यतिरेकव्याप्तिरसङ्गृहीता स्यादित्यभिप्रेत्य परिनि
ष्पन्नमर्थमाह * तदेति * न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्ति
रपीत्याह * एवं चेति * यत्पार्थिवं तल्लोहच्छेद्यमिति
व्याप्त्यभावे लक्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणविशेषणं शङ्कते ।

४९७ सार्वत्रिकसम्बन्धस्य व्याप्तित्वखण्डनम् ।

न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्वत्रिकस्य
तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत् । किमिदं सार्व्र-

त्रिकत्वं सम्बन्धस्य । सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत् । नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने शक्यावधारणा । न च सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात् ।

* न क्वाचित्क इति * व्याप्यमात्रस्य[1] व्यापकमात्रेण यः सम्बन्धः स व्याप्तिर्न[2]चैतत्पार्थिवत्वलोहलेख्ययोरस्ति वज्रे पार्थिवत्वे सत्येव लोहले- ख्याभावादिति भावः । विशेषणासम्भवेन विशिष्टलक्षणासम्भवं वक्तुं विशेषणस्वरूपं पृच्छति * किमिति * यावत्यो व्याप्यव्यापकव्यक्तयस्तावतीषु सर्वासु विद्यमानत्वं सम्बन्धस्य सार्वत्रिकत्वमिति शङ्कते * सर्वास्विति * सर्वतज्जातीयव्यक्तिपरिज्ञाने सति तद्गतत्वं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य ज्ञायते, किं वा तदज्ञान इति विकल्प्य न द्वितीयोऽसम्भवादित्याह *नेयमिति* अस्तु तर्हि प्रथमः कल्पस्तत्राह * न चेति * कुत इत्यत आह *तत्रेति* स्वेन स्वेनासाधारणरूपेण सर्वव्यक्तिपरिज्ञाने करणभूतेन्द्रियसन्निकर्षाभावादित्यर्थः ।

प्रमितिकरणासम्भवोऽसिद्ध इन्द्रियस्यैव प्रमितिकरणत्वादिति शङ्कते ।

४१८ सामान्यप्रत्यासत्तिखण्डनम् ।

इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते यदनभ्युपगमे पण्डक-

---

१ मात्रस्याव्यापकेति सो० पु० पा० ।

२ सव्याप्तिर्जीवेत्पार्थिवत्वेति पु० पा० ।

मुद्वाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवेति वाचस्पतिरुपालम्भम
वादीदिति चेत् । मैवम् । सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्य
व्याप्तिं गृह्णतः सार्वज्ञप्रसङ्गात् । क्वचिदप्यज्ञानं ते नस्या
दिति च सार्व्वज्ञापादनमिति न प्रतिकृत्यापि । प्रमेयतय
व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्त्वादि
सर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न । यदि
रूपान्तरेण तत् प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वा
धारतया कथमग्रहणम् । अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्त
रेण तत् । येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वेण प्रमेयमिति या-
वद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रङ्गः । तथात्वस्वीकारे न
ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः त
तः श्रद्धास्ये ।

* इन्द्रियेणेति * यदा यत्र धूमस्तत्राग्नि
ति व्याप्तिग्रहणकाले चक्षुषा धूमाग्नी संयोग
त् गृह्येते तदा धूमत्वाग्नित्वसामान्ये संयुक्तसमवा
यात् गृह्येते तद्विशेषणभूताश्च व्याप्यव्यापकव्यक्त
सर्वाः सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या गृह्यन्त इत्यर्थः
विपक्षे दण्डं न्यायवाचस्पतिरेवावोचदित्याह *यदि
यस्य सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेनभ्युपगमे पण्डकं नपुं
सकमुद्वाह्य परिणीय मुग्धाया मूढकामुक्याः परिणे
तुः पुत्रप्रार्थनसदृशं व्याप्यदर्शनाद्व्यापकानुमानामित्य
क्षेपमवादीदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गेन परिहरति *मैवमि
ति* यद्यस्तु तत्प्रमेयमिति वस्तुत्वादेः प्रमेयत्वाद्भिन

व्याप्तिग्रहणकाले सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वपदार्थग्रहणप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यर्थः। सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यतिप्रसङ्गस्याऽपि सर्वज्ञानव्यतिरेकेणासम्भवात्तथापि सर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इत्याऽऽशङ्क्याह *क चिदिति * मत्पृष्टपदार्थाकथनात्तद्विषयज्ञानाभावस्तव सिद्धः स नस्यात्तद्विषयज्ञानवत्त्व इति मदीयप्रसङ्गार्थ इति कृत्वा तवापि सर्वज्ञत्वं स्यादिति न प्रतिकृत्यापि प्रभवतीत्यर्थः। क चिदपि मच्चित्तस्थे पदार्थे पृष्टस्यावचनात् यत्तथाज्ञानं निश्चितं तत् न स्यादित्यनेन प्रकारेण सार्वज्ञापादनमिति कृत्वा तन्न प्रतिकृत्यापीति योजना। कृत्या नाम कश्चिद्देवताविशेषोऽनर्थहेतुस्तस्य विनाशकं देवतान्तरं प्रतिकृत्येत्युच्यते न प्रतिबन्दीत्यर्थः। इदमिष्टापादनं सर्वस्यापि प्रमेयाकारेण व्याप्तिग्रहणकाले ग्रहणादिति शङ्कते * प्रमेयेति* तर्हि सर्वस्य व्याप्तिग्रहणकाले सिद्धत्वादसाधारणविषयाभावोऽनुमाया इत्यत आह* न त्विति * तद्रूपान्तरं प्रमेयं न वा, यदि प्रथमस्तत्राह *नेति* रूपान्तरस्य प्रमेयत्वे तदात्मना तद्रूपमपि गृहीतं स्यादित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति *अथेति* यदस्ति तत्प्रमेयमिति मयाऽभिन्नयमात्तन्न स्यादेवेत्याह *नास्तीति* माऽस्तु तदप्रमेयं रूपान्तरं तथापि विद्यमानरूपेष्वेव कतिपयरूपापरिज्ञानान्न सार्वज्ञप्रसङ्गस्तत्राह * येनेति * विद्यमानाकारस्य सर्वस्य प्रमेयत्वाधारतया ज्ञातत्वात्सार्वज्ञ्यमप्यस्तु को दोषस्तत्राह *तथा चेति* तत्र अज्ञास्ये त-

१ नापीति सो० पु० पा०।

त्सार्वज्ञमिति शेषः ।

भेदाभेदमतावलम्बनेन चोदयति ।

४९९ भेदाभेदमतावलम्बनेन शङ्कानिरासः ।

स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां, ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेकमेव[1] ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्व्वज्ञम् । नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति, यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात्—

"एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः
सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति ।,,

तत्त्वतस्ताद्रूप्येण एकीभूता इति । तदेतदपि नोपपन्नम् । नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः ।

स्यादेतदिति अन्योन्याभावादिर्भेद एको न भवति किं तु भिन्न इति वैधर्म्यदृष्टान्तमाह *यथेति* भेदस्य भिन्नत्वात्तद्विलक्षणमभेदापरपर्य्यायमैक्यं वस्तूनामेकमेवेत्याह *तथेति* ऐक्यस्यैकत्वेन प्रमेयत्वस्य किमायातमिति तत्राह *तत इति* प्रमेयत्वं वस्तुत्वं च सर्वभावानामेकत्वमेकमेव तथाऽपि कथमनिष्टापत्तिपरिहार इत्यत आह *तत इति* यतः प्रमेयत्वादिलक्षणेनैकत्वेनै-

१ मेकमेवेति का० मु० पु० नास्ति ।

क्यात्प्रमीयमाणाया: पुरोवर्तिन्या एकस्या व्यक्तेरात्मना स्वरूपेण ज्ञायमानमेकमेव ज्ञानं भवतीत्येकत्ववेदित्वान्न सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यर्थः । नानात्वस्यापि प्रमेयत्वात्प्रमेयग्रहणे तद्धर्मितया नानात्वमपि गृह्यत एवेति स एव सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यत आह *न चेति* कुत इत्यत आह *यत इति* नानात्वमपि गृह्यमाणं प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणत्वादेकमेव गृहीतं भवतीत्यर्थः। नानात्वमपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव भवति यस्मात्तस्मादित्युत्तरश्लोकार्थमपेक्षितमाह *तस्मादिति* अभियुक्तवचनमुदाहरति * एक इति * सर्वे भावास्तत्त्वत इतीति * यथायथमसाधारणरूपेण सर्वपदार्थज्ञानं तत्रोक्तं नैकत्वज्ञानमित्याशङ्क्य तत्त्वत इति पदं व्याचष्टे * तत्त्वत इति * एकत्वं नानात्वं च किमेकेन रूपेण सर्वभावानामुत रूपभेदेनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति * हेतुं व्याचष्टे *नानेति* एकत्वनानात्वयोरेकतयाऽवस्थानव्याघातस्तथाहि एकं नानेति शब्दप्रत्ययानामेकार्थत्वे ऽन्योन्यविषयस्यान्योन्यान्तर्भावाभ्युपगमे ऽन्यतरपरिशेषादन्यतरत् लुप्येतेत्यर्थः ।

द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ।

५०० द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् । तर्हि प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञापत्तिस्तादवस्थ्येवेति ।

अथेति रूपान्तरेण घटपटादिव्यक्त्यात्मनेति या-
वत्। रूपान्तरस्य प्रमेयत्वानधिकरणत्वेऽसत्त्वापातात्प्र-
मेयत्वाधिकरणतया साकल्येन ग्रहात्सार्वज्ञापत्तिर्दुश्श्र-
लेपायितेति परिहरति *तर्हीति*

सार्वज्ञप्रसङ्गात् न सर्वव्याप्यव्यापकव्यक्तिग्रहस-
म्भव इत्युक्तमधुना प्रौढया सर्वव्यक्तिग्रहमुपेत्य न
सार्वत्रिकसम्बन्धलक्षणव्याप्तिग्रहसम्भवस्तद्ग्राहकानि-
रूपणादित्याशयवानाह ।

५७१ सर्वव्यक्तिग्रहं उपेत्यापि व्याप्तिग्रहासम्भवः ।

किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीय-
विशेषग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे
किं प्रमाणम् । सर्व्वव्यक्तिवृत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राह-
कमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि क्वचिदेवमवधारि-
तस्य यद्व्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्स-
म्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः
पश्चाद्बाधादिति चेन्न । सामग्र्यभेदे का चिदभ्रान्तिः
काचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यवि-
वेचनस्य च दुष्करत्वात् ।

किं चेति किं प्रमाणमिति प्रत्यक्षमुतानुमानादी-
ति विकल्पाभिप्रायः । नानुमानादि तस्य व्याप्तिसा-
पेक्षतया तद्ग्रहात्प्रागप्रवृत्तेरित्येकं कल्पं दुर्गन्धं निरस्य

१ इन्द्रिये तत्र सम्बन्धित्वस्येति सो० पु० पा० ।
२ दूरगन्धमिति सो० पु० पा० ।

प्रत्यक्षं प्रमाणमिति कल्पान्तरमाशङ्कते * सर्वेति * संयुक्तसमवेतविशेषणभूता व्याप्तिविशिष्टा व्यक्तयस्तेन व्याप्तिरपि संयुक्तसमवेतविशेषणतया व्यक्तिवदिन्द्रियेण गृह्यत इत्यर्थः। धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे या सामग्री सैव पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहे-ऽयुत तद्विलक्षणेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * तर्हीति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः काष्ठादाववधारिततया व्याप्तेर्वज्रादौ व्यभिचारो दृश्यते स न स्यादित्यर्थः। सामान्यप्रत्यासत्त्या सार्वत्रिकसम्बन्धस्य प्रमितत्वादिति हेतुमाह * इन्द्रियेणेति * धूमाग्न्योरिवेति दृष्टान्तः। प्रमितत्वादित्यसिद्धो हेतुः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्य भ्रान्तित्वादिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * व्याप्तिग्रहत्वाविशेषे सा किं नाभ्रान्तिर्धूमाग्निव्याप्तिग्रहवदित्याशङ्क्याबाधितार्थत्वमभ्रान्तित्वप्रयोजकमित्याह * पश्चादिति * अबाध्याऽपि सा धूमाग्निव्याप्तिग्रहसामग्रीगतकार्यजन्यत्वात्तदेवेति परिहरति * नेति * धूमाग्न्योरदुष्टमिन्द्रियं व्याप्तिग्राहकं दुष्टं तु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरिति सामग्री विलक्षणेति द्वितीयं कल्पमाशङ्क्याह * दोषेति * किमिदानीमिह वैचित्र्यं प्रत्यक्षगम्यमुतानुमेयं, नाद्य इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः।

बाध्यत्वाबाध्यत्वलक्षणकार्यगतवैलक्षण्यात्सामग्रीवैलक्षण्यमनुमेयमिति द्वितीयकल्पमाशङ्कते।

५०२ कार्यवैलक्षण्येन कारणवैलक्षण्यमितिशङ्कानिरासः।

कार्य्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत्। उन्नी-

यताम्। स एव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यम्। न तावत्स
र्वत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानीं भाविनां सम्ब
न्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात् । सामान्यतश्च तज्जातीय
योः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्व्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधा
रणं, क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात् ।

कार्य्येति कार्यवैलक्षण्यं सामग्रीवैलक्षण्यानुमा
पकमित्युक्तमङ्गीकरोति *उदिति* अनङ्गीकृतमंशं स्फो
रयति *स इति* यत्र दोषस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धा
भावो यत्र दोषाभावस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धः कर्मतय
व्याप्तिग्रहणसामग्र्यामन्तर्भवतीत्येवंरूपो विशेष उ
न्नेय उतान्य इति विकल्पाभिप्रायमेतत्प्रत्यक्षज्ञाने क
र्म्मतयाकारप्रदस्यैव विषयत्वनियमात्। प्रथम एव क
ल्पोऽस्त्वित्यत आह *तदानीमिति* सम्बन्धस्य
सामग्र्यन्तर्भावे प्राक्सत्वलक्षणं करणत्वं वाच्
तन्न सम्भवति कालान्तरभाविधूमाग्निसम्बन्धान
व्याप्तिग्रहणापेक्षया प्रागसत्वादित्यर्थः। यद्यपि भा
वसम्बन्धा विशेषात्मना तदानीं न सन्ति तथाऽपि
सामान्यात्मना सन्त्येव व्याप्यव्यापकसम्बन्धस्
कस्य चित्तदा सद्भावादित्याशङ्क्याह *सामा-
न्येति* तज्जातीययोर्व्याप्यव्यापकजातीययोः स-
म्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सामान्यतः सत्वमिति स-
म्बन्धः। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि काष्ठादौ सम्ब-
न्धो भवतीति भावः। तदेवोपपादयति *क्वचिदिति*
सद्वादिनो मते देशान्तरादिगतस्यैव भ्रान्तौ स्फुरणं

क चित्प्रामाणिकस्यैवान्यत्रारोपावगमादिति भावः।

प्रथमकल्पदोषो ऽनङ्गीकारपरास्त इत्यभिप्रेत्य द्वितीयकल्पमाशङ्कते।

५०३ द्वितीकल्पनिराकरणम्।

किमेतावता अन्यएव तर्हि कार्य्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति चेत्। स हि किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम्। नाद्यः इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि विचारयतः पूर्व्वप्रतीतसम्बन्धधर्म्मिद्वयस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनात्। तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु, तस्मिन् कार्य्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्यपरिकल्पनीयेनान्येनैव सर्व्वानुपपत्त्युपशान्तेः। कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्। चक्षुरादिवत्करणं अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्। शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा।

* किमिति * अस्य पक्षस्यासम्भवं वक्तुं विक-

ल्पयति * स हीति * इन्द्रियसहकारितया कारण
निरपेक्षमेव कारणं वेति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षं नि
षेधति * नेति * सार्वत्रिकसम्बन्धग्रहणकारणस
वर्त्तमानैकग्राहीन्द्रियसहकारित्वासम्भवादिति भा
वः । न केवलमिन्द्रियस्य कारणत्वे प्रमाणाभावः प्रत्यु
त व्यापारव्यतिरेकेण व्याप्तिग्रहणदर्शनादकारणमे
त्याह * प्रत्युतेति * पूर्वं प्रतीतः सम्बन्धो यस्य व्या
प्यव्यापकधर्मिद्वयस्य तस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनादु
परतः चक्षुरादीन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य पुंसो व्या
प्तिमन्तरेण धूमाग्न्योर्भूयः साहित्यदर्शनं नोपपद्यत
इति विचारयतो ऽन्वयव्यतिरेकाभावान्नेन्द्रिये व्याप्ति
ग्रहकारणत्वमित्यर्थः । भूतभाविसम्बन्धांशे बहिरि
न्द्रियस्याप्रमाणत्वेऽपि मनसः प्रामाण्यं भवतीत्या
शङ्कते * तदेति * व्याप्तिग्रहणं मनोऽतिरिक्तकरणजन
बाह्यार्थग्रहणत्वात् घटादिग्रहणवदिति परिहरति *
अस्त्विति * न च स्वप्नप्रत्यये व्यभिचारः प्रमाणत्वे
विशेषणीयत्वाच्चक्षुरादेर्व्यभिचारित्वेनाकारणत्वादक
रणप्रतीतेरनुपपत्त्या मनसस्तत्र करणत्वं कल्प्यत
इत्यत आह * अवश्येति * कार्यवैलक्षण्यदर्शनाद्ध
कारणविशेषः कल्प्यते तेनैव करणानुपपत्त्यादेरुपशा
न्तेर्न मनसस्तत्र करणत्वमित्याशयः । मनसः समा
धानमन्तरेण कदाचिदपि व्याप्तेरग्रहात्केवलव्यतिरे
कविरोधोऽकारणत्ववादिन इत्यत आह *कारणेति*
रूपादिज्ञाने मनोऽन्वयव्यतिरेकौ कारणतामात्रेण त
थेहापीत्यर्थः । अस्तु मनसस्तत्र कारणत्वमात्रमतस्त

स्यैव कल्प्यमानो विशेषः सहकारी भविष्यतीत्याश-ङ्क्याह * चक्षुरिति * करणमन्तरेण कार्यानुत्पत्तेः करणान्तरं कल्पनीयं यथा रूपादिज्ञानेन मनोऽतिरिक्तं चक्षुरादि करणं कल्प्यते तद्वदित्यर्थः। तथाऽपि क-थमनिष्टापत्तिरित्यत आह * सत्वेति * व्याप्तिग्रह-स्य साक्षात्त्वे तत्करणं सप्तममिन्द्रियं प्रसज्यते शरीर-संयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति तल्लक्षणात् परोक्षत्वे तत्करणं सप्तमं प्रमाणं प्रसज्येत व्याप्त्यादिनिरपेक्षतया लिङ्गादिवैलक्षण्यादतश्चापसि-द्धान्त इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणं मनोऽतिरिक्तकरणं मा भूदु भू-याच्च बाह्यार्थग्रहणमतश्च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथेति * रूपादिज्ञानस्यापि चक्षु-राद्यकरणत्वप्रसङ्गो बाध इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणस्य म-नःकरणमात्रत्वे रूपादिज्ञानस्य कथं चक्षुराद्यकरणत्वं तत्राह *शक्यत इति* तत्रापि—रूपादिज्ञानेऽपि। तत्र-इन्द्रियाणां मध्य इत्यर्थः। अन्धादेरूपाद्यनुपलम्भाच्च-क्षुरादिकरणत्वसिद्धिरित्यत आह * चक्षुरिति * कल्प्यमानो विशेषो निरपेक्षकरणमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * तत्कल्प्यमानमिन्द्रियरूपं प्र-माणान्तरं वा,ऽऽद्ये कथितरीत्या षडिन्द्रियान्तर्भावा-सम्भवात्सप्तममिन्द्रियं प्रसज्येत द्वितीये तु स्वसम-यपरिगणितप्रमाणप्रकाराधिक्यं प्रसिद्धप्रमाणवैलक्ष-ण्यादित्यर्थः।

अविनाभाव इत्यत्र नञो विनापदसम्बन्ध इति प्रथमकल्पमपास्य भावपदेन नञः सम्बन्ध इति द्वि-

तीयं पक्षं प्रति क्षिपति ।

५०४ भावपदेन नञः सम्बन्ध इति कल्पनिराकरणम् ।

नापि विना भाव एकस्य व्यतिरेकेण।परस्या व्यतिरेक स्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत । सार्व्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कं अत एवोच्यते अविनाभावनियम इति चेन्न । सार्व्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्व्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् । शक्यत्वे चाऽन्वयावधारणमेवास्तु सार्व्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया।

नापीति विनाभाव इत्येतद्व्याचष्टे *एकस्येति* एकस्य–व्यापकस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य–व्याप्यस्या व्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति । अतिव्याप्तेरिति हेतुमाह *एवं हीति* लोहलेख्यत्वस्य व्यापकस्य व्यतिरेके ऽभावे व्याप्यस्य पार्थिवत्वस्यापि व्यतिरेकोऽस्तीति तयोरप्यविनाभावः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । व्यतिरेकसाहित्यमात्रं यदि लक्षणं तदा स्यादतिव्याप्तिर्न तथा, सार्वत्रिकव्यतिरेकसाहित्यस्य लक्षणत्वान्नैवमतिव्याप्ति र्वज्रे लोहलेख्यत्वव्यतिरेकेऽपि पार्थिवत्वाव्यतिरेकादिति शङ्कते *सार्वेति* उक्तेऽभियुक्तसम्मतिमाह * अत इति * एवं सति विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति दूषयति * नेति * सामान्यप्रत्यास

स्या शक्यावधारणत्वमित्युपेत्यापि दूषयति * शक्यत्वे चेति * व्याप्यव्यापकव्यतिरेकावधारणस्याप्यन्वयावधारणपर्यवसायितया गौरवात् कुटिलिका ततो वरं सार्वत्रिकमन्वयस्य प्रामाणिकमनुमानमुक्तं लाघवादित्यर्थः।

अविनाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं निरस्य लक्षणान्तरं शङ्कते।

५०५ व्याप्तेर्लक्षणान्तरनिरासः।

यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केचित्। तन्न। यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्। आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवात्। अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात्। नाप्यनुमानम्। अनवस्थाप्रसङ्गात्। नाप्यर्थापत्तिः अनुमानाव्यतिरेकात्। व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन। अनवम्भावे च तयोः किमायातम्।

* यत्रेति * यत्र हेतोर्विपक्षे वृत्तौ बाधकं प्रमाणरूपं तर्करूपं वाऽस्ति यस्य च साध्यस्याभावेन विपक्षता तयोरन्वयोर्व्याप्तिर्यद्वा यत्र ययोः साध्यसाधनयोर्मध्ये साधनस्य विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति। यस्य वृत्तौ बाधकमस्ति तदन्वय इत्युक्ते सर्वधारान्वयव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तये हेतोरितिविशेषणम्। तथाऽपि स्वरूपासिद्धस्य पक्षे वृत्तौ बाधक-

मस्ति तथात्वृत्त्यर्थं विपक्षेति विशेषणम्। नैवमतिव्याप्ति
र्लोहलेख्यत्वाभावेऽपि वज्रे पार्थिवत्वप्रतीतौ बाधकाभा
वादित्याशयः। विपक्षबाधकसहितोऽन्वयो व्याप्तिरि
त्येवमुक्तं स्यात्तन्न सम्भवति विशेषणासिद्ध्या वि
शिष्टासिद्धेरिति दूषयति * तदिति * विशेषणासिद्धि
मुपपादयितुं विकल्पयति * यदिति * प्रमाणतर्कातिरि-
क्तबाधकासम्भवात्। यदि प्रमाणं तदपि प्रत्यक्षमुतानु-
मानमाहो स्विदर्थापत्तिरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * अ
थ इति * कुत इत्यत आह * तदिति * इन्द्रियस्य स-
म्बन्धबोधमात्रपर्यवसायितया ऽतीतानागतविप्रकृष्ट-
विपक्षसन्निकर्षासम्भवाच्च बाधकत्वासम्भवादित्यर्थः।
विपक्षदण्डमाह * अन्यथेति * भूः शशविषाणोल्लिखि-
ता भूत्वादित्यादौ विपक्षबाधकाभावेन व्यभिचाराश-
ङ्का न स्यादिन्द्रियेणैव विपक्षवृत्त्यभावस्य प्रमितत्वेन सं-
शयनिवारकविशेषदर्शनसद्भावादतश्च सन्दिग्धानैका-
न्त्यं क्वापि न स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि गिरिरयमधूमः
स्यादनग्नित्वाद्वादिवदित्यनुमानं बाधकमिति द्वि-
तीयस्तत्राह * नापीति * हेतुमाह * अनवस्थेति * त-
स्याप्यनुमानस्य व्याप्तिसापेक्षतया हेतोर्विपक्षवृत्ति-
बाधकानुमानान्तरगवेषणेऽनवस्थाऽन्योन्याश्रयो वा स्वेनै-
व सिद्धौ स्वाश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। अनग्नित्वे धूमानुप-
पत्तिरित्यादिरूपार्थापत्तिर्बाधिकेति तृतीयकल्पं परा-
करोति * नेति * अर्थापत्तेर्व्याप्तिसापेक्षतया केवलव्य-
तिरेकिप्रयोगान्तर्भावात्तार्किकमते तस्य च बाधक-
त्वं निरस्तमित्यर्थः। अर्थापत्त्युत्पत्तौ त्रिरूपत्वानपे-

क्षणादनुमानेन तदपेक्षयैवोत्पद्यमानत्वात्तयोर्व्यतिरेक इति मीमांसकमतमनुसृत्याह * व्यतिरेकेति * लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्तिरर्थापत्तिरुतान्यादृशी यदि प्रथमस्तत्राह * यदीति * अग्न्यभावे धूमानुपपत्तिरित्येवंरूपार्थापत्तित एव पर्वतनिष्ठाग्निसिद्धेः कृतमलमनुमानेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * नैवमिति * लिङ्ग्यभावे लिङ्गानुपपत्तिरित्येवंरूपत्वाभावेऽर्थापत्तेस्तयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः किमायातं लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्य वृत्तावनुपपत्त्यभावान्न तयाऽर्थापत्त्या व्यभिचारासिद्धिरित्याशयः ।

अर्थापत्तेर्बाधकत्वमुपेत्यापि प्रति ब्रूते ।

५०६ उपेत्याऽपि दोषकथनम् ।

अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका । तथापि कीदृगभ्युपगम इतिप्रष्टव्यम् । किं ? विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीनो यत्र क्वचिदन्वयो व्याप्तिः, उत तत्सहितः सार्व्वत्रिकोऽन्वयः उत किं नो विशेषगवेषणेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयोव्याप्तिः उत सार्वत्रिकान्वयः स च विपक्षे बाधकादवगम्यते । नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्व्वव्यक्तिविषयं उत सामान्यविषयम् । आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयाऽर्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन ।

अस्त्विति निर्हेतुधूमानुपपत्तिर्हेतुमात्रमाक्षिपति न

त्वग्निमिति कथमपि केनापि प्रकारेणेत्युक्तम्। ताव
दिति सम्प्रतिपत्तौ बाधकं प्रमाणमिति शेषः। तथ
ऽपि व्याप्तिस्वरूपं विवेचनीयमित्याह * तथाऽपीति
विकल्पमेव करोति *किमित्यादिना* विपक्षबाधक
हितः क्वापि तर्कान्वयो व्याप्तिरिति प्रथमकल्पार्थः। स
ध्रीचीनः सहित इत्येतत् विपक्षबाधकोपेतः सार्वत्रिक
ऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः। सार्वत्रि
कत्वासार्वत्रिकत्वविशेषणगवेषणेनास्माकं किं स्व
द्बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयकल्पार्थः
सार्वत्रिकान्वय एव व्याप्तिर्न बाधको व्याप्तावन्तर्भ
वति किं तु तद्गमक इति तुरीयार्थः। प्रथममपाकरो
* नेति * अनुपपत्तिं प्रथयितुं विकल्पयति
तथा हीति * किं शब्दस्य सर्वशब्देन सम्बन्धः। स
ध्याभाववत्यो यावत्यो विपक्षव्यक्तयः सन्ति ता
सर्वासु हेत्वभावविषयामिति प्रथमकल्पार्थः। साध्य
भाववद्वृत्त्यभावं हेतोर्बोधयति न तु सार्वत्रिकत्व
दिविशेषं इति द्वितीयार्थः। आद्यं प्रतिवक्ति * आ
इति * यत्र पक्षेऽनुमीयतेऽग्निस्तत्राप्यन्यथाभावव
धिकयाऽग्न्यभावे धूमभावोऽन्यथाभावस्तद्बाधिक
तत्र साध्यासिद्धेरनुमानकथया शान्तं निवृत्तमित
र्थः। सा च तत्रावश्योपस्थाप्याऽन्यथा तत्राग्न्यभा
धूमभावस्याविरुद्धतया व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः।

द्वितीयमपवदति।

५०७ द्वितीयविकल्पनिरासः।

द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बा
धकस्य चरितार्थत्त्वं धूमवत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरे

कीत्येवं रूपो हि सामान्यतो विपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्यवस्यति। अविरोधश्च क्वचित्साहित्यादू-वत्येवेति पार्थिवत्वलोहलख्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तत्व-प्रसङ्गः।

* द्वितीय इति * सामान्यविषयस्य क्वाचित्कव्यभिचारमाश्रित्य चरितार्थत्वमिति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तिप्रसङ्ग इत्युपरि सम्बन्धः। चरितार्थत्वं दर्शयितुं बाधकविषयं सामान्यतोविपक्षं दर्शयति * धूमेति * विपक्षं प्रदर्श्य बाधककृत्यमाह * तत्रेति * सर्वविषयत्वाभावे बाधके कथमविरोधे पर्यवस्येदिति न क्वाचित्कव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्यस्य चरितार्थत्वामित्यत आह * विरोधश्चेति * विरोधः सहानवस्थानं तदभावोऽविरोधः स च क्वचित्साहित्यमात्रेणापि भवतीत्यर्थः।

बाधकोपेतसार्वत्रिकोऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयं प्रत्याह।

५०८ द्वितीयतृतीयनिराकरणम्।

नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात्। सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यताम्। न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्। नाऽपि तृतीयः। बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात्।

नापीति बाधकसहित इति पदेन पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो व्युदस्येत सार्वत्रिकविशेषणेनैव त-

ह्याप्तत्वं तस्यासार्वत्रिकत्वादित्यर्थः। तर्हि तद्विशेष
परित्यज्य लक्षणं ब्रूमः तत्राह * न चेति * सम्बन्ध
सार्वत्रिकत्वस्यासर्वज्ञेन गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्त
त्यर्थः। बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयं परा
स्यति * नापीति * बाधकस्य विपक्षसामान्यविषय
त्वे क्व चिद्व्यभिचारमाश्रित्य चरितार्थत्वात्पार्थिवत्व
लोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तित्वप्रसङ्गो विशेषविषयत्वे
बाधकार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेरनुमानं व्यर्थमित्युक्तयु
क्त्यैव निरस्तत्वादित्यर्थः।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राश्नातीत्याह।

५०९ चतुर्थविकल्पनिरासः।

नापि चतुर्थः। तथा हि यद्धूमवत् तदग्निमदित्यत्रे
दमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं यत्सर्वासां धूमव्यक्ती
नामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तद
पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं स्मर्य्यत
एवेति गतमनुमानम्। सामान्याऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृ-
हीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न। विशेषत इति
किमग्निमत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षितः उत काल
देशादिसम्बन्धस्तस्य। नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रती-
तत्वेन भवतैवाङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः अग्निमद्रूप-
तया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभि-
रेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छेदात्।

यथा प्राक्प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः प-रिच्छिद्यमानेदानीम्भात्रदेशविशेषावस्थानादेः स एवाय-मिति प्रत्यभिज्ञायमानताऽङ्गीक्रियते । तथैवात्राऽप्यस्तु कृतमनुमानेन ।

नापीति दूषणं दातुमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं दर्श-यति * तथा हीति * सार्वत्रिकत्वस्वरूपं प्रदर्श्य स-म्प्रति तस्य व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतत्वेऽनुमानप्रविलय इत्याह * यदिति * धूमवद्व्यक्तेः पक्षस्याग्निमत्वं व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं कालान्तरे सदृशसन्दर्शनसमु-द्बुद्धसंस्कारबलात्स्मर्यते इत्यनुमानोच्छेद इत्यर्थः। यदि-ति सन्देहः।व्याप्तिबलादग्निमदंशे स्मृतिसम्भवेऽपि पक्ष-धर्मताबललभ्यो विशेषः प्रमेयोऽनुमानस्येति शङ्कते * सामान्येति * विकल्पासहत्वेन दूषयति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति * विशेषेति * प्रथमं स्वाङ्गी-कारविरोधेन परिहरति * नेति * हेतुमाह * स-र्वेति * सार्वत्रिकान्वयो व्याप्तिरिति वदता त्वयैव सर्वव्यक्तीनां व्याप्तिग्रहकाले गृहीतत्वाङ्गीकारादगृ-हीतो विशेषो ऽनुमेयो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः। दे-शकालहस्तवितस्त्यादिपरिमाणसम्बन्धो विशेष इ-ति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत इत्यत आह * अग्निमादिति * धूमवद्विशेषस्य पक्षीभूतस्य पर्व-तादेरग्निमत्तया स्मृतस्य पर्वतत्वादिदेशकालविशे-षादिमत्तया चक्षुरादिभिरेव परिच्छेदादनुमानवैयर्थ्य-र्थ्यमिति सम्बन्धः। तत्र पर्वतो देशः कालो वर्त्तमानो वि-

शेषादीत्यत्र सामान्यं गृह्यते । अग्निमद्रूपतया स्मृत स्य कथं देशादिविशेषवत्तया चक्षुरादिभिः परिच्छे दस्तत्राह * अग्निमद्रूपतया स्मृतस्येति * अग्निम द्रूपस्य प्रागनुभूतत्वात्तत्संस्कारसहितचक्षुरादेर्विशि ष्टाग्निमद्बुद्धौ करणत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति * यथेति * प्राक्प्रत्ययः पूर्वानुभवस्ते नाहितो निक्षिप्तस्तत्संस्कारसहितइति यावत् । परि च्छिद्यमान इदानीम्भावविशेषावस्थानादिर्यस्य स परिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषावस्थानादिस्तस्मि ति विग्रहः । इदानीम्भावो वर्त्तमानकालसत्त्वम् । देश विशेषावस्थानं पुरोदेशवृत्तित्वमादिपदात्कृशत्वस्थू लत्वादि गृह्यते । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽर्पयति * तथेति * पूर्वानुभवसंस्कारसहितचक्षुःसम्प्रयो गजनिते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाने यथा देशका लादिविशिष्टो देवदत्तः स्फुरति तद्वद्व्याप्तिग्रहणका लगृहीताग्नेस्तत्संस्कारसहितचक्षुरादिना देशादिवि शिष्टतया प्रत्यभिज्ञोपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

उपमानं बाधकमिति कल्पान्तरं निराकरोति ।

५१० उपमानशब्दयोर्बाधकत्वनिरासः ।

नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नि- यतविषयत्वेनैतादृशे विषयेऽनुदयात् । नापि शब्दः आ- प्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * तस्येति * उ- पमानं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमात्रविषयमित्येके । सादृश्यवि

षयमित्यपरे । सर्वथा तस्य नियताविषयत्वेन व्याप्तिग्रा-
हकत्वाभावादित्यर्थः । शब्दस्तर्हि हेतोर्विपक्षवृत्तौ बा-
धकं मानमित्यत आह * नापीति * शब्दोऽपि कृ-
तको नित्यो वा, न नित्यः व्याप्तिग्राहकवेदवचना-
नुपलम्भाद् धूमादेर्नापि कृतकः उपदेष्टुर्व्याप्तिग्रहकालेऽ-
भावेन तदग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः ।

अभावस्तर्हि विपक्षवृत्तिबाधकं मानमित्यत आह ।

५११ अनुपलब्धेर्बाधकत्वनिरासः ।

अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न
घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्या-
त्तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भा-
न्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तच्च न । तथा हि क्वचिद्व्यभि-
चारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्तते सर्व्वत्र व्याभिचारा-
दर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्त-
त्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वा
ऽनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपल-
म्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्व-
योरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्याभिचार इति चे-
न्न । तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तद्दर्शन-
दशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि
व्याभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभि-
चारो न द्रक्ष्यत इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् ।

* अभावस्त्विति * अभावमानस्याभावविषयत्वा
द्धेतोर्वृत्त्यभावे मानत्वं सम्भवतीति सम्भावनया स्या
दित्युक्तम् । कदा चिदित्यापातत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि
एव बाधकं मानं नेत्याह * सोऽपीति * अघटमानत्
दर्शयितुं बाधकत्वेनेष्यमाणाभावप्रमाणस्वरूपं
र्शयति * एवं हीति * ग्रन्थस्तु स्पष्टार्थः । स एवं उच्य
को दोषस्तत्राह * तच्चेति * प्रतिज्ञानमुपपादयितुं वि
कल्पयति * तथा हीति * क्वाचित्कमदर्शनं व्यभिच
राभावं प्रमापयति सार्वत्रिकं वेति विकल्पार्थः । अ
द्यमपवदति * नेति * कुत इत्यत आह * पार्थि
ति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि क्वचित्काष्ठा
व्यभिचारादर्शनाद्व्याप्तत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सार्वत्रिकम
र्शनमिति द्वितीयमपवदति * नेति * योग्यताऽनु
लम्भविशेषणं न वेति विकल्पार्थः । उपलब्धुं योग्
स्यानुपलम्भो योग्यता तु स्वेतरस्योपलम्भकपौष्कल्
मात्रं वाऽयोग्यतादिनिवृत्तिः । प्रथमकल्पमसम्भवे
पराकरोति * नेति * अतीतानागतविप्रकृष्टान
व्यभिचाराणां योग्यत्वासम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं दूष
यति * नापीति * हेतुमाह * पार्थिवेति * सर्वै
व्यभिचारदर्शनं तत्र नास्ति वज्रमणौ पार्थिवत्वस
लोहलेख्यत्वव्यभिचारदर्शनादिति शङ्कते * तत्रेति
अतिव्याप्त्यैव परिहरति * नेति * यदा वज्रमणि
र्न दृश्यते तदा पार्थिवत्वव्यभिचारानुपलम्भव्याप्ति
रित्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते * तदिति * ता
वदिति निश्चये । क तर्हि व्याप्तिस्वीकारस्तत्राह * य

त्रेति * यत्र विषये न क्वचिन्न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिर्नैवं पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिप्रसङ्गः क्व चित्कदा चित् व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः। विशेषणासिद्ध्या दूषयति * नेति * धूमादिविषये यद्यपि व्यभिचारो न दृष्टो दृश्यते वा तथाऽपि न द्रक्ष्यत इति मानाभावात् व्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

विपक्षबाधकं प्रमाणमिति प्रथमकल्पमपाकृत्य तर्क इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति।

५१२ तर्कस्य बाधकत्वनिरासः।

नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात्।

* नापीति * योऽपि विपक्षबाधकाभिमतस्तर्कः सोऽप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिमूल उत नेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तर्कस्येति * मूलभूतव्याप्तिसाधकं तर्कान्तरं तस्यापि व्याप्तिमूलतया तर्कान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * तदिति * तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वात्तदनभ्युपगमे प्रशिथिलमूलतर्काभास इत्यर्थः। नन्वयमपि कश्चित्तर्कोऽस्य व्याप्तिमूलत्वे तत्खण्डनव्याघातस्तदमूलत्वे प्रशिथिलमूलत्वमिति कथं नोट्टकुटन्यायापात इति। मैवम्। अनिर्वचनीयव्याप्तिमुपेत्य तत्सत्तांशखण्डनात्परासिद्धां व्याप्तिमुपेत्य तत्खण्डनादिति।

तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वमुपेत्यैवानवस्थादिपरिहार
दयनोक्तस्तमाशङ्कते ।

५१३ उदयनोक्तशङ्कानिरूपणम् ।

अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं—तथाह्यग्निधूमव्य
चारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽ
व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव
स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । त
ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघाताद
दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा । एवं सर्वत्रानुत्तरस
र्को बाधकोऽभिधेय इति ।

* अथेति * इदमित्यनवस्थानादीति याव
कुतो न शक्यमित्यत आह * तथा हीति * अयमि
वक्ष्यमाणः। कोऽसावित्यत आह * यदीति * यदीति स
भावत्वे सत्यकारणत्वादात्मवन्नित्यं स्यादेव । विप
दोषमाह * नेति * यस्मिन्क्षणे सत्वमिष्टं तस्मि
पि न स्यादविशेषादिति शशविषाणवदत्यन्ताभा
स्यादित्यर्थः । कार्यं कारणपूर्वकमिति व्याप्तिमूलश्चेद
मपि तर्कस्तर्हि साऽपि व्याप्तिः शङ्क्यते तत्रापि त
न्तरं वाच्यमित्यनवस्थापात उक्त इत्यत आह *
चेति * उत्तरो न विद्यते यस्य असावनुत्तरः व्या
निर्णयार्थमपेक्ष्यमाणोत्तरतर्कहीन इत्यर्थः। अनुत्तरो
रिहार्य इति वा । तर्कत्वे सति व्याप्तिमूलत्वाशङ्क
कथमनवस्थादि न स्यादित्यत आह * तत्रेति * य

तर्केण शङ्काऽऽपाद्यते त्वया तस्मिन्नपि तर्के प्रसङ्गसा-
मान्येन व्याघातापत्तिरित्यर्थः। तर्ह्येवंविधशङ्कायाः कोऽ
विषयः तत्राह *तदिति* यथा जगत्कारणं प्रधानं प-
रमाणुर्वेति पुरुषेण शङ्क्यते चेत्क्रियाव्याघातो नाम क-
थाव्याघातः स्वयं स्वीकृतव्याप्तिसाधनक्रियाव्याघातो
वा इदमव्याप्तं शङ्कितव्यभिचारादित्यादिरूप एवं
शङ्कमानस्य सर्वस्यैवानुमानस्य प्रविलयेन कथाप्रवृत्त्य-
नुपपत्तेरुक्तं हि साधकाभावे मुखस्पन्दनमात्रस्या-
पि कर्तुमशक्यत्वादिति । यद्वा कार्यं कारणपू-
र्वकं न भवतीत्याशङ्कमाने कारणोपादानक्रियाव्या-
घात आदिपदात् स्ववचनस्वभावव्याघातादयो गृह्यन्ते
कारणाधीनात्मलाभत्वं कार्यत्वं तदकारणमित्युक्ते स्व-
भावव्याघातो वचनव्याघातश्चेति। लोकमर्यादा-प्रमा-
णव्यवस्था । धूमविषये यद्यप्येष तर्को ऽनुत्तरस्तथाऽपि
न सर्वत्र संभवति कृतकत्वस्य नित्येऽपि प्रध्वंसे दर्श-
नादतो न कृतकत्वादनित्यव्याप्तिस्तर्कलभ्येति तत्राह
* एवमिति * यदि नित्यः शब्दस्तर्हि सर्वदोपलभ्ये-
तेत्यादितर्को वाच्य इत्याशयः ।

व्याघातपरिहारेण शङ्कां दर्शयन्परिहरति ।

५१४ शङ्कापरिहारः ।

मैवम् । किमित्येवं शङ्कितव्यं यद्धेतुफलभाव एव
न भविष्यति । एवन्तु शङ्कितव्यम् । अग्निं विहाया-
न्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति । न च वाच्यमेवं हि
सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति । क्वचिदिन्द्रियज-

न्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यत्र
पपत्तेः । तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्का
त्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न । ज्ञा
त्वस्याऽऽकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य
वताऽवश्यं वक्तव्यत्वात् । धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्र
जकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्त्वात् । न दृश्यते त
दग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् । तद
र्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेना
ग्यतया ऽविकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्र
ज्यो धूमस्य विशेषो द्रक्ष्यते तदाऽसौ विकल्पिष्यत इ
सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

* नैवमिति * एवमाशङ्कितव्यमिति सम्बन्धः ।
यस्मिन् शङ्क्यमान इति यावत् । हेतुफलभावः कार्यका
रणभावः । हेतुफलभावव्याघातपरिहारेण शङ्कैव न
म्भवतीत्यत आह * एवमिति * कथमित्यत आ
* अग्निमिति * धूमस्याग्निव्यभिचारं शङ्कमान
नाकारणत्वमभिप्रेतं किं तु वान्हिमदन्योऽपि हेतुर्धूम
सम्भवति इति तेन व्याघात इत्यर्थः । क चिदग्नि
न्यो धूमः क चिद्धेत्वन्तरजन्य इति कारणविकल्पो
सम्भवति कार्यस्यैकजातीयत्वादेकं हि नानेकहेतु
मिति न्यायादित्यत आह * न चेति * कुत इत्यत अ
क चिदिति घटादौ ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ग्राहकेन्द्रिय
लिङ्गजन्यं धर्मादौ शब्दादिजन्यमिति कारणविकल्पे

ऽपि ज्ञानत्वेन कार्यैकजात्यवद्वन्हितदितरजत्वेऽपि धूमै-
क्योपपत्तिरित्यर्थः । विभिन्नकारणवत्वे घटपटादिवदेक-
जातीयं न स्यादित्यस्य न क्वचिद्व्यभिचार इन्द्रिय-
लिङ्गादीनां साक्षात्कारत्वानुमितित्वादौ प्रयोजक-
त्वादिति शङ्कते * तत्रेति * परिहरति * नेति * य-
दीन्द्रियादि ज्ञानत्वप्रयोजकं न भवति तर्हि ज्ञान-
त्वमाकस्मिकं स्यान्न तद्युक्तं "नियामकाद्विभावानां का-
चित्कत्वस्य सम्भव" इति न्यायादनुगतनियामकं वा-
च्यं न तद्वक्तुमशक्यमात्मनः संयोगस्य तदप्रयोजक-
त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिन्द्रियाद्येव प्रयोजकमित्यर्थः ।
यदीन्द्रियादेर्ज्ञानविशेष एव प्रयोजकत्वं तत्रैवान्वय-
व्यतिरेकदर्शनादित्याग्रहस्तत्राह * धूमेऽपीति * यथे-
न्द्रियादेर्ज्ञानविशेषे प्रयोजकत्वं तथा वन्हेरपि धूम-
विशेष एव प्रयोजकत्वमिति शङ्कितुं शक्यतेऽतो व-
न्ह्यभावे धूमविशेष एव न स्यान्न धूममात्रमित्यर्थः ।
इन्द्रियादिप्रयोज्यसाक्षात्त्वादिवदग्निप्रयोज्यो विशेषो
धूमे न दृश्यतेऽतः स नास्त्येवेति शङ्कते * नेति *
तावदिति निश्चये । आपाततस्तन्न दृश्यत इत्युच्यते
किं विचारेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति *
विचारमन्तरेणेति यावत् । नानुपलम्भमात्रादसत्व-
निश्चयः किन्तु, योग्यानुपलम्भात् योग्यता च नास्ति
वह्निप्रयोज्यधूमविशेषदर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्वि-
शेषप्रतियोगिकत्वात्तद्दर्शने ततो विकल्प्यत्वाद्वि-
शिष्टज्ञानायोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं
तदित्याशयः । द्वितीयोऽसिद्ध इत्याह * यदेति * प्र-

तियोगिहेत्वन्तरविशेषदर्शने वह्निकृतविशेषोऽपि विकल्पिष्यते विशेषतो ज्ञास्यत इति सम्भावयितुं शक्यत्वादसिद्धमदर्शनं इत्यर्थः ।

ज्ञानत्वस्येन्द्रियप्रयोज्यत्वे यदाऽऽकस्मिकत्वमुक्तं तत्परिहारं सिंहावलोकनन्यायेन शङ्कते ।

५१५ ज्ञानत्वस्याऽऽकस्मिकत्वे शङ्कापरिहारः ।

अस्त्यामत्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न । यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् ।

* अस्तीति * अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानत्वप्रयोजकत्वे रागद्वेषसुखादय आत्मगुणा ज्ञानं स्युस्तेषामप्यात्ममनःसंयोगासमवायिकारणजत्वाविशेषादित्यर्थः । अदृष्टादनुगतं ज्ञानत्वस्य कारणान्तरं शङ्कते *यदीति* अदृष्टस्य सर्वकार्यसाधारण्याद्विशेष इत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य सकलज्ञानजनने काचिदनुगता शक्तिः सा वा कारणं, ज्ञानत्वजातेर्नित्यतया ज्ञानमात्रात्प्राक्सत्वसम्भवात्सा वा कारणं, प्रागभावरहितस्यानुत्पत्तेर्ज्ञानप्रागभावो ज्ञानत्वप्रयोजक इति मीमांसकानामाशङ्कां शक्तेस्तार्किकैरनङ्गीकारात्साम्यापादनेनैव परि-

हरति * तदिति * तददृष्टादि धूमगतैकजात्यप्रयोजकतया शङ्कितुं शक्यतेऽदृष्टविशेषस्य धूमकारणानुगतशक्तेर्धूमत्वजातेर्धूमप्रागभावस्य च भावादतो वह्नितदितरयोर्धूमविशेषप्रयोजकत्वेऽपि नैकजात्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

अदृष्टादेः कारणात् ज्ञानस्यैकजातीयत्वकल्पनं युक्तमिन्द्रियादेः कारणस्य व्यभिचारदर्शनाद्धूमस्य तु वह्निव्यभिचारदर्शनान्नादृष्टादेरैकजात्यं दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगादिति शङ्कते ।

५१६ दृष्टेसत्यदृष्टकल्पना नेति शङ्कानिरासः ।

दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् । अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः । अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्किष्यते । एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिज्ञाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न । धूमवद्व्यक्तेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि

स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः ।

* दृष्ट इति * अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति * अस्त्विति * दृष्टे व्यभिचार इत्यनुषङ्गः । तावता तव को लाभस्तत्राह * अत्राऽपीति * वह्निव्यतिरेकेण धूमः कारणान्तरादप्युत्पद्यत इति शङ्कमानस्य प्राग प्रक्षिप्तव्याघातापत्तेर्नैवं शङ्कितव्यमिति चोदयति एवामिति * स एव व्याघातः कुत इत्यत आह * तीति * प्रतिवादिशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वा स्मत्शरीरवदिति शरीरातिरिक्तानुमानाभावे स्य प्रबोधनार्थं कथायां प्रवृत्तिरादिपदात्परचैतन्य नुमानं परास्फुरणाद्यनुमानं च गृह्यते । असति चानु माने परचैतन्यानवगतौ किमुद्दिश्य साधकं वा ब्रूया दिति न्यायादनिष्टान्तरमाह * स्वेति * यैरनुमानै स्वयं परपक्षं बाधते स्वपक्षं साधयति तेष्वप्याश ङ्काक्रमणादिति एवं शङ्कामनिच्छतोऽपि व्याघातः स मान इति परिहरति * नेति * उच्यमानोऽयमनुमा नदोषो न भवतीत्यभिधीयते उत दोषोपेतमपि प्र माणं भवतीति, नाद्यः शङ्कितव्यभिचारस्य दोषत्वो पगमान्न द्वितीयस्तार्णः पूर्णो वाऽयमग्नित्वात्स म्प्रतिपन्नवदित्यनुमानस्यापि सदनुमानत्वप्रसङ्गादि त्यर्थः । सदनुमानत्वप्रसञ्जकमाह * सामग्रीति * पक्षधर्मत्वादेर्दोषस्य च सामग्र्याः समानत्वाद्धू मानुमानं प्रमाणं वन्ह्यनुमानं न प्रमाणमिति वैचि त्र्यानुपपत्तिरित्यर्थः । वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यादिति शङ्कैव नोदेति व्याघातभयादतो नोक्तदोष इत्यत

आह * साधारणेति * साधारणधर्मविशेषदर्शनादौ सत्यपि शङ्काया अनुदयेऽङ्गीक्रियमाणे भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। कुत इत्यत आह * सामग्र्यामिति * सामान्यदर्शनं कोटिद्वयस्मरणं च शङ्कासामग्रीष्यते तत्र धूमगतकार्यत्वं वह्नितदितरयोः कारणयोः तुल्यं वह्निजत्वप्रापकविशेषश्च न दृश्यते सहचरितसाधारणदर्शनाद्वह्नितदितरजत्वकोटिद्वयं स्मर्यत इति शङ्कासामग्र्यां सत्यामेव सर्वत्रैवंविधशङ्कया क्रियाव्याघातभयाद्यदि कारणान्तरजत्वशङ्का नाङ्गीक्रियते तर्हि परप्रतिपाद्यहेत्वसम्प्रतिपत्तिसामग्री या वचनादिरूपा तामुत्पादयतस्तवापि व्याघातस्तस्या अपि कार्याजनकत्वादित्यर्थः। अपि[1] विरोधः समुच्चये व्याघातदर्शने विशेषादर्शनरूपकारणाभावाच्छङ्कासामग्र्येव नास्त्यतो न व्याघातसाम्यमिति शङ्कते।

५१७ व्याघातसाम्याभावशङ्कापरिहारः।

व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति मत्पक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न। तद्धि न तावत् आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न। तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात्। तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं श-

१ अपि चेत्तविरोधः इति पु० पा०।

ङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदु पजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा, यदि प्रथमः शङ्का स्तित्त्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपनेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् । यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा श ङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्का मवलम्ब्य व्यवस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शना त् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न । व्याघातसत्ताकाले तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्कयमानव्यभिचारता, तस्या शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशे षस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् ।

* व्याघातेति * अनिर्वचनवादिपक्षे अज्ञानमे व शङ्कादिकारणं न सामान्यदर्शनादि तेन विशिष्ट मिदमित्युक्तं हि–

"प्रत्यङ्मोहैकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृषामतेरिति ।

तुरीयपरिच्छेदे व्याघातस्यैव पराकरिष्यमा णत्वान्मैवमिति परिहरति * नेति * किं च वि शेषरूपव्याघातदर्शनमाहारादिरूपाज्जायमानं शङ्का विरोधि उतानाहारादिरूपादिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * तद्धीति * आहार उत्प्रेक्षा आदिपदेन वाक्याभासादिति गृह्यते । कुत इत्यत आह * कूटे ति * कूटं मिथ्या । यदि पार्थिवत्वं लोहलेख्यत्वं

व्यभिचरेत्तर्हि प्रमेयमेव तन्न स्यादित्यादिनित्य-
व्याघातदर्शनस्याभासकारणजन्यस्य सर्वत्र सम्भ-
वेन क्वापि व्यभिचारादिशङ्कानुदयादित्यर्थः। उत्प्रे-
क्षादिजन्यमपि विद्यमानव्याघातदर्शनं प्रमितस्यैव
व्यभिचाराभावस्य प्रसञ्जकं तेन नातिप्रसङ्गः पार्थि-
वत्वादावनेवंरूपत्वादिति शङ्कते * कूटेति * कूटा-
द्भिन्नः कूटभिन्नः परमार्थविषयो बोध इति यावत्।
प्रमाणवत्प्रमिताविषयत्वे उत्प्रेक्षादिविषयत्वमेव न
स्यादिति तर्केण निरस्यत्वान्नेत्याह * नेति * यद्य
ऽसौ बोधः प्रमाणमप्रमाणं वा नाद्यः क्लृप्तकारणाज-
न्यत्वात् द्वितीयेऽपि न स्मृतिरननुभूतगोचरत्वाद्विपर्यय-
त्वे संशयत्वे च प्रमिताप्रसञ्जकत्वमिति तर्कनिरस-
नीयत्वादित्याह * नेति * तस्मात् द्वितीयः पक्षः प-
रिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * तस्माद्यदेत-
द्व्याघातदर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तदाहारादेव
जायमानं वक्तव्यमिति तदपि न विचारसहमित्यु-
पपादनाय विकल्पयति * किमिति * प्रथममनूद्य
दूषयति * यदिति * व्याघातोपनायकप्रमाणेन त-
द्विशेषणभूतशङ्कास्थितमप्युपनेयमित्यर्थः। कुत इ-
त्यत आह * शङ्केति * शङ्कायां सत्यामेव व्याघा-
ताभिधानेन शङ्काविशिष्टत्वाद्व्याघातस्य विशेषण-
विशेष्ययोरेकप्रमाणविषयत्वादित्यर्थः। अन्वय-
मुखेनोपपादितं व्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति * य-
दिति * यथा शङ्कमानस्य समस्तक्रियाव्याघातस्त-
था तामकुर्वतस्तवापि क्रियाव्याघातः स्याच्छङ्कासद्-

सत्वयोर्व्याघाताप्रयोजकत्वादित्यर्थः । व्याघातविष
यस्य तद्विशेषणशङ्कायामपि प्रामाण्यमुपेत्याव्यभि
चारसिद्धिं शङ्कते * भवत्विति * व्याघातप्रमाणस
शङ्कायामपि प्रामाण्यमात्रेण व्यभिचारसिद्धौ
दूषणं स्यादित्यर्थः । तर्हि शङ्काऽस्तित्वेन निःसन्दि
ग्धव्याप्त्यसिद्ध्याऽनुमानप्रवृत्तिरित्यत आह * प्रथ
ति * प्रथमशङ्कायां तत्प्रमाणमस्तु तस्यां च व्याघा
विशेषादर्शनेन निवृत्तायां पुनः शङ्कान्तरं नोदेति वि
षदर्शनानुवृत्तिविरोधादतो व्याप्तिरित्याशयः । व्याघ
तसत्ताकाले व्यभिचाराभावसिद्धिरुतोत्तरकालमि
विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * व्याघातास्ति
तद्विषयशङ्कायामप्यस्तित्वात्तथैवं शङ्क्यमानव्यभि
चारता हेतोरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति *तस्या इति
पुष्कलकारणे सति कार्योत्पादविरोधिप्रतिबन्धः
सिद्धः स च तदुत्पत्तिकाले वक्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्काभावे तदवलम्बिव्याघाताभावमङ्गीकृत्य चो
दयति ।

५१८ व्याघाताभावाङ्गीकारेण शङ्का तत्परिहारश्च ।

मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगम
स्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति विशेषावगमतत्सं
कारौ च शङ्काविरोधिनौ ननु स्वरूपेण क्वचिद्
विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न । अयावदाश्रयभाविन
विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कार
तस्य कालान्तरेपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽवयवि

पाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत्। यदि तु व्याभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः।

* मेति * माऽस्तु नामेति यावत्। व्याघाताभावोऽङ्गीकृतश्चेत्कः संशयान्तरोत्पत्तेर्वारयितेत्यत आह * तदिति * तदवगमस्तत्संस्कारोत्पत्तिं निरुणद्धीत्याशयः। तदवगमतत्संस्कारयोः शङ्कानिवारकत्वानुपपत्तिरविरोधित्वाद्विरोधिन एव निवारकत्वादित्यत आह * विशेषेति * तर्हि क चिद्व्याघातः संशयनिवारकः क चित्तदवगमः क चित्तदवगमजनितसंस्कार इति प्रयोजकवैरूप्येण गौरवं स्यादित्यत आह * नत्विति * सर्वत्रापि विशेषावगमतत्संस्कारयोरन्यतरः संशयविरोधी न तु विशेषस्तस्मिन् सत्यपि वक्रकोटरत्वादौ संस्काराद्यभावे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयदर्शनादसत्यपि तद्विशेषदर्शनेऽनुमानजादौ संस्कारे च सति संशयादर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामित्यर्थः * तथेति * संशयनिवारकमित्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * अयावदाश्रयभाविनः पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं यो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरे-

ऽपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे स्वीक्रियमाणे सति कुम्भस्य परमाणोर्वा पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तया कालान्तरे संशयो न स्यादिति सम्बन्धः। यावन्तं कालमाश्रयो भवति तावत्कालं यो भवति स यावदाश्रयभावी न यावदाश्रयभाव्ययावदाश्रयभावी व्याघातः शङ्कोच्छेदे व्याघातोच्छेदादाश्रयस्य हेतोरनुच्छेदात्त प्रतिधर्मस्तत्प्रतिकूल इत्यर्थः। व्याघाताभावेऽपि दवगमात्तत्संस्काराद्वा तद्विरुद्धव्यभिचारधर्मवत्तया संशयानुत्पत्तौ सत्यां कुम्भस्य परमाणोर्वा पाके निक्षिप्तस्य किमयं रक्त उतारक्त इति पाकजन्यलोहितरूपवत्तया कालान्तरे संशयो न स्यादस्ति च, कुलालस्य तदुपरिनिहितभस्माद्यावरणतिरस्करणेन वीक्षणदर्शनात्। कुत इत्यत आह * पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्येति * आमदशायां श्यामतया ज्ञातत्वात् श्यामतानाशेऽपि तदवगमादिसम्भवात्तत्प्रतिकूलसंशयो न स्यात्। पिठरपाकपक्षेऽप्यवयवी कुम्भः पच्यते पीलुपाकपक्षे परमाणवः पच्यन्ते क्रमेण कुम्भस्य परमाणोर्वेति सम्बन्धः। ननु पाकजन्यत्वे संशयो न तु रक्तिमगुण इति। सत्यम्। तत्राप्यनुपपत्तिस्तुल्या पाकजत्वस्य पूर्वमुपलम्भादिति।

एवं तावद्व्याघातविषयत्वे शङ्काया दोषोऽभाषि, सम्प्रति हेत्वादिधर्मिस्वरूपस्य व्याघातानाश्रयत्वात् व्याघाताश्रयः किं शङ्केत व्यभिचार इति विकल्प्य प्रथममनुवदति *यदीति* परिहरति *तदेति* व्याघाताश्रय-

भूतप्रथमशङ्कायाः शङ्कान्तरं मा भूत्सा तु स्यादेवेति न व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * यदीति * कुत इत्यत आह * व्याघातेति * व्यभिचाराश्रयव्याघात-प्रमापकेण तद्विशेषणव्यभिचारस्याऽपि प्रमित्यापत्ति-रन्यथा व्याघातस्य प्रमातुं शक्यत्वादित्याशयः।

विपक्षबाधकतर्काणां व्याप्तिमूलत्वे याऽनवस्था पुरस्तादुपन्यासि तत्परिहारं शङ्कते।

५१९ अनवस्थापरिहारशङ्कापरिहारः

अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न। तद्बुद्धेः प्रमितत्वासिद्धेः। शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्य-प्रमात्वोपगमात्। अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात्।

* अनादीति * अनादिसिद्धा मूलभूता व्याप्तिर्येषां तेऽनादिसिद्धव्याप्तिकाः अनादिपुरुषपरम्परायां तद्बुद्धिधारास्तित्वमनादिसिद्धिरतो ऽनादिसिद्धत्वान्न युगपत् व्याप्तिग्रहापेक्षेति नानवस्थाऽतोऽसञ्जातविरो-धितया लब्धप्रतिष्ठत्वाद्बलवत्तराश्चेत्तर्का आगन्तुकं शङ्कितव्यभिचारं गमयिष्यन्तीति भावः। यद्यपीयं शङ्काऽनवस्थोक्त्यनन्तरं युक्ता तथाऽपि शिष्यबुद्धि-परीक्षार्थमत्र कृतेत्यदोषः। प्रमाधीनत्वात्प्रमेयसत्व-स्य न तद्बुद्धिपरम्परामात्रेण व्याप्तिसिद्धिरिति दूषय-ति * नेति * व्याप्तिबुद्धेरनादित्वात्प्रमात्वसिद्धिरि-त्यत आह * शरीरेति * शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्याना-दित्वमसिद्धं पूर्वेषां केषांचिद्विवेकिनां तदभावादि-त्यत आह * अनादीति * तत्वदृशां मुक्तानां व्याप्ति-

मुख्यभावोऽपि तुल्य इत्यर्थः ।

व्यभिचारशङ्काप्रतिपक्षभूतं व्याघातरूपविशेषद
प्रमाणादुपजायते किं वा तर्कादिति विकल्प्य प्रथ
निरस्तो द्वितीयमिदानीं निरस्यति ।

५२० तर्काद्व्याघातावगमनिरासः ।

नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघा
स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादक
तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् । तादृशस्य
व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यम् । शक
एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।

* नापीति * अत्र धूमादावग्न्यादिव्यभि
रः स्यादित्याशङ्क्येत यदीत्यर्थः । एवंरूपात्तर्काद
व्याघातदर्शनं न स्यादित्यन्वयः । कुत इत्यत आ
व्याघातेति व्याघातप्रतिपादको यः तर्कः स व्य
प्तिहीन उत तन्मूलः प्रथमे मूलशैथिल्येनाभासत्वाप
त्तेरित्यर्थः। व्याप्तिसमर्थनकाले तद्धीनस्यैव तर्कस्य व्य
घातापादकत्वमित्यत आह *तादृशेति* तर्कस्याभास
तया साधकत्वं चेति विरुद्धसमुच्चयरूपव्याघाताप
साम्यं तेऽपीत्यर्थः । अयं व्याघातस्त्वया नापादयि
तुं शक्यते व्याप्त्यनङ्गीकारेण तस्याभासत्वादित्याश
ङ्क्याह *शक्यत इति* त्वया यथाऽऽभासरूपा व्याघा
आपाद्यन्ते तथा मयाऽप्यापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

व्याघातदर्शनहेतुस्तर्को व्याप्तिमूल इति द्विती
यमवलम्बते ।

५२१ तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थादोषः ।

अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताऽभ्युपगम्यते । तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव । तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव ।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा ।
त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥ ४४ ॥
व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघाताविधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥४५॥

अथेति मूलभूतव्याप्तौ व्यभिचारशङ्कायां पुनस्तर्कान्तरं पुनस्तत्राप्येवमनवस्थेति परिहरति *तत्रेति* अनवस्थावलम्बने न क्वाप्यनुमानमिति स्वक्रियाव्याघात आपतेदित्यत आह *तत्रापीति* व्याघातो येन तर्केणानवस्थायामापाद्यते तस्याऽपि व्याप्तिमूलत्वात्पुनरित्थं अनवस्था स्यादित्यर्थः। एवं च व्याघातसदसत्वयोः शङ्कास्तित्वमापाद्य सम्प्रति यदुदयनेन शङ्कासदसत्वयोरनुमास्तित्वयुक्त्यभिधायकं वाक्यमुक्तं तदस्मत्पक्षेऽपि वक्तुं शक्यते इत्युट्टलकुट्टन्यायापातो भवन इत्युपहसन्नाह * तस्मादिति * यस्मादेवं व्याघातसदसत्वयोः शङ्का स्यादेव तस्मादस्मिन्नर्थेऽस्माभिरपि त्वद्गाथैव दुःपठा न खलु सुपठैव । कथं सुपठत्वमत्राह * अन्यथाकार मन्यथाकारो यथा भवति तथा कियन्त्यक्षराणि कृत्वेत्यर्थः । तदीया च गाथेयम् ।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥

अस्यायमर्थः । कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचरिष्यती
ति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत तदाकलनं चाऽनुम
नवमधीयेन कस्य चि,न्मुहूर्त्तयामाहोरात्रपक्षमासाय
संवत्सरादयो हि भाविनो भवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेया
घानवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वादनाकलने
कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्येत तथा च सुतरामनुम
नस्वीकार एवं देशान्तरे वक्तव्यं स्वीकृतमनुमानम् । स
हृद्भावेन तु पृच्छामः कथमाशङ्का निवर्त्तनीयेति चे
यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेस्तेन हि प्रवर्त्तमानेनोपाधि
टौ वा तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयते च
विच्छिद्यते विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शी
पलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति स्वाधिष्ठि
ताच्च करणात् क्रियानिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् । न
तर्कोऽप्ययमविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते ततोऽनवस्थय
भवितव्यम् । न । शङ्काया व्याघातावधित्वात् तदे
द्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने क्रियाव्याघातादयो
दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा न हि हेतुफलभाव
न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते तथा सति य
ङ्केव न स्यात्सम्यग्ज्ञिध्या भविष्यतीत्यादिवदिति
अन्यथाकृत्याक्षराणि गाथां पठति * व्याघात इति *
शङ्कायां सत्यां प्रामाणिको व्याघातोऽस्त्युत न, यद्यस्ति
तत्राह *व्याघातो यद्यस्ति तदा शङ्काऽस्ति* व्याघात
प्रमाणेन तद्बलम्ब्यशङ्काया अपि प्रमितत्वादित्यर्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह *नचेदिति* व्याघातो न चेत्ततः शा

ङ्कान्तरमस्ति व्याघाते प्रतिपक्षभूतेऽप्यस्ति तदभावे सुतरां स्यात्। प्रथमकल्पमेवाश्रित्य शङ्का नास्तीति शङ्कते *व्याघातेति* यावन्तं कालं व्याघातस्तावन्तं कालं विशेषदर्शनाच्छङ्कान्तरं न जायते सा च नश्यतीति चेदित्यर्थः । अनुषङ्गं दूषयति *तर्क इति* व्याघातदर्शनजनकेन तर्केणावधिरवसानं कुतस्तथाऽपि व्याप्तिमूलतया शङ्कान्तरजननस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । यद्वा न चेच्छङ्का ततस्तरामित्युक्तं तत्र तदर्थमाह * व्याघातावधिराशङ्केति * व्याघातादाशङ्क्यते ततस्तदभावे सा सुतरां स्यादित्यर्थः । तर्कः शङ्कावधिर्मत इति यदुक्तमुदयनेन तं दूषयति * तर्क-इति* विपक्षप्रतिपक्षभूते तर्के सति शङ्कावधिरवसानं कुतो न कुतोऽपि, सति तस्मिन् शङ्काया आवश्यकत्वादित्यर्थः ।

विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः संशयस्तत्र व्यभिचार एका कोटिरव्यभिचारोऽपरा तत्राव्यभिचारस्य क चित्सिद्धत्वेऽनुमानसिद्धिरसिद्धत्वे संशयानुपपत्तेरनुमानासिद्धिरिति न व्यभिचारशङ्कयाऽनुमानं दूषयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याह ।

५२२ व्यभिचारशङ्कयाऽनुमानस्य दुष्टत्वम् ।

अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः ।

* अव्यभीति* यद्वा व्यभिचारशङ्कया व्याप्त्यसिद्धिमुक्त्वा सम्प्रति दूषणान्तरमाह * अव्यभिचारेति *

अन्वय इत्युक्ते पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वान्वयेऽतिव्या
प्तिस्तन्निरासायाह *एकेति* वज्रे लोहलेख्यत्वाभावेऽ
पार्थिवत्वाभावात्तन्निवृत्तिरेवं समन्वय-रूपमुक्त्वा दू
यति * समेति * समकालं दर्शनानन्तरमेव य
दृष्टं व्याप्यव्यापकभावहीनतया गम्यगमकभावह
तस्मिन्नपि दृष्टोत्पन्नधूमादावपि गम्यगमकभावः
योजको भवतीति शङ्क्यते सार्वत्रिकत्वादिति वि
षणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

व्याप्तेर्लक्षणान्तरं शङ्कते ।

५२३ व्याप्तेर्लक्षणान्तरखण्डनम् ।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । सप्रष्ट
कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य । न
मः वैपरीत्यापत्तेः ।

* स्वेति * पार्थिवत्वादिसम्बन्धव्युदासाय भा
विकेति विशेषणम् । स्वाभाविकशौक्ल्यादिव्यु
दासाय सम्बन्ध इति । दूषयितुं पृच्छति * स इति
स्वभावप्रयुक्तः स्वाभाविकस्तस्य स्वभावप्रयुक्त इत्य
र्थः। सामान्योक्तमेव विशदयति *किमिति* जघन्यत्व
दन्त्यमपि कल्पं प्रथमं दूषयति *नेति* कुत इत्यत आ
वा इति, असम्बन्धिनोः सम्बन्धसम्बन्धिनोरसम्ब
इति विपरीतापत्तेरित्यर्थः *

प्रथममपि पराकर्त्तुं स्वाभाविकशब्दार्थं पृच्छति

५२४ स्वभावशब्दार्थविकल्पः ।

आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं स-

म्बन्धिस्वभावाश्रितः। अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः। अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः। अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः। अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः। उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः।

आद्य इति अग्नेरौष्ण्यं स्वभाव उच्यते तत्स्वरूपाश्रयत्वादेवं सम्बन्धिस्वरूपाश्रयत्वात्सम्बन्धः स्वाभाविक इति प्रथमकल्पार्थः। वसन्ते वृक्षस्य प्रसूतिः स्वभावस्तज्जन्यत्वादेव, सम्बधिकार्यत्वं स इति द्वितीयकल्पार्थः। पुरुषस्य चैतन्यं स्वभाव इति सम्बन्धिस्वरूपमेव स्वाभाविकोऽनन्यार्थश्च तद्धित इति तृतीयकल्पार्थः। वाह्निको धूम इत्यत्र धूमस्य वह्नियोगित्वं तद्धितार्थः एवं सम्बन्धिस्वभावव्याप्यत्वं स इति चतुर्थकल्पार्थः। आत्मन आत्मत्वसमवायः स्वाभाविक इति यत्सम्बन्धः सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्तहेतुजन्यो न भवतीति पञ्चमार्थः। न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह * उतेति *

प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति *

५२५ स्वाभाविकशब्दार्थविकल्पनिरासः।

आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः आतव्याप्तेरव्याप्तेश्च। अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्तयानिरुक्त्या व्याप्यत्वानिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरा-

नुमानाय नियामकत्वायोगात् । नापि पञ्चमः न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाऽप्यजनितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् । सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । एवमेव विकल्पग्रामं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति ।

आद्य इति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सम्बन्धोऽपि सम्बन्धिस्वरूपाश्रय इति व्याप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तहेतुनैव द्वितीयं दूषयति *नेति* रज्जुघटयोगः सम्बन्धिस्वरूपजन्यो भवति तयोरसौ व्याप्तिरित्यतिव्याप्तिः पृथिवीत्वद्रव्यत्वयोरेकार्थसमवायरूपा व्याप्तिर्नित्यतया जन्या नेत्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति *अन्तत इति* अव्याप्तेरतिव्याप्तेरेव । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वसम्बन्धस्यापि सम्बन्धिस्वरूपानातिरिक्ततयाऽतिव्याप्तिरिति धूमसम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्ततयाऽव्याप्तिरित्यर्थः । तुरीयं दूषयति *नापीति* हेतुमाह *व्याप्तीति* व्याप्यत्वं नाम व्याप्तिमत्वं व्याप्तिरव्याप्यसिद्धा तस्या एव परीक्षाकालत्वादतो विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । सम्बन्धस्य व्याप्यत्वमुपेत्यापि खण्डयति *सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे चेति* एकसम्बन्धिदर्शने-धूमादिदर्शने

सत्यपरानुमानाय-वन्ह्यभावाद्यनुमानाय सम्बन्धस्य नियामकत्वायोगात्। कुत इत्यत आह *सम्बन्धिनो-रिति *व्यापकस्य व्याप्यापेक्षयाऽधिकवृत्तित्वं वाच्य-मन्यथा व्याप्यव्यापकभावानिश्चयात्तत्संभवाच्चैवं च व-न्हिव्यतिरेकेणापि धूमावस्थानसम्भवान्नानुमानं स्या-दित्यर्थः। पञ्चमं निषेधति * नापीति * प्रयुक्तशब्देन जनिमभिधाय न प्रयुक्त इति तन्निषेधः क्रियत उत-व्याप्तिमभिधायेति विकल्प्य द्वितीयमात्माश्रयेण ब-हिरेव दूषयित्वा प्रथममनुवदति * यदीति * असौ सम्बन्धः कृतकोऽकृतको वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदेति * सम्बन्ध इत्येवालं स्वाभाविक इति पराजन्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। कुतो वैयर्थ्य-मित्यत आह *अकृतकेति* स्वेन जन्यत्वे सति हेत्वन्त-रनिवारणाय विशेषणमुपादेयं स्वरूपेणैवाजन्यत्वेऽना-दिसम्बन्ध इति वक्तव्यं तथा च धूमादिसम्बन्धेऽव्या-प्तिरित्याशयः। द्वितीयेऽवद्यं निगदति *सम्बन्धस्येति* असम्भव एवस्यादित्यर्थः। * सामग्र्या इति * असम्भवमेवोपपादयति * सामग्र्या इति * अन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि सम्बन्धजन्यत्वस्यावश्यवक्त-व्यत्वात्तत्रापि हेतुः * सामग्र्या इति *

"न किञ्चिदेकमेकस्याः सामग्र्याः सर्वसम्भव"

इति न्यायेन सम्बन्धस्यापि सम्बन्धिस्वरूपा-तिरिक्तदेशादिजन्यत्वं वक्तव्यं देशादृष्टेश्वरेच्छा-दीनामुत्पत्तिमन्मात्रनिमित्तत्वादित्यर्थः। अन्ततोऽव-सानेऽपीति यावत्। अन्य एवेति परिशिष्टं दूषयति

नापीति ननु कथं निर्वक्तुमशक्यत्वं यावतोदयनेन न्यायवाचस्पतिटीकायां स्वाभाविको निरुपाधिरित्यर्थ इति निरुक्तं इति। मैवम्। तस्य प्रतियोगिभूतोपाधिखण्डनप्रस्तावे पराकरिष्यमाणत्वात् । निर्वक्तुमशक्योऽयं विकल्पः कस्मात्कृतइति तत्राह * एवमिति * कुत इत्यत आह *न्यूनेति* यदि स्वयं प्रतिभातविकल्पा एव क्रियन्ते तर्हि परो ब्रूतेऽन्य एव प्रकारो ममाभिप्रेत इति न्यूनोक्तिस्तवेति तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।

व्याप्तिलक्षणान्तरमुपस्थापयति ।

९२६ व्याप्तिलक्षणान्तरखण्डनम् ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रष्टव्यः कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् । उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । अयञ्च—

"एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधि र्यदत्ययः"—

इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः । तद्धर्मभूता हि व्याप्ति र्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते । तदिदमाहुः—

* "व्याप्तेश्चदृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन्सत्यमुना भाव्यमिति यत्सा निरूप्यते ॥

* अयं श्लोकः का० मु० पु० नास्ति ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्द-
१ रैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्य-
२ ते। एकस्मिन् स्तबके एव ग्रन्थो मुद्यते।
प्राचीनादुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र. साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्यमुद्यते
३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।
४ भारततवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः. सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवक " " १ " ०
६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।
७ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्याया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रक-रणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्त)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिष)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा)

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः)

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्कर... कृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा)

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या... प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त)

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः)

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । }

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त)

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षा... मानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्द... क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः)

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्।श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुका... घटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्या...

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । }

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका ।

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

(३१) स्मृतिसारोद्धारः ।विद्वद्वरविश्वभरत्रिपाठिसंकलितः ।

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य कृता ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी

March. 1909.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 135.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHAṆḌANAKHAṆḌAKHÂDYA,

WITH THE COMMENTARY

'khaṇḍanaphakkikâvibhajana'(vidyâsâgarî)of Ânandapûrna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Ŝankara Miŝra and Raghunâtha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA ŜÂSTRÎ DRÂVIDA,

Professor of Vedânta, The Gaurishankar
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PAṆḌITA JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂS PRESS.
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१३५

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" ॥

स चोपाधिर्निश्चित इवाशङ्कितश्च यत्तदमुच्यते ।

"यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका बल"
मिति चेत् ।

अनौपेति सम्बन्धो व्याप्तिरित्युक्ते पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरिति तत्परिहाराय विशेषणमनौपाधिकेति । तस्य प्रशिथिलावयवत्वोपाधिकत्वादुपाधावेव लक्षणगमनपरिहाराय विशेषणं सम्बन्ध इति । दूषणायोपक्रमते * स इति * व्याप्तिखण्डनप्रस्ताव उपाधिप्रश्नो ऽयुक्तो ऽप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गादित्यत आह *यदिति* व्याप्तिविशेषणाभावप्रतियोगितयोपाधिरपि प्रस्तुत इत्यर्थः । कुसुमाञ्जलावुदयनेन जल्पितमुपाधिलक्षणं शङ्कते * उपाधिरिति * अव्यापक उपाधिरित्युक्ते घटाव्यापकपटेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * साधनस्याव्यापक इति * तावत्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वमुपाधिः स्यात्तत्र सत्यपि कृतकत्वे बुद्ध्यादावभावेन साधनाव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साध्यस्य व्यापक इति * तथाऽग्निमान् पर्वतो धूमवत्त्वादित्यत्र तत्पुष्कलकारणवत्वमुपाधिः स्याद्यत्रयत्राग्निस्तत्र तत्र तत्पुष्कलकारणवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं

नास्ति तेनैव हेतुना पर्वतेऽपि तस्य साधयितुं शक्यत्वा त्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साधनाऽव्यापकेति * साध्यव्यापक त्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमित्यत्रोदय नसम्मतिमाह * अयं चेति * अयञ्चास्य श्लोकस्य पर्यवसितोऽर्थ इति सम्बन्धः । कथमस्यायमर्थः स्यात्त द्वाचकस्य पदस्यादर्शनादित्यत आह * व्यतिरेकेति * व्यतिरेको मुखं द्वारं यस्य स तथोक्तः । व्यतिरेकमुखत्व मेव कथमित्यत आह * यदिति * तमेव श्लोकं पठ ति * एकेति * स श्यामो मैत्रतनयत्वाद्गृहगतमैत्रत नयवदित्यत्र एकेन साध्येन श्यामतालक्षणेन सह मैत्रतनयत्वशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वत्वयोरवि नाभावे साहचर्ये सति । कीदृशयोस्तयोरित्यत आह * मिथ इति * परस्परसम्बन्धशून्ययोर्व्याप्यव्यापक भावहीनयोर्मध्ये यदन्ययः यस्य शाकाद्याहारपरिण तिपूर्वकत्वस्याव्यत्ययो ऽभावः साध्याभावाविना भावी श्यामतालक्षणसाध्याभावव्याप्यः यत्र शाका द्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं नास्ति तत्र श्यामत्वमपि नास्ति यथा गौरः पुरुष इति । स-शाकाद्याहारपरिण तिपूर्वकत्वधर्म उपाधिरत्र मिथः सम्बन्धशून्ययोरिति साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । यदन्ययः साध्याभावाविना भावीति साध्यव्यापकत्वमुक्तं व्यापकाभावस्य व्या प्यत्वात् व्याप्याभावस्य च व्यापकत्वादेकसाध्येत्या दिस्वरूपसङ्कीर्त्तनम् । यत्र साध्यं तत्रोपाध्यभिमतो धर्मो यत्रोपाध्यभिमतो धर्मो नास्ति तत्र न साध्यमपीत्यन्वय व्यतिरेकाभ्यां तयोरेव व्याप्यव्यापकभावनिश्चयेऽपि

तत्रोपाधिशब्दप्रवृत्तिः किं निबन्धनेत्याशङ्क्याह * तदिति * तस्योपाध्यभिमतस्य धर्मभूता व्याप्तिः साधनाभिमते धर्मे चकास्ति भातीति कृत्वाऽसावुपाधिरुच्यतेऽत्रोदाहरणमाह * जपेति * जपाकुसुमधर्मो रक्तता स्फटिके इव उप समीप आधीयत इत्युपाधिः स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्माध्यारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। इदमुदितं कुसुमाञ्जलौ तद्धर्म्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यत इति। अन्यत्राप्युक्तं स्वसम्बधेन स्वीयं धर्ममन्यत्र दर्शयन्स उपाधिर्यथा लोके जपाकुसुमादिःस्फटिकोपल इति। अन्यत्र स्वधर्मारोपकत्वादुपाधित्वमित्यत्र भट्टवचनं प्रमाणयति * तदिति * ननु व्याप्यस्य गमकत्वेऽग्नीषोमीयादिष्वधर्मत्वावगतौ हिंसात्वस्यापि हेतुव्याप्तित्वप्रसङ्गः व्याप्ता हि हिंसा ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वेनानिष्टं चेदमित्याशङ्क्याह *

> व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः।
> अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमितिशक्त्या निरूप्यते ॥
> अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः।
> तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणेति ॥

इदं श्लोकद्वयं भट्टोक्तं तात्पर्येन इत्थं व्याख्यातमिह तावद्ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वयुक्तेषु हिंसात्वनिषेधत्वे उपलब्धे ततउभयधर्मसंनिधानेऽपि निषिद्धत्वमेवाक्षेपकमधर्मत्वस्य न हिंसात्वं यतो निषेधविधिप्रयुक्तैवाऽनिष्टानुबन्धिता न हिंसात्वप्रयुक्ता आक्षेपकं चाक्षि-

ध्यमाणेन नियतं तत्र हिंसात्वमाक्षेपकं यदि हि नि-षेधविधानं न स्यात्ततो विनाश्यधर्मत्वं न स्यादेव हिंसात्वमाक्षेपकश्चान्यत्रोपलभ्यमानमाक्षेप्यं सन्निधा-पयति अनाक्षेपकस्तूपलभ्यमानो ऽपि न धर्मान्तरं स-न्निधापयत्यनियतत्वादिति । अत्रोदाहृतवार्त्तिकस्येय-मक्षरयोजना । परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका अन्ये समर्थहेतोरन्ये हेत्वाभासा इत्यर्थः।यद्वा अन्ये हिं-सात्वादयः यथा ऽग्नीषोमीयपश्वालम्भोऽधर्मसाध-नं हिंसात्वाद्ब्रह्महिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वप्रयुक्तव्या-प्त्युपजीवको हिंसात्वादिति हेतुः तत्प्रभृतिभि-तैः परप्रयुक्तव्याप्तिभिर्दृष्टैः पक्षधर्मतयाऽवगतैरपि व्या-पकांशावधारणा नैष्टैव साध्यनिश्चयो न जायत इत्यर्थः । एवमुपाधिं लक्षयित्वा तदवान्तरभेदमाह * स चेति * द्विविध इत्यध्याहारस्तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः स च द्विविधो हि निश्चितोपाधिराशङ्कितोपाधिः । शङ्कितोपाधाव-भियुक्तवचनमुदाहरति * यत्रेति * विपक्षस्य साध्या-भाववतो यावद्व्यतिरेकित्वं हेत्वभावराहितत्वं शतां-शेनापि उपाधिशङ्काद्वारेणापि शङ्क्यते तावद्धेतोर्गम-निकाबलं साध्यनिश्चयजननसामर्थ्यं कुतो न कुतोऽपि निःसन्दिग्धव्याप्तिलक्षणाङ्गविकलत्वादित्यर्थः *

अतिव्याप्त्या खण्डयति *

५२७ उपाधिखण्डनम् ।

साध्यव्यापकं पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्याति-

रिक्त इत्यपीति चेन्न । बाधोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् । अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन वोपाधिरुन्नीयतां अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः । एतदर्थमपि विशेषणीयमिति चेन्न । तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्यासञ्जनावधारणे न शक्यावधारणम् । एवं साध्यव्यापक इत्यपि ।

* नेति * क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यत्र पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं भवति सकर्तृकघटादौ सर्वत्र भावात्साधनाव्यापकं च पक्ष एव कार्यत्वे सति पक्षेतरत्वाभावादिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । अत्रैके समादधते न हि पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं पक्ष एव साध्यसन्देहे ऽप्युपाध्यभावस्य निश्चितत्वादिति । तैः कथमनुमानमेव मानमिष्टं पक्षे साध्यसद्भावसन्देहेऽपि साधनसद्भावनिश्चयेन शङ्कितव्यभिचारत्वाद्धेतोः । पक्षादन्यत्र हेतोः साध्यसम्बन्धनिश्चय इति चेत्तर्हि इहापि साध्याभावेऽपि पक्षेतरत्वस्य वृत्तेर्विरोधात्स्वयं न वर्तत इति व्यतिरेकनिश्चयस्वरूपभेदादेव न तस्य पक्षत्वापत्तिरिति

"मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं किं न पश्यसी"

त्याभाणकविषयतां नातिवर्तत इति तद्दूषणाय न यत्यत इति । पक्षेतरत्वव्यतिरिक्तत्वे सति साध्यव्यापकः साधनाव्यापक उपाधिरिति लक्षणं विशिनष्टि * तदिति * पक्षेतरत्वं पक्षान्यो-

न्याभाववत्त्वं तद्व्यतिरिक्तं पुनस्तदन्योन्याभाववत्त्वं तन्न सम्भवत्यनवस्थानादिति दूषयति * नेति * अभ्युपेत्यापि दूषयति *बाधेति* तेजो द्रव्यमनुष्णं रूपित्वाद्घटवदित्यत्र पक्षे साध्याभावस्य प्रत्यक्षतया हेतोः प्रत्यक्षाविरुद्धत्वं तत्र रूपित्वानुष्णत्वसम्बन्धेऽतेजस्त्वमुपाधिः पक्षेतरत्वमेव वा बाधेनोन्नीयते तन्न व्याप्नुयात्पक्षेतरत्वव्यतिरिक्तेति विशेषणाभावादित्यर्थः। बाधोऽप्रामाण्यगमको नोपाधेरित्यत आह *अन्यथेति *दुष्टकरणजन्यस्यैव शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य बाध्यत्वान्निरुपाधिसम्बन्धत्वे क्लृप्तकरणजन्यतया प्रमाणमेव स्यादित्यत एवोदयनेनातेजस्त्वमुपाधिरुक्तः। बाधेनोपाधिरुन्नेय इत्यत्र तदीयवचनमुदाहरति *यदिति* अन्येन—व्यभिचारेण विपक्षप्रतिकूलतर्काभावेन वेत्यर्थः। ननु शब्दो नित्य आकाशैकगुणत्वात्तद्गतपरममहत्त्ववदित्यनुमानमिति चेन्न। अकार्यत्वस्योपाधेर्भावादन्यथाऽऽत्मविशेषगुणा नित्यास्तदेकगुणत्वात्तद्गतपरममहत्त्ववदिति च स्यात्। अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमिति चेन्न। निरुपाधेर्बाधाभावात्स्वभावप्रतिबन्धस्य तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात्तस्मात् बाधेन वोपाधिरुन्नीयतामन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति कुसुमाञ्जलावुक्तमित्यर्थः। बाधोन्नेयपक्षेतरत्वव्यतिरिक्तत्वे सति कथितलक्षण उपाधिरिति शङ्कते * एतादिति * अतिव्याप्तिपरिहारेऽप्यसिद्धिरपरिहार्येति दूषयति * नेति * साधनव्यापकत्वं तद्व्याप्तिकर्तृत्वं तदभावः साधनाव्यापकत्वमेवं च व्याप्तिसिद्धौ

व्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपेक्षाऽव्यापकसिद्धिस्तत्सिद्धावुक्तोपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरित्यर्थः। उक्तन्यायं विशेषांशेऽप्यतिदिशति * एवमिति * व्याप्त्यनवधारणे साध्यव्यापक इत्यपि शक्यावधारणं नेति सम्बन्धः । व्याप्तिसिद्धौ साध्यव्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरत्राऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः। एतेन समव्याप्तिपक्षोऽपि ।

" समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः" ॥
इत्युक्तो निरस्तश्चक्रकापत्तेस्तुल्यत्वात् ।

निरुपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिर्न साध्येन सहोपाधेर्येन चक्रकं स्यात्किन्तु साहचर्यमात्रमतो नोक्तदोष इति शङ्कते ।

५२८ चक्रकापत्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

अथ मन्यसे ऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वम्। न। वस्तुगत्या व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न दृश्यत इति च निरूपयितुमशक्यम् । व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तदव्यभिचारः कथमवधार्य्यः। साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न । व्याप्त्यनवगमे व्यापकार्थानवगमात् । सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित

इति चेन्न । व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि स्यात् । अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न । कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति । व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । नच साधनाव्यापकत्वं सर्व्वत्र निश्चेतुं शक्यम् । स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयेऽभावस्य दुराधिगमत्वात् ।

* अथेति * न दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य सोऽदृष्टव्यभिचारः साध्यस्तथात्वमुपाधेः साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । आपाततो ऽदृष्टव्यभिचारत्वमुत कालान्तरेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * वस्तुगत्या व्यभिचारि साध्यं यस्योपाधेस्तस्यापाततो न दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य स तथोक्तस्तथात्वसम्भवात् क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्यत्र रूपित्वमुपाधिः स्यात्तस्य साधनाव्यापकत्वादापाततो व्यभिचारादर्शनाच्चेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये लक्षणासिद्धिरित्याह * नेति * कालान्तरभाविव्यभिचारस्य सम्प्रति ज्ञातुमशक्यतया तदभावोऽपि दुर्न्निरूप इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणकाल इति काकाक्षिवदुभयतः सम्बध्यते । एवं साध्यव्यापक इत्यत्र व्यापकांशप्रयुक्तदूषणमभिधाय साध्यांशदूषणमाह *व्याप्तीति* साध्यत्वं नाम सिद्धिविषयत्वं सिद्धिश्च व्याप्तलिङ्गाधी-

ना तल्लिङ्गं व्याप्तिग्रहणकाले नास्ति तेन तदा साध्यत्वा-
भावात्तेन सह व्यभिचाराभावो नावधारयितुं शक्यत
इत्याशयः। साध्यत्वं न सिद्धिविषयत्वं किं तु व्याप्ति-
कर्तृत्वमेवातस्तद्व्यभिचारः शक्यनिरूपण इति शङ्क-
ते * साध्यमिति * असम्भवेन दूषयति * नेति * व्या-
प्त्यनवगमे यद्यपि तत्कर्तृत्वव्यापकत्वप्रमा न स-
म्भवति तथाऽपि सम्बन्धकर्तृत्वे सत्यधिकवृत्तितया
व्यापकत्वसम्भावनाऽस्ति सम्भावितव्यापकाद्दृष्टव्य-
भिचारत्वं साध्यव्यापकत्वमिति शङ्कते * सम्भावि-
तेति * क्व चित्प्रमितस्यैवान्यत्र सम्भावनाविषय-
त्वं निश्चयपूर्वकत्वात्संशयस्य संभावनस्येहान्तर्भा-
वात्क चिदप्यनिश्चये सम्भावनमपि न स्यादिति
परिहरति * नेति * किंरूपतया—केन प्रकारेणेति या-
वत्। व्याप्तिग्रहणकाले साध्यत्वाभावप्रयुक्तोक्तदो-
षपरिहारं शङ्कते * अथेति * कुतो भद्रत्वमुक्तदोषापाक-
रणमन्तरेणेति तत्राह * तदानीमिति * साध्यत्वं न सि-
द्धिविषयत्वं किन्तु तद्योग्यता सा तु यावद्द्रव्यभा-
विनीति भावः। नैतदपि सिद्ध्यति मानाभावादिति
परिहरति * नेति * इदमग्न्याद्येव साध्यं नेदं धूमादि
इति कथमवगन्तव्यमित्यन्वयः। धूमाग्न्योः सा-
धनसाध्यभावो व्याप्यव्यापकभावादवगम्यते त-
त्राह * व्यापकेति * साधनाव्यापकत्वविशेष-
णस्य प्रकारान्तरेण खण्डनं प्रस्तौति * न चेति *
शब्दो नित्यः ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदि-
त्यत्राकृतकत्वोपाधौ साधनाव्यापकत्वं निश्चेतुं श-

क्यत इति सर्वत्रेत्युक्तम् । कुतोऽनिश्चय इत्यत आह * स इति * मैत्रतनयत्वश्यामत्वसम्बन्धे शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परोपाधिराश्रीयते तस्याः पक्षीकृतमैत्रतनये भावो दुरधिगमो मानाभावात्कथंचिच्छाकपरिणामाभावावगमेऽप्यादिपदोपात्ताहारान्तरपरिणतिपरम्पराभावो दुरधिगम इत्याशयः ।

तर्हि साधनाव्यापकत्वानिश्चयान्माभून्निश्चितोपाधित्वमथापि सन्दिग्धोपाधित्वं भविष्यति साधनाऽव्यापकत्वस्याप्यनिश्चयादिति शङ्कते ।

५२९ सन्दिग्धोपाधित्वनिरासः ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वमन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्थातव्यमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न। मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव प्रसाधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् ।

* यत्रेति * यत्र निषिद्धत्वादौ साधनव्यापकत्वादिकथितलक्षणस्य निश्चायकं श्रुत्यादिकं प्रमाणमस्ति तत्र निषिद्धत्वादौ निश्चितोपाधित्वमित्याशयः । निश्चितोपाधिस्थलमुक्त्वा शङ्कितोपाधिस्थलमाह * अन्यत्रेति * शाकाद्याहारपरिणत्यादौ सन्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः । साधारणधर्म्मदर्शनादि-

शङ्कासामग्र्यां सत्यामुपाधिशङ्कानङ्गीकारे स्वक्रिया-व्याघातापत्तिरित्यभिप्रेत्य हेतुमाह * मैत्रेति * शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयत्वं व्याप्य स्यातव्यमित्यत्र प्रमाणाभावाद्विशेषादर्शनं साहचर्यमात्रे सामान्यदर्शनं च विद्यत इति भावः । विशेषादर्शनादिकारणाभावमापादयन् शङ्कानङ्गीकारे नास्ति व्याघात इति परिहरति * नेति * मैत्रतनयः शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वको मैत्रतनयत्वादिति हेतुनैव व्यापकत्वविशेषदर्शनात् कारणाभावादेव शङ्काभाव इति भावः । मैत्रतनयत्वेन शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वकत्वे साध्ये शाकाद्याहारसामग्रीसत्वमुपाधिस्तस्य मैत्रतनयत्वेन प्रसाधने तत्सामग्र्युपाधिरित्युपाधिपारम्पर्याभिधानान्नोपाध्यनुमानसम्भव इत्यत आह * तत्रापीति * तस्याः सामग्र्या मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात्साधनाव्यापकत्वमिति शेषः ।

तत्सामग्र्या साधनव्यापकत्वानुमाने साधनानवस्था स्यात् सा च न युक्ताऽनवस्थायां प्रमाणाभावाद्गौरवाच्चेति शङ्कते ।

५३० अनवस्थानिरासः ।

अनवस्थैवं स्यादिति चेत् । न । उपाध्युपन्यास एव कुतोऽनवस्था न स्यात् । साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् । एवं च साध्ये सामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयम् । श्यामत्वादौ साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये श्यामत्वा-
देरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत
इति चेत् । मैवम् । प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना
साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् ।
अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्येऽदृष्टजत्वं अदृष्टजत्वे च
सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यात् एवं बुद्धिम-
त्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे बुद्धि-
मत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्वे ऽपीन्धनत्वजा-
त्याक्रान्तत्वं तस्मिन्वन्हित्वजात्याक्रान्तवत्वमुपाधिः स्या-
दित्यत्राऽपि विश्वमनुमानं व्याकुलं स्यात् ।

* अनवस्थेति * अनवस्थासाम्यापादनेन परिह-
रति * नेति * साध्यसामग्र्या उपाधित्वमुपेत्य दू-
षणं निरगादिदानीं तदेवानुपपन्नमतिप्रसङ्गादित्याह
* साध्येति * पर्वतोऽग्निमानित्यत्रापि सामग्र्यु-
पाधिः स्यात्तत्साधने तत्सामग्रीति साध्यसामग्रीप-
रम्परया सर्वानुमानोच्छेद इत्यर्थः । माभूत्तर्हि साध्य-
सामग्र्या उपाधित्वमतिप्रसङ्गनिवृत्तय इत्यत आह *
एवमिति * साध्यसामग्र्यन्यत्वे बाधोन्नेयपक्षेतरत्व-
व्यतिरिक्तपक्षेतरत्वान्यत्वे सति कथितलक्षण उपा-
धिरिति विशेषणीयमेवं विशेषितेऽपि शाकाद्याहा-
रपरिणतिपारम्पर्यस्य साधनाव्यापकत्वासिद्धिरित्या-
शयः । स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने शाकाद्या-

हारपारम्पर्यमुपाधिः शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य-
पूर्वको मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने श्यामत्वमुपाधिरि-
ति इतरेतरोपाधित्वसम्भवान्नोपाधेः साधनव्याप-
कत्वानुमानं शक्यमिति शङ्कते * श्यामेति * आ-
दिपदादुपाध्यन्तरस्थलस्वीकारः । द्वयोर्युगपत्साधनान्न
परस्परोपाधित्वमिति परिहरति * नैवमिति * स
श्यामत्वे सति शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकः मैत्रत-
नयत्वादिति साधने प्रत्येकं साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कि-
तुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि द्वयोर्युगपत्साध्यत्वं नाङ्गी-
क्रियेत तर्हि सर्वमप्यनुमानं भज्येतेत्याह *अन्यथेति*
अन्यथा विश्वमनुमानं व्याकुलि स्यादिति सम्बन्धः ।
तदुपपादनं * सकर्तृकत्व इत्यादि * एवमन्योन्योपा-
धितयेश्वराऽनुमानासिद्धिमुक्त्वा तस्य सर्वज्ञत्वानुमा-
नासिद्धिमाह * एवमिति * उपाधिरित्युभयसिद्धिरि-
ति सर्वत्रानुषङ्गः । तेजोवत्त्वमात्रं पर्वतेऽप्यस्तीति वि-
शिनष्टि *इन्धनतेजोवत्त्वमिति * इन्धनं मण्याद्युप-
लक्षणम् । एतदुक्तं भवति । पर्वतो वन्हिमान् धूमव-
त्त्वादित्युक्ते काष्ठाद्यन्यतमजन्यतेजोवत्त्वमुपाधिरिति ।
वन्हित्वं जातिर्यस्य स वन्हित्वजातिरग्निस्तदाक्रान्त-
त्वं वन्हिमत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु अयं वन्हित्वजात्याक्रा-
न्तः धूमकेतनत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमाने काष्ठादि-
जन्यप्रकाशगुणवत्त्वमुपाधिरिति व्याचक्षते । तत्सदसद्वे-
ति पण्डितैरेव निरूप्यम् । आदिशब्दाद्द्व्यणुकं स्वपरि-
माणन्यूनपरिमाणारब्धं सावयवत्वाद्घटवादित्यत्र कार्यद्र-
व्यत्वमुपाधिस्तस्मिंश्च साध्ये स्वपरिमाणाऽन्यूनपरि-

माणारब्धत्वमित्यादि गृह्यते । अन्योन्याश्रयोपाधित्व इवोपाधित्वेऽपि सम इत्यदोष इति भावः ।

साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमस्त्वित्यत आह ।

५३१ सर्वज्ञनारायणमतनिरासः ।

अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमिष्टमित्यपि प्रत्युक्तम् ।

* अत इति * व्याप्त्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानिरुक्तेरेवेत्यर्थः । साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वमिति नारायणसर्वज्ञमतमपि निरस्तम् । व्याप्त्यसिद्धौ साध्यसाधनभावासिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । ननु चसाधनाव्यापकत्वमपि सर्वत्र निश्चेतुं शक्यमित्यस्मात्प्रागिदं वक्तव्यम् । सत्यम् । ग्रन्थार्थव्यपदेशतोऽवगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य व्यवहितसम्बन्धितया करणाददोष इति ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र तन्निश्चितोपाधित्वमिति यदुक्तं तदपि न प्रसङ्गार्हमित्याह ।

५३२ निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्य दुर्ग्रहत्वम् ।

यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् ।

तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्थास्यतीति चेत् । एवं ब्रुवाणो नियतमजैषीः परं मन्द मन्दाक्षं न प्रतिपक्षम् । तथा हि- स्वीकृतनिश्चितोपाधिमात्रे शङ्कितोपाधित्वमापतदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात् । न च क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या । यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न । ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् । नच यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानलादि । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा साध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः । न हि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात् ।

* यत्रेति * तेजोऽनुष्णं रूपित्वादित्यत्र बाधेनोपाधिमात्रमुन्नीयाते जस्त्वमुपाधिविशेषः कल्प्यते तस्य प्रत्यक्षतया तदभावः पक्षे प्रत्यक्ष इति विशिनष्टि * अतीन्द्रियेति * वज्रादिर्लोहलेख्यः पार्थिवत्वात्काष्ठवदित्यत्र शिथिलावयवत्वमुपाधिराश्रीयते स चातीन्द्रियो लोहलेख्यत्वेनानुमेयत्वादत एव वाचस्पतिटीकायामुदयनेन स्फटिके कथमेवं प्रतिपत्तिरिति चोदिते प्रत्युक्तं लोहलेख्यत्वादेवेति तस्य

साधनाव्यापकत्वार्थं तदभावो वज्रादावनुमेयो वज्रादिर्न प्रशिथिलावयवः लोहालेख्यत्वाद्वायुवदिति । अस्य च हेतोर्वज्रादिः प्रशिथिलावयवः पार्थिवत्वाद् घटवदिति सोपाधीक्रियमाणपार्थिवत्वेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वान्न साधनाव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । अतीन्द्रियोपाधौ साधनाव्यापकत्वं निश्चेतुं न शक्यं चेत् सोऽपि तर्हि शङ्कितोपाधिरेव तल्लक्षणत्वाच्छाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यवदिति शङ्कते * तथासतीति * अतीन्द्रियोपाधेः साधनाव्यापकत्वानिश्चये सतीत्यर्थः । निर्व्यूढं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः । अपसिद्धान्तप्रसञ्जनेन परिहरति * एवमिति * मन्दाक्षं लज्जामतीन्द्रिये विषये शङ्कितोपाधित्वमित्येवं ब्रुवाणः परं केवलं लज्जामजैषीर्न प्रतिवादिनमित्यर्थः । शङ्कितोपाधिलक्षणे सति शङ्कितोपाधित्वस्वीकारे लज्जां जितवानसीति कथमाक्षेपस्तत्राह * तथा हीति * स्वीकृतो निश्चित उपाधिभाव उपाधित्वं यत्र तस्मिन्नित्यर्थः । पूर्वमुपाधिशङ्कामुपेत्य स्वीकृतत्यागादपसिद्धान्तः स्यादित्युक्तं सम्प्रति सोऽपि न सम्भवत्याशङ्कमानस्य क्वचिदप्यनिश्चितत्वादित्याह * न चेति * सम्बन्धिदर्शनेन कोटिद्वयस्मरणे सति सविशेषाग्रहणादिकारणाच्छङ्का जायते स्मरणं च पूर्वानुभूतस्यैवातः क्वचिदुपाधिनिश्चयाभावे तच्छङ्का न स्यादित्यर्थः । क्वचिदप्युपाधिनिश्चयाभावे स्यादयं दोषो न तु तदभावः प्रत्यक्षविषये तन्निश्चयादिति शङ्कते * यत्रेति * तद्दर्शनस्थानं साधनाव्याप-

कत्वस्थानमित्यर्थः। यद्वा तदेवानुमानं तद्दर्शनस्थानमनु-
पाधिनिश्चयस्थानमित्यर्थः। प्रत्यक्षोपाधावपि साधना-
व्यापकत्वनिश्चयं पराकुर्वन्परिहरति *नेति* तेजोऽ-
नुष्णं रूपित्वादित्यत्रातेजस्त्वं पक्षेतरत्वं प्रत्यक्षं तस्य
पक्षे साधन ऐन्द्रियकबाधे सति तज्जातीयस्यातीन्द्रिय-
स्याप्रयोजकीक्रियमाणेन रूपित्वहेतुना साधयितुं
शक्यतया न तद्दर्शनस्थानत्वमित्यर्थः। एकत्रोपाधेरै-
न्द्रियकत्वे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्य प्रत्यक्षबाधेन तद-
नुमेयत्वं दृष्टमित्यत आह *न चेति* न च न प्रसाध्य
इति सम्बन्धः। उदाहरणमाह *पाकेति* बाह्यानलस्य
प्रत्यक्षत्वात्तस्य वाऽशितपीतपाकलिङ्गेनान्तरतीन्द्रिय-
स्तज्जातीयोऽनुमीयते। आदिग्रहणेन तद्गतरूपादिसङ्ग्रहः।
एवं साधनाव्यापकत्वांशं निरस्य साध्यव्यापकत्वांशं
निरस्यति *साधनेति* साधनाव्यापकत्वे सति सा-
ध्यव्यापक इत्यस्य लक्षणस्याव्यापकतादोषश्च कुत
इत्यत आह *शाकेति* शाकाद्याहारपरिणतिपरम्प-
रासाध्यं श्यामत्वन्न व्याप्नोति यस्मादित्यर्थः। शाकादि-
त्वस्य नानात्वेन व्यावृत्ततयाऽनुगतश्यामत्वव्यापकत्वा-
योगादिति हेतुमाह *न हीति* क्वचिच्छाकं क्वचित्तैलं
क्वचिल्लवणमिति शाकादित्वमनुगतमेकं नास्ति तेना-
व्यापकत्वमित्यर्थः।

यद्यपि शाकादिरूपेणानुगतिर्नास्ति तथाऽपि श्या-
मिकाकारणत्वोपाधावनुगतिरस्त्येवेत्याशङ्कामुपेत्याह।

५३३ शाकादित्वस्यानुगतत्वेऽपि दोषः।

अस्तु वा कथमपि तथापि, श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र-

नीलशिलादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न । व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् । नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिध्यति न व्याप्त्या अन्यथा पुरुषपदस्य व्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच साध्यसाधनसम्बन्धाद्दृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे साध्ये भूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् । साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् । अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव । न हि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति । अन्यथा शरीरजन्यत्वामिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्य्यवस्येदिति ।

अस्त्विति शाकाद्याहाराजन्यश्यामत्वाभावात्कथमव्यापकत्वमित्यत आह * इन्द्रेति * इन्द्रनीलमणौ श्यामत्वसाध्यमस्ति नचोपाधिरित्यव्यापकत्वमित्यर्थः । श्यामतामात्रस्य साध्यत्वाभावात्तत्रोपाध्यभावो न दोषाय शरीरश्यामत्वस्यैव साध्यत्वात्तत्र च

सर्वत्रोपाधिरस्त्येवेति शङ्कते *शरीरेति* इदं शाका-दित्वामिति यावत् । साध्यसाधनसम्बन्धस्यैव सोपा-धिकत्वं नतु साध्यत्वस्येति परिहरति *नेति* साध्य-साधनसम्बन्ध एवोपाधिर्वक्तव्यो न तु साध्येऽन्यथा हे-तोरप्रयोजकत्वासिद्धेर्व्याप्तिनिश्चयो यो मैत्रतनयः स श्याम इत्येतावद्रूप इति स्यादेवाव्यापकत्वमित्य-र्थः । मैत्रतनयत्वस्येति शेषः । पुरुषश्यामत्वेन व्या-प्त्यग्रहे मैत्रतनयत्वस्य श्यामत्वमात्रप्रयोजकतया पु-रुषश्यामत्वासिद्धिरित्यत आह * हेत्विति * हे-तुव्याप्त्या साध्यसामान्यसिद्धेर्हेतोः पक्षधर्मतया सा-ध्यविशेषस्य पक्षधर्मस्य सिद्धिरित्यभ्युपगमादन्यथा

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वान्न च नोऽनुमितिः प्रमा" ।

इति कथितदोषानिस्तारादित्यर्थः । पुरुषश्या-मत्वेन मैत्रतनयत्वव्याप्त्यभ्युपगमेपि नाननुगम-प्रसङ्गस्तदेतत्पुरुषेति विशेषणाभावान्न च हेतोः पक्षधर्म्मवैयर्थ्यं तद्बलादेव तन्निष्ठपुरुषश्यामत्व-सिद्धेस्तत्पुरुषत्वाविशेषणमपि व्याप्त्यन्तर्गतमेवेत्य-त आह * अन्यथेति * श्यामतामात्रव्याप्तमै-त्रतनयत्वहेतुपक्षधर्म्मत्वबलादेवैतत्पुरुषश्यामत्वसि-द्धेः पुरुषेति विशेषणं व्यर्थं व्यभिचाराभावा-दित्यर्थः । न वैयर्थ्यं मैत्रतनयत्वं पुरुषसम्बन्धि त-त्सम्बन्धि च तन्मैत्रस्थकज्जलादि तत्सम्बन्धि तत्समवे-तश्यामलादीति परम्परासम्बन्धि श्यामलादिव्यव-च्छेदकत्वात्तत्पुरुषविशेषणस्येति तत्राह * पर-

स्परेति * परम्परया सम्बन्धि च तत्कज्जलादिलेपेन जायमानश्यामत्वादि चेति तथोक्तं तद्व्यवच्छेदकत्वे पुरुषविशेषणस्येति सम्बन्धः । परम्परासम्बन्धिनः श्यामत्वस्य व्यवच्छेदकं कथं स्यान्न कथं चित् तथा विधश्यामत्वमेव नास्ति तत्राह * संयुक्तेति * मैत्र-तनयेन संयुक्तो यः श्यामलपुरुषः तस्मिन्समवेतं यच्छ्यामत्वं तत्परम्परया मैत्रतनयसम्बन्धीति यथा स श्याम इत्युक्ते कज्जलादिलेपनिमित्तश्यामत्वेन सिद्धसाधनता तथा पुरुषविशेषणेऽपि परम्परासम्ब-न्धिपुरुषश्यामत्वेन सिद्धसाधनता स्यादिति तदर्थम-पि विशेषणान्तरमुपादेयमिति न कदाचित्कोऽप्यविच्छेद इत्यर्थः । श्यामत्वादीत्यत्रादिपदेन पीतादि न गृह्यते किं तु कज्जलश्यामत्वापेक्षया श्यामत्वान्तरमेव स्वीक्रियते साध्यरूपे व्यापकत्वं यदि तर्हि शाकादित्वस्येन्द्रनील-श्यामत्वे भावादव्यापकत्वं स्याद्यदा तु साध्यसाधनस-म्बन्धव्यापकत्वं तदा नाव्यापकतादोषो यत्र मैत्रतनय-त्वश्यामत्वसम्बन्धस्तत्र शाकादिजन्यत्वमपि तत्सम्भ-वादित्यत आह * न चेति * व्याप्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानि-रुक्तेरिति दूषणस्य कथितत्वात् दूषणान्तरमाह * मेति * साक्षात्कृतिकरणत्वादेर्हेतोस्तैजसत्वादित्वे साध्ये उद्भूत-रूपत्वादेरुपाधित्वं मा भूदित्यन्वयः । चक्षुस्तैजसं रूपा-दिषु रूपस्यैव ग्राहकत्वात् दीपवदित्यत्रोद्भूतरूपत्वमुपा-धिः स्याद्रूपस्यैव ग्राहकत्वस्य तैजसत्वसम्बन्धे सर्वत्र भावात्तथा स्पर्शनेन्द्रियं वायवीयं स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वादङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनाभिघातवायुवदित्यत्रोद्भूतस्पर्शवत्त्वं,

घ्राणं पार्थिवं गन्धादिषु गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्कुङ्कुमव-
दित्यत्रोद्भूतगन्धत्वमुपाधिः स्यान्न चैतदिष्यते । च-
क्षुरादेस्तैजसादित्वसिद्धेरतस्तस्योपाधित्वं मा भू-
दिति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्या-
पकत्वतनुर्न साध्यव्यापकत्वे तु नोद्भूतरूपत्वादेरुपाधि-
धित्वं द्व्यणुके तैजसादित्वे सत्यप्युद्भूतरूपत्वाद्य-
भावेनाव्यापकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्ध-
व्यापक इत्यत्र सम्बन्धद्वारा निवेशनीयं यत्साध-
नं तेन केवलसाध्यव्यापको व्यवच्छिद्यते किं वा न
कि ञ्चिदिति विकल्प्य प्रथममपवदति * साधनेति *
अव्याप्त्या दूषयति *तदेति* तस्य—केवलसाध्यव्या-
पकस्येति यावत् । अध्वरे पश्वालम्भोऽधर्मसाधनं हिंसा-
त्वान्निषिद्धहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः केवलसाध्य-
व्यापकोऽन्यथा निषिद्धत्वेन परदारगमनादेरधर्मसाधन-
त्वानुमानायोगादतस्तस्य व्यभिचारशङ्कां साधनस्या-
धातुं क्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमुद्भा-
वयति *अथेति* व्यर्थविशेषणासिद्धत्वं लक्षणस्येति
दूषयति *तदेति* अव्यवच्छेदकत्वेऽपि साधनव-
न्निष्ठसाध्यव्यापकशाकादित्वोपाधित्वस्वीकारप्रयोजन-
तया भवत्येव विशेषणमित्यत आह *न हीति*
कुतस्तर्हि विशेषणार्थवत्त्वमित्यत आह *किन्त्विति*
सदृष्टान्तं विशेषणासिद्धिमुपपादयन्नुपसंहरति *श-
रीरीति* पृथिव्याद्यकर्तृकं शरीरजन्यत्वादात्मवदि-
ति मीमांसकेनोक्तेऽजन्यत्वमेवाकर्तृत्वे प्रयोजकमि-
त्युक्ते व्यभिचाराभावेन शरीरिविशेषणवैयर्थ्याद्वि-

शेषणासिद्धो हेतुर्यथा तथेदमपि लक्षणं हेतुविशेषत्वादसिद्धौ पर्यवस्येदित्यर्थः । बाधोन्नेयोपाधौ साधनवन्निष्ठसाध्यव्यापकत्वासम्भवात्केवलसाध्यव्यापकत्वमिति तदव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवमन्वयव्यतिरेक्यनुमान उन्नाव्यमानोपाधौ लक्षणाव्याप्तिमुक्त्वा केवलव्यतिरेकिहेतूपाधावपि लक्षणाव्याप्तिरित्याह ।

८३४ केवलव्यतिरेकिहेतूपाधौ लक्षणाव्याप्तिः ।

किञ्च आभासे व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यं न ह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तमिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेकयोर्व्याप्तावुपाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्योऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधिव्यतिरेकव्याप्तयवश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यदव्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधेर्व्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिरिति । नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यम् । हेतोः पक्षधर्म्मत्वास्थितौ व्याप्तिक्षत्यर्थं त्वयोपाध्युपगमध्रौव्यात् ।

* किं चेति * विपक्षबाधकतर्कहीनं केवलं व्यतिरेक्याभास इष्यते। आभासेति विशेषणमुपाधेरावश्यकत्वद्योतनाय। स्वरूपासिद्ध्यैव तत्परिहार इत्यपि न वक्तव्यमित्याह *पक्षेति* तत्स्वरूपं दर्शयति * जीववदिति * इन्द्रियायतनं शरीरमिति लक्षणाच्छरीरमात्रपक्षीकरणे भागे बाधिततया तदाभासत्वमिति तद्व्यावर्त्तनाय जीववदित्युक्तम्। उपाधिव्यतिरेकेण नान्यो दोषः सम्भवतीति वक्तुं विशेषणप्रक्षेपः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनांसि पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणि तदितिरिक्तानेकद्रव्यवादिति साध्यते। जीवच्छरीरमनेकद्रव्यवादित्युक्ते पृथिव्याद्यनेकद्रव्यसम्बन्धीति सिद्धसाधनं तद्व्यावृत्त्यर्थं पृथिव्यादीति विशेषणम्। व्यतिरिक्तद्रव्यवादित्युक्ते सात्मकत्वेन सिद्धसाधनं तदर्थमनेकेति विशेषणम्। एकस्मिन् शरीरे भोक्तृनानात्वं दशमद्रव्यं वा साध्यते। आदिपदेन भूः शशविषाणोल्लिखिना भूत्वाद्व्यतिरेकेण गगनवदित्याभाससङ्ग्रहः। अत्रोपाधिस्त्वयाऽवश्यं वक्तव्यो ऽन्यथा निरुपाधिसम्बन्धस्याऽऽभासस्यासिद्धेरेवं चान्वयव्याप्तावुपाधिरुपन्यस्यत उत व्यतिरेकव्याप्ताविति विकल्पाभिप्रायेण कथमित्याह। अन्वयव्याप्तावुपाद्ध्युपन्यासेऽनुपपत्त्यभावात्प्रथम एव कल्पोऽस्त्वित्यत आह * न हीति * व्यतिरेकीति विशेषणमसम्भवद्योतनाय। उपाधिरिष्यते चेत्तेन व्याप्तं साध्यं किं नेष्यत इत्यत आह * तस्येति * पराभिमतस्य तस्य साध्यस्य कचि-

त्पक्षे सपक्षे वा सिद्ध्यापत्तेर्यदि पक्षव्यतिरिक्ते साध्यमुपाधिव्याप्तमुच्यते तदा सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकिव्याघातः यदि पक्षे तदोपाधेर्हेतुस्वरूपमात्रसम्बन्धितया व्यभिचाराधानासामर्थ्याभावात् हेतुदोषत्वासम्भवेन सदनुमानत्वापत्तिरित्यभिप्रायः । यत्प्राणादिमत्तत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवदित्यन्वये यद्युपाध्यसम्भवस्तर्हि व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिरुद्भाव्यत इति द्वितीयं शङ्कते * व्यतीति * यत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवन्न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति यथा लोष्टादीति व्यतिरेकव्याप्तावभोगायतनत्वमुपाधिरुद्भाव्यते सर्वत्र व्याप्तावुपाधेर्वक्तव्यत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तौ वैपरीत्येन साध्यव्यापक उपाधिरित्यर्थः । परिहरति * तर्हीति * यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवतीति व्यतिरेके यत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यत्वाभावरूपसाध्यासत्त्वं तद्व्याप्तं साधनाभावेन तस्य साध्याभावस्य उपाधिर्व्याप्यो मन्तव्यो यत्र यत्रोपाधिस्तत्र तत्र पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानिरिक्तानेकद्रव्यत्वन्नास्तीत्यन्यथा साध्याभावाभावेऽप्युपाध्यनुवृत्तिः स्यादिति साधनव्यापकत्वांशाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवश्यशब्दोपात्तां युक्तिमाह * अन्यथेति * उपाधिर्व्याप्यतया यदि नेष्यते तर्ह्युपाधेरन्वये सत्त्वे साध्यान्वयापत्तेः साध्यसत्त्वप्रसङ्गात्क्वचित् साध्याभावाभावेऽप्युपाधिसत्त्वमन्तरेण तस्य व्यापकत्वाभावासिद्धेः साध्याभावाभावश्च साध्यमेवेति क्वचित् साध्यसिद्धिरित्याशयः । इतिशब्द उपाधेर्व्याप्य-

त्वप्रतिपादनसमाप्तौ। यत्रोपाधिस्तत्र साध्यन्नास्तीति साध्याभावेनोपाधेरन्वयव्याप्त्यैव व्याप्यत्वन्न पुनः साध्याभावोपाध्योर्व्यतिरेकव्याप्तिरपीति न परसाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह *उपाधीति* उपाधौ भोगायतनत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तेर्यत्र साध्याभावो नास्ति तत्र भोगायतनत्वं नास्तीत्येवं–रूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरवश्यम्भावस्याव श्यकत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया साऽऽवश्यकता वाऽन्वयव्यतिरेकवतो धर्मस्यैवोपाधित्वादन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकनियमाच्च केवलान्वयिन्यपि विपक्षस्य समर्थनीयत्वादुपाधेर्यस्य यद्व्यापकं साध्याभावरूपतद्व्यतिरेकस्तस्य साध्याभावस्य व्यतिरेकोऽभावः साध्यसत्त्वमेव स उपाधिर्व्यतिरेकस्याभोगायतनत्वाभावस्य भोगायतनत्वस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति कृत्वा परसाध्यापत्तिः क्व चित्साध्यासत्वे व्यतिरेकानवधारणादेवं च सपक्षसद्भावाद्व्यतिरेकित्वक्षतिरित्यर्थः। व्यापकाभावो व्याप्याभावव्याप्य इति नियमो नास्ति वस्तुत्वप्रमेयत्वयोर्व्यतिरेके व्यभिचारादत उपाधेर्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतया न मन्तव्य इत्यत आह *असमेति* समव्याप्तिकयोरिदमेव साधनमिदमेव साध्यमिति नियमाभावात्तत्र व्यतिरेकेऽपि व्यापकनियमो माभूद्यथाऽप्यसमव्याप्तिकयोर्धूमाद्यग्न्याद्योरन्वये यः साध्यसाधनभावस्तद्वैपरीत्येन व्यतिरेके साध्यसाधनभावो यत्राग्न्यादिर्नास्ति तत्र धूमादिर्नास्ति इति व्याप्तेरत्राऽपि भवितव्यं व्यापकाभावस्य व्याप्यत्वेनेति भावः। तर्हि व्यतिरेकयाभासे

नोपाधिरुच्यतेऽपितु दोषान्तरमेवोच्यत इत्यत आह * न चेति * कुतो न वाच्यमित्यत आह * हेतोरिति * व्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यामप्रामितस्यैवाभासत्वात्पक्षधर्म्मत्वनिश्चये तस्य व्याप्तिहानिर्वक्तव्या तदर्थमुपाधिरभ्युपगम्यत इति नियमादन्यथा व्याप्तिमतः पक्षधर्म्मस्य हेतोराभासत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादित्यर्थः।

एवमुपाध्यनिरूपणेन निरुपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्त्यसिद्धिमभिधायाधुना तामुपेत्यापि दूषणमभिधत्ते

५३५ व्याप्तिसिद्धिमुपेत्याऽपि दूषणम्।

भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्सत्त्व एवानुमितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चाऽऽत्माश्रयः। तद्भेदेचाऽननुगमाविनिगमौ स्यातामिति।

* भवत्विति * दोषं वक्तुं व्याप्त्यनुमित्योर्व्याप्तिमुपपादयति * तदिति * अग्निभाव एव धूमभावात् धूमाग्न्योर्व्याप्तिरिष्टा तद्वद्व्याप्तिभाव एवानुमितिभावात्तयोरपि व्याप्तिरेष्टव्या समानन्यायत्वादित्यर्थः। इष्यते चेल्लिङ्गलिङ्गिनोर्या व्याप्तिः सैव व्याप्त्यनुमित्योरुतान्येति विकल्प्याऽऽद्यमपवदति * ततश्चेति * व्याप्यव्यापकयोर्व्याप्त्याश्रयत्वाद्व्याप्तेर्व्यापकत्वे व्याप्यत्वे वा स्वयमेव स्वाश्रय इति स्ववृत्त्यापात इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * तदिति * सम्बन्धस्य सजातीयसम्बन्धानाश्रयत्वाद्विजातीयत्वसिद्धये भिन्नलक्षणं वाच्यमतश्च लक्षणाननुगमस्तथा का व्याप्तिरनुमानलक्षणान्तर्गता

का वा व्याप्त्यनुमित्योरित्यनिश्चयोऽव्यवस्था स्यादित्यर्थः ।

व्याप्तिः पक्षधर्म्मता चानुमित्युत्पत्तेरङ्गं तत्र व्याप्तिरखण्डीदानीं पक्षधर्म्मतां खण्डयितुं स्थलशुद्धिं विधत्ते ।

५३६ पक्षधर्मताखण्डनम् ।

व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति। कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्मत्वम् । सिषाधयिषितधर्मा धर्मीति चेन्न । सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा । आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः । द्वितीये चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।

व्याप्तीति भावयतो भवन्तीमुत्पादयतः।वदन्ति तार्किकाः पक्षानिर्णयेन पक्षधर्म्मताऽनिश्चयं वक्तुं पक्षं विकल्पयति *कश्चेति* सिषाधयिषितधर्म्मा धर्मी पक्ष उतानवधारितधर्मा धर्म्मीति विकल्पार्थः।पक्षाविकल्पस्याऽऽकस्मिकत्वपरिहारायाह*यदिति*आद्यं कल्पमवलम्बते *सिषाधयिषितेति* साधयितुमिष्टो धर्म्मो यस्य धर्मिणः स सिषाधयिषितधर्मा धर्मी। पक्ष इत्युक्ते सपक्षेऽतिव्याप्तिः तस्य साध्यसमानधर्मत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *सिषेति* सिषाधयिषितधर्म्मेत्युक्ते धर्म्मिविशिष्टस्य पक्षत्वं स्यादतश्चासम्भवः साध्यस्य पक्षवृत्तित्वेन तस्यान्तः स्ववृत्त्यापातात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *धर्म्मीति* विशेष्यांश

इत्यर्थः । विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति-परिहरति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति *सिषाधयिषेति* प्रतिपादयितुमिच्छा प्रतिपत्तुमिच्छा चेति विकल्पार्थः। प्रथमं प्रतिक्षिपति * आद्य इति * स्वार्थानुमाने प्रतिपादनरहिते प्रतिपिपादयिषाया अभावेन कथितपक्षाभावाद्धेतोराश्रयासिद्धतया स्वार्थानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्तत्र लक्षणाव्याप्तिरित्याशयः । द्वितीयं दूषयति * द्वितीय इति * असुरभिगन्ध एवासावनुमेयश्चेत्यसुरभिगन्धानुमेयः स च कुत्सितरसश्चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसौ तद्विषयेति विग्राह्यम्। विमतोऽसुरभिगन्धः क्लिन्नत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् विमतः कुत्सितरसोऽसुरभिगन्धत्वात् शुक्तादिवदिति स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्ग इत्यर्थः *

द्वितीयं विकल्पं दूषयति *

५३७ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

न चानवधारितधर्मा धर्मी पक्षः । हेतुमत्तयाऽप्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात् अवधारणे-चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः ।

नचेति पूर्ववद्विशेषणकृत्यम्। अनवधारितो हेतुलक्षणो धर्मो यस्य स पक्ष उतानवधारितहेतुविषयधर्मो यस्य स इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *हेत्विति* निदानभावो निदानत्वम् । हेतोः पक्षधर्मतयाऽनिश्चये सन्दिग्धासिद्धत्वेनाभासत्वादनुमितिकरणत्वन्न स्यादि-

त्यर्थः । दूषणान्तरमाह * अनवधारणे चेति * धर्म्मानव-धारणे तद्विशिष्टधर्म्मिणोऽप्यवधारणासम्भवेन पक्षा-सिद्धिर्विशेषणनिश्चयपूर्वकत्वाद्विशिष्टसिद्धेरित्यर्थः । न चानवधारितरूपतया धर्म्मस्य निश्चितत्वात्तद्विशिष्ट-पक्षसिद्धिरिति वाच्यम् । अनिश्चितरूपेण निश्चित-मित्युक्तौ निश्चितभावाभावयोरेकोपाधौ व्याघाता-पातात् ।

द्वितीयं कल्पं दूषयति ।

५३८ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नचाऽनवधारितहेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः, तथाहि-केनानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वयमज्ञा-ते परं प्रत्यप्रयोगात् । प्रतिवादिनेति चेन्न । प्रतिवादिवि-ते ह्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थम-नुमानदर्शनात् ।

*न चेति*हेतुविषयः साध्यमनवधारितसाध्यधर्म्मे-ति यावत् । अनवधारितसाध्यविशिष्टपक्षस्यासम्भ-वमुपपादयति * तथा हीति* हेतुविषयस्यानवधारित-त्वमनुमानप्रयोक्त्रा प्रतिवादिना वेति विकल्पयति * केनेति * प्राथमिकत्वादनुमानप्रयोक्त्रेति प्रथमकल्पमा-शङ्क्याह * न तावदिति * स्वेनानवधारितस्य परं प्रति प्रमाणेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सन्देहविषयस्य प्रमाणस्य व्याघातात्तथाऽऽप्तस्य स्वनिश्चितार्थस्यैव परं प्रति प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * प्रतीति *

अन्यथाप्यैव दूषयति * नेति * सह श्रोत्रोः परस्परं विद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थं प्रतिवादित्वं विहाय केवलवादितयाऽनुमानप्रयोगो दृश्यते तत्र प्रतिवादिनाऽनवधारितधर्मस्त्वलक्षणाभावादव्याप्तिः। न च तत्राऽपि दूषक एव प्रतिवादीति वचनीयं केवलमात्मविद्योत्कर्षानिश्चयफलतया तत्वनिर्णयविजयफलकामित्वाभावात्तत्कामितया दूषकस्यैव प्रतिवादित्वात्। एवं वाद्यपि तत्र न स्यादिति चेन्न, स्यान्नाम न हि वयं तत्र वादिसमर्थनाय प्रवृत्ता इति न किञ्चिदवद्यम्।

दोषान्तरं भाषितुं प्रकारान्तरेण विकल्पयति।

५३९ प्रकारान्तरेण विकल्प्य दोषः ।

तथाऽनवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा। न तावदाद्यः अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात्। तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्। असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात्। इतरेतराश्रयदोषाच्च। पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात्। व्याप्तपक्षधर्मत्वस्यै[1]हेतुत्वात्। हेतुना च पक्षनिरूपणात्। स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रस-

(१) त्वस्य हेतुत्त्वादिति का० मु० पु० पा०।

ङ्गात् । विरुद्धहेतौ पक्षस्याभासत्त्वप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात् ।

तथेति कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह *नेति* कुत इत्यत आह *अग्निमत्त्वेति* अग्निमान्पर्वतो धूमवत्त्वादित्यनुमानेन पर्वतस्याऽग्निमत्त्वनिश्चयकालेऽपि कृतकत्वसावयवत्वादिहेतुसाध्यानित्यत्वकार्यत्वादिधर्मस्य पर्वतेऽनवधारणात्पर्वतस्य धूमं प्रति पक्षत्वं प्रसज्येत न च तदिष्यते सन्दिग्धाग्नित्वस्यैव धूमं प्रति पक्षत्वादित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * नेति * कुत इत्यत आह * तथापीति * तत्प्रसङ्गमुपपादयति * तदिति * तेषां कृतकत्वादिहेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्तद्विषयानित्यादिधर्मानवधारणादग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि पर्वतस्य धूमं प्रति स एव पक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वादिप्रयोक्तव्यधूमवत्वहेतुविषयधर्मानवधारणवत्त्वमग्निमत्वं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह * असाधारणेति * नकेवलमव्याप्त्यादिरसम्भवोऽपीत्याह * इतरेति * कुत इतरेराश्रयत्वं तत्राह * पक्षेति * व्याप्यत्वं हेतुत्वं तच्च व्याप्तितः पक्षधर्माधिकरणत्वमात्रेण भवतीति न पक्षधर्मत्वापेक्षेत्यत आह *व्याप्तेति* सिद्धस्यैव हेतुत्वाद्व्याप्त-

(१) चपक्षधर्मत्वाभावप्रसङ्गात् का० मु० पु० पा० । पक्षत्वासत्त्वप्रसङ्गात् पु० पा० ।

त्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यां प्रमितस्यैव सिद्धत्वात्पक्षधर्मतापेक्षेत्यर्थः। हेतोः पक्षधर्मत्वापेक्षायामपि पक्षस्य हेत्वनपेक्षत्वान्नेतरेतराश्रयस्तत्राह * हेतुनेति * हेतुविषयानवधारितधर्मवान्पक्ष इति लक्षणादित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह * स्वेति * स्वार्थानुमाने हेतोर्वादिना प्रयोक्तव्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्याशयः। किं च अनित्यः परमाणुर्वायवीयो नीरूपद्रव्यत्वादित्यत्र वायवीयपरमाणोर्नीरूपद्रव्यत्वविरुद्धहेतुविषयधर्मानवधारणाभावात् पक्षत्वन्न स्यादित्याह * विरुद्धेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * अनित्यत्वस्य नीरूपद्रव्यत्वहेतुविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्रदर्शितानुमानस्याभासत्वोपपत्तौ न पक्षस्याप्याभासत्वं कल्पनीयं गौरवादित्यर्थः।

उक्तदूषणं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति ।

५४० दूषणातिदेशः ।

एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्माधर्मी पक्षः साध्यत्वञ्च स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ।

* एतेनेति * एतेन निरस्तमिति सम्बन्धः । किमिदं साध्यत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं प्रतिपित्सितत्वं वाऽऽद्ये स्वार्थानुमानाव्याप्तिः द्वितीये परार्थानुमानाव्याप्तिरित्यत उक्तं *साध्यत्वं चेति* वादिप्रयोक्तव्यहेतूत्पाद्यज्ञानत्वमुत हेतुमात्रोत्पाद्यज्ञानत्वमुत वादिप्रयोक्तव्यैतद्धेतूत्पाद्यज्ञानत्व,माद्यद्वितीययोरग्निमत्वनिश्चयदशायामपि पर्वतस्याग्निमत्वं प्रति पक्ष-

त्वप्रसङ्गः तृतीयेऽननुगम इत्येतेनेत्यर्थः ।

एवं पक्षानिरुक्त्या पक्षधर्म्मताऽनिरुक्तिमापाद्य सम्प्रति पक्षधर्म्मता स्वरूपमेव निरसितुं प्रौढ्या पक्षमुपगच्छति ।

५४१ पक्षधर्मता निरासः ।

भवतु वाय: कश्चन पक्षः केयं पक्षधर्मता । पक्षाश्रिततेति चेन्न । नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्त्वस्याहेतत्त्वप्रसङ्गात् । विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् । तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्त्वायोगात् ।

भवत्विति एवं पक्षमुपेत्य पृच्छति *केति* पक्षाश्रितता व्याप्यस्य सामर्थ्यं वा सेति पृच्छार्थः । प्रथमं शङ्कते *पक्षेति* आश्रिततेत्युक्ते रूपाद्याश्रिततायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं पक्षेति । नेदं पक्षधर्मतालक्षणं पक्षाव्यापकत्वादिति दूषयति * नेति * आदिपदेन वैशेषिकादय उपादीयन्ते । व्यक्तिरभिधेया प्रमेयत्वादाकृतिवदित्यत्र प्रमेयत्वस्य हेतुत्वं न स्यात्पक्षाश्रितत्वाभावादित्यर्थः । हेतुत्वाविशेषात्प्रमेयत्वमपि धूमादिवत्पक्षाश्रितमिति तत्राह * विषयेति * प्रमाविषयः प्रमेयमिति लक्षणाभिधानात्प्रमाविषयत्वमेव प्रमेयत्वं प्रमाप्रमेययोः स्वरूपमेव विषयविषयिभावस्य स्वभावसम्बन्धत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयस्वरूपस्यैव तस्य पक्षाश्रितत्वं किन्न स्यात्तत्राह * तयोश्चेति * ज्ञानस्यात्मगुणत्वात् ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ज्ञेयस्य स्ववृत्त्यापातेन तद्गो-

गादिति भावः।

व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्म्मतेति द्वितीयं शङ्कते

५४२ द्वितीयविकल्पनिरासः।

प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न। तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्वा। विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गात्[1]। पक्षधर्म्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न। पश्चात्तत्र तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति।

* प्रतीति * व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिमादाय विशेषं पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सा पक्षधर्म्मतेत्यन्वयः। यद्वा सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिं विशेषमादाय सामान्यं पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेत्यन्वयः। परं–केवलं। सामर्थ्यमनुपपत्त्याक्षेपकस्वशक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यापर्यवसानं त्वनुप-

१ पुरुषानुमायी इति का० मु० पु० पा०।

पत्तिः। असम्भवेनैतद्दूषयति *नेति* यो धूमवान् सोऽ-
ग्निमानिति व्याप्तिबललभ्यव्यापकसामान्यप्रतीतेर्वि-
शेषविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्यस्य विशेषा-
क्षेपकत्वसामर्थ्यन्न पक्षधर्मतेत्यर्थः। सामान्यस्य प्रतीतौ
विशेषपरतन्त्रत्वाद्विशेषविषयत्वमन्तरेण सामान्य-
प्रतीतिरनुपपन्नेत्यत आह * व्याप्तीति * धूमाग्न्या-
दिनिष्ठसंयोगादिसम्बन्धविशेषरूपतामन्तरेणैव सं-
म्बन्धरूपा व्याप्तिर्यथा सम्भवति तद्वदित्यर्थः। यद्वा यो
धूमवान्सो ऽग्निमानिति व्याप्तिग्रहणकाले यथा व्या-
प्यव्यापकयोः सामान्येनैव प्रतीतिविशेषे ऽनुगमाभा-
वेन सामान्योपाधौ तद्ग्रहादेवमिहापीत्यर्थः। उक्तम-
र्थे व्यतिरेकदण्डं दर्शयन् दृढीकरोति * अनुपपत्तित्व
इति * उपपत्तिर्न विद्यते यस्याः साऽनुपपत्तिस्तथात्वे
व्याप्तिग्रहणकाले व्यापकसामान्यप्रतीतौ तद्विशेषा-
नुप्रवेशः एवं च कतिपयविशेषानुप्रवेशेऽननुगमोऽशे-
षविशेषानुप्रवेशे सर्वज्ञतापत्तिरनुमानोच्छेदश्च व्याप्ति-
ग्रह एवाशेषविशेषसिद्धेरित्यर्थः। व्याप्त्यननुप्रवेशादि-
ति पाठे व्याप्तिग्रहे व्यापकसामान्यं यत्र प्रमीयेत
तत्र विशेषास्फुरणादतो व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। व्या-
प्तिबलसिद्धव्यापकसामान्यप्रतीतेर्विशेषविषयत्वं वि-
ना ऽनुपपत्त्यभावे ऽप्यधिकविषयाकाङ्क्षित्वमस्तीदमे-
वापर्यवसानमित्यत आह *अधिकेति* व्याप्तिसिद्धि-
सामान्यप्रतीतेरेवाधिकाकाङ्क्षाऽन्यस्या वा, आद्ये प्रथमं
सामान्यव्यापारः पश्चात्कृतोऽधिकविषय इति जन्मना-

१ व्याप्त्यासिद्धिरित्यर्थइति पु० पा०।

त्र्यापाराया बुद्धेर्विरम्य व्यापारापत्तेरित्यर्थः । यद्य-न्यस्यास्तत्राह *मानेति* व्याप्तिबलसिद्धसामान्यज्ञान-मेकमपरं पक्षधर्मतासिद्धविशेषविषयं मानमिति माना-न्तरापत्तिरित्यर्थः । सामान्यप्रतीतेर्नानुपपत्तिर्येनोक्त-दोषः किं तु विशेषविषयायाः पर्वतनिष्ठत्वादिवि-शेषान्तरमन्तरेणानुपपत्तिः सा व्याप्यस्य सामर्थ्यं प-क्षधर्मतेत्यत आह * विशेषेति * अनवस्थानादि-त्यर्थः । व्यापकसामान्यस्य व्याप्तिसिद्धत्वात् व्याप्य-स्य पक्षधर्मतया व्यापकविशेषः सिध्यतीति वाच्यं तत्र दूषणमाह * पक्षेति * तर्ह्यनुमाय प्रत्यक्षेण तामनुमितां व्यक्तिं पश्यन् तद्विशेषासंशयी स्यादि-त्यन्वयः । तथा संशय एव नास्तीत्यत आह *पुंश-ब्दादिति * बहिरवस्थितोऽभ्यन्तराध्ययनध्वनिश्रवणा-दभ्यन्तरे पुरुषार्थोऽनुमायी भवति अयं शब्दः पुरुष-विनिर्गतः शब्दविशेषत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति स पुरु-षानुमायी पश्चात्तत्र च पुरुषद्वयदर्शने अयं मयाऽनुमितो ऽयं वेति तद्विषयसंशयो न स्यादनुमानतस्तद्विशेषद-र्शनाद्भवति चातो न पक्षधर्मतया साध्यव्यक्तिभेदसि-द्धिरित्यर्थः । यद्यप्यनुमानतः प्राग्विशेषो दृष्टस्तथाऽ-पि प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनं नास्ति परोक्षं च विशेषदर्श-नं नापरोक्षसंशयनिवर्त्तकमिति शङ्कते * प्रागिति * अनुमितस्यैव विशेषस्यैव पश्चात् प्रत्यक्षत उपलम्भान्न संशयं कुर्यादिति परिहरति * नेति * अनुमानन्न-सामान्ये प्रमाणमन्यत एव तत्सिद्धेर्नापि विशेषे त-त्प्रत्यायनसामर्थ्याभावादतः कल्पितमेव तत्प्रामा-

णयमित्यभिसन्धिः । इति शब्दः समाप्तौ ।

। इत्यनुमानखण्डनम् ।

अनुमानानिरुक्त्याऽनुमेयस्यानिर्वचनीयस्य सिद्धेर्न तेनाद्वैतव्याकोप इति प्रत्यपीपददिदानीं पुनरेतस्यैव द्रढिम्ने उपमानलक्षणं क्रमप्राप्तं खण्डयितुमुपक्रमते ।

५४३ उपमानखण्डनम् ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके । तन्न । स्मृतावपि प्रसङ्गात् । अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रियजेऽपि प्रसङ्गात् । सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वापत्तेः । एवमाप्तोक्तिजेऽपि ।

उपमानामिति किमः प्रश्ने आक्षेपे च साधारण्यादाक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वोत्तरमाह *सादृश्येति* ज्ञानमुपमानमित्युक्तेऽक्षजेऽतिव्याप्तिपरिहाराय विशिनष्टि * सादृश्येति * तावत्युक्ते तत्रैवातिव्याप्तिपरिहाराय ज्ञानमिति विशेषणम् । एके मीमांसकैकदेशिनः । यथाश्रुतमेवेदं न लक्षणमतिव्याप्तेरिति दूषयति * तन्नेति * सादृश्यमिति सादृश्यविषयिणी स्मृतिः सा नोपमितिकरणं तदनन्तरमेवानुभवान्तरादर्शनान्नाप्युपमितिः स्मृतेरप्रमात्वादित्यतिव्याप्तिरित्याशयः । अपिशब्दात्सादृश्यसंशयविपर्यययोरतिव्याप्तिं समुच्चिनोति । सादृश्या-

नुभव उपमितिरिति ब्रूमो नातः स्मृतावतिप्रसक्ति-र्नापि तत्संशयादौ, यथार्थत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वा-दित्याशङ्क्याह * अनुभव इति * इमौ भिन्नाविति संयुक्तसमवायादिना भेदानुभव इवेमौ घटौ सदृशा-विति संयुक्तसमवायादेव सादृश्याऽनुभवो भवति सादृश्यस्यावयवगुणानां भूयसां साम्यस्यान्यस्य वा विवक्षितत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षान्यत्वे सति सादृश्यानुभवो यथार्थ उपमितिर्विवक्षित इति चेत्तत्राह * सोऽपीति * तत्त्वापत्तेः—उपमिति-त्वापत्तेरिति यावत् । अतिव्याप्तिस्थलान्तरमाह * एवमिति * गोसदृशो गवय इत्याप्तवचनजनितोऽनु-भवः सादृश्यविषयो भवति न तत्र संज्ञासंज्ञिसम्ब-न्धपरिच्छित्तिरस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उपमानशब्दस्य करणे भावे च साधारण्यात् द्विधा विकल्पयन्ति दोषान्तरं भाषितुम् ।

५४४ विकल्पद्वयनिरासः ।

किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः । सदृशे चोपमेय-व्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि । सदृशमितिः से-ति चेन्न । अक्षादिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि द्वितीयः । सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवत्प्रमाणा-न्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

किञ्चेति उपमितिरुपमानमिति भावव्युत्पत्त्यो-

पमितिरेवोच्यत उतोपमीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्योपमितिकरणमित्यर्थः । कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह *नेति* कुत इत्यत आह *सादृश्यस्येति* सादृश्यमप्युपमेयं तेन नानिष्टापत्तिरित्यत आह * सदृशे चेति * सत्यं सादृश्यमप्युपमेयं न तन्मात्रं तद्विशिष्टद्रव्यस्योपमेयत्वात्तदस्मिन्पक्षे न स्यादित्यर्थः । तदुदाहरणनिष्ठं दर्शयति * चन्द्रेति * करिपुष्करोपमेयः कर इत्यादि । शोणो धावतीति शोणाश्वधावनवत् सादृश्यज्ञानमिति सदृशज्ञानं लक्षणया विवक्षितं नातोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते *सदृशेति* स्मृत्यपोहार्थं प्रमितिग्रहणम् । असम्भवेनैतत् दूषयति *नेति* अक्षादिजन्यकुम्भाद्यनुभवेभ्यो मानान्तरमुपमानमिच्छता यत्राक्षादीनि करणानि न सम्भवन्ति तत्र कारणान्तरादुत्पद्यमाना सदृशमितिरुदाहरणीया न चोदाहर्तुं शक्या सर्वत्र सदृशज्ञानेऽक्षादिसम्भवादित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । सादृश्यज्ञानमुपमितिकरणलक्षणमिति द्वितीयं दूषयति *नापीति* कुत इत्यत आह *सादृश्येति* न सम्भवति प्रमाणान्तराणां व्यापारो यस्मिन् फले तदसम्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलं तज्जनकतया । न च सादृश्यव्यवहारस्तत्फलं सम्यगनुभवस्यैव प्रमाणफलत्वात् । न च सादृश्यानुभवस्तत्फलं तस्य प्रत्यक्षादिनैव सिद्धेः । नापि सादृश्यानुभव एव करणफलयोरेकत्वायोगात् । नापि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदस्तत्फलं दृष्टगोररण्यंगतस्यातिदेशकवाक्यं श्रुतवतोऽयं गवयसंज्ञोऽन्यथा गोसादृश्यानुपप-

सेरित्यर्थापत्त्यैव तत्सिद्धेरिति लक्षणासिद्धिरित्यभिसन्धिः ।

किं च सादृश्यं ज्ञानस्योपलक्षणं विशेषणं वा, आद्ये सादृश्यस्योपलक्षणतया लक्षणबहिर्भावेन ज्ञानमात्रस्यातिव्याप्तेर्विशेषणत्वे सादृश्यस्य प्रतिव्यक्ति व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणस्यापि व्यावृत्त्या ऽव्यापकतेत्यभिसन्धायाह ।

५४५ सादृश्यस्य विशेषणत्वे उपलक्षणत्वे च दोषः ।

नच सादृश्यमेकमनुगतमस्ति । मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात् । नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः । तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे वाऽननुगमः । तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वाऽन्यत्रापि तथापत्तिः । किञ्च वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात् । एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति ।

* न चेति * कुत इत्यत आह *मुखेति* मुखस्य चन्द्रसादृश्यं दीप्तिमत्त्वं हस्तकरिपुष्करसादृश्यं दीर्घत्वे सति क्रमतनुत्वमिति भेदोपलम्भादित्यर्थः। यद्यपि सादृश्यव्यक्तयो भिन्नास्तथाऽपि तासु सादृश्यरूपत्वमनुगतमेकमस्ति तदुपाधौ लक्षणकरणान्नातिव्या-

पकता यथाऽऽत्मव्यक्तीनां भेदेऽप्यात्मत्वसामान्यानुगतेर्ज्ञातात्मेति लक्षणकरणं इत्यत आह * न चेति * कथमित्यत आह * तथा हीति * सादृश्यरूपत्वस्य सादृश्येन सह सादृश्यमस्ति अनेकस्थत्वादिसादृश्यरूपस्यानेकाश्रयत्वात्सादृश्यस्य च द्विगामितया। ऽनेकस्थत्वादादिपदेन ज्ञेयत्वादि वर्तते तस्मिँश्च सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वस्याश्रयभावोऽभ्युपगम्यते न वा, आद्यो यद्यभ्युपगम्यते तर्हि सादृश्यरूपेऽनेकस्थत्वादि वर्त्तते तस्मिंश्च सादृश्यरूपत्वमिति परस्पराश्रयत्वान्नैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः। यद्यनेकस्थत्वादेः सादृश्यरूपत्वं प्रति आश्रयभावो नाभ्युपगम्यते तत्राह *अनभ्युपगमेति* सर्वसादृश्येषु सादृश्यरूपत्वस्येति शेषः। सादृश्येन सादृश्यरूपत्वस्य सादृश्यमेव नास्तीति नोक्तोपालम्भ इत्यत आह * तयोरिति * तयोः सादृश्यसादृश्यरूपत्वयोः सादृश्यानुपगमेऽन्यत्रापि मुखचन्द्रयोरपि सादृश्याभावापत्तिस्तदभावे ऽपि सादृश्यव्यवहारोपपत्तेरिहैवेत्यर्थः। सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणान्तरत्वे वैधर्म्यज्ञानमपि तेभ्यः प्रमाणान्तरं स्यादित्यतिप्रसङ्गेनापि लक्षणासिद्धिमभिसन्धायाह * किं चेति * कुत इयत आह * अविशेषादिति * साधर्म्यप्रतीतिः प्रमाणान्तरं न वैधर्म्यप्रतीतिरिति विशेषाभावादित्यर्थः।

"प्रमाणवत्वादायातः प्रवाहः केन वार्यत"।

इति तदप्युपेयत इत्यत आह * एवमिति * परिगणितानि चत्वारि पञ्च वा प्रमाणानि तेभ्य आ-

धिक्यप्रसङ्ग इति यावत्। यद्युक्तदोषभयाद्वैधर्म्य-प्रतीतेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्तत्राह * सादृश्येति * इति शद्बो लक्षणखण्डनसमाप्तौ।

इदानीं मीमांसकाभिमतमुपमानलक्षणं पराचष्टे।

५४६ मीमांसकोक्तोपमानलक्षणनिरासः।

अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरु-पमानमित्यपि न। आप्तवाक्यादपि तथा प्रमितेः।

* अप्रतीयमानेति * अप्रतीयमानस्य गोः प्रतीयमानेन गवयेन सह सादृश्यप्रमितिः सोपमितिरिति तत्करणं चोपमानं सैव वा ऽस्मृत्याद्यपोहाय प्रमिति विशेषणम्। अनुमाद्यपोहार्थं सादृश्यविशेषणम्। सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्युक्ते इमौ सदृशावितीन्द्रियजायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अप्रतीयमानस्येति * अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः। सादृश्यधर्मितया तस्यापि परोक्षप्रतीतेः। केनेति साकाङ्क्षतयाऽऽनर्थक्यपरिहारायोक्तं प्रतीयमानेनेति। कुत इत्यत आह *आप्तेति* नागरिकं प्रत्यारण्यकस्याप्तस्य वाक्यं त्वदीयगवा सदृशोऽसावरण्यगतो गवय इति तस्मादप्यप्रतीयमानगवा प्रतीयमानस्य गवयस्य सादृश्यप्रमितिरुत्पद्यत इति तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः।

आप्तवाक्याजन्यत्वे सत्युक्तविशेषणमुपमानमिति लक्षणं विशिंषन्नाशङ्कते

५४७ मीमांसकोक्तलक्षणदूषणम्।

यत्र तद्व्यापारो नास्तीति चेन्न। स चायञ्च अ-

भिन्नाविति वत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्व्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गा-त्। इन्द्रियासम्पृक्तस्येतिचेन्नाप्रत्यक्षतो गोगवयसादृ-श्यं प्रतीत्य साऽपि च गौ र्गवयेन सदृशी गोत्वादि-यमित्येत्यनुमितावपि प्रसङ्गात्। अलिङ्गजापीति चे-न्न। नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थत्वे सतीत्युक्तं स्यात्। तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रती-यमानस्येत्यादि व्यर्थम्। नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न। अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात्। तेन सार्द्धमेतत्सादृश्य स्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वा-त्। अन्यथा [1]प्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणान्तरमापद्ये-त। तस्मादयंह्रस्व इति प्रतीते रस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात्। अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरम-निच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमाने वाऽन्तर्भाव्या पृथक् प्रमा-णीकर्त्तव्या वा।

* यत्रेति * तद्व्यापार आप्तव्यापारस्तद्वाक्यव्या-पारो वेत्यर्थः। एवं विशेषणेनाप्तवाक्यजप्रमिति-व्यवच्छेदेऽपि नाप्तजप्रमितिव्यवच्छेद इति दूषयति। * स चेति * स च पूर्वोपलब्धश्चायं च सम्प्रत्य-नुभूयमानश्च देवदत्तावभिन्नाविति वत्स च नगरेऽनु-

१ वैधर्म्यप्रत्ययेति का० मु० पु० पा०।

भूतो गौरयं चेदानीमनुभूयमानगवयश्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य गोः प्रतीयमानेन गवयेन सह ऐन्द्रियकसादृश्यप्रमितिः तस्यामपि प्रसङ्गादिति योजना। इदमत्राकूतं सोऽयं देवदत्त इति यथा पूर्वानुभूतसंस्कारसहितेदानींतनसम्प्रयोत् संस्कारप्रत्यासत्त्या पूर्वप्रतीतदेवदत्तस्येदानीं प्रतीयमानदेवदत्तेनाभेदप्रत्यय ऐन्द्रियकस्तथा पूर्वप्रतीतगोः प्रतीयमानेन गवयेन सह पूर्वसंस्कारसहितेदानीन्तनसंयोगादैन्द्रियकसादृश्यप्रमिति रुत्पद्यत इति तत्रातिव्याप्तिरन्यथा देवदत्तैक्यप्रत्यभिज्ञानस्याप्यनुपपत्तेरिति। आप्तवाक्याजन्यत्वे सतीन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमिति लक्षणं विशिंषन्नाशङ्कते *इन्द्रियेति * तत्रेन्द्रियेण संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तिरस्तीति तद्व्यवच्छेदः। न च सादृश्यप्रमायाः प्राक् संस्कारोदुबोधकाभावादप्रत्यासत्तिस्तत्रेति वाच्यम्। अदृष्टचिन्तादेरपि तदुदुबोधकत्वादनुदुबुद्धसंस्कारस्य च प्रत्यासत्तित्वासम्भवादिति। अतिव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * इमौ गोगवयौ सदृशाविति प्रत्यक्षणैव गवयसादृश्यं गोरुपलभ्य असौ नगरस्थापि गौर्गवयसदृशी गोत्वादियमिवेति यदाऽऽरण्यकोऽनुमिमीते साऽपि प्रमितिरुक्तविशेषणेति तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः। उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते*अलिङ्गजेति* इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरलिङ्गजोपमितिरित्यर्थः। एवं विशेषणे विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयितुं प-

र्यवसितमर्थं लक्षणवाक्यस्य दर्शयन्नाह सिद्धान्ती * नन्वेवमिति * ननु प्रसिद्धौ। तथोच्यतान्नाम को दोषस्तत्राह * तथा चेति * तथा विशेषणेऽपि प्रत्यक्षाद्यनुत्थत्वविशेषणमेवान्यतो व्यावर्तयितुं शक्तमित्यप्रतीयमानस्येत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः । तर्ह्यप्रतीयमानेत्यादिविशेषणं परित्यज्य प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थसादृश्यप्रमितिरुपमानमिति लक्षणं ब्रूम इति शङ्कते * नेति * परिहरति * नेति * प्रत्यक्षाद्यनुत्था या सादृश्यप्रमितिः साऽनुपपत्त्या गवयेन सह गोरपि सादृश्यं गमयतीत्यर्थः । अनुपपत्तिजन्यमपीदं ज्ञानमुपमानमेव प्रत्यक्षाद्यनुत्थत्वे सति सादृश्यमितित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यत आह * अन्यथेति * अन्यथा–ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे अन्यथाप्रत्ययोऽनुपपत्त्या प्रत्ययस्तस्योत्पत्तिस्तज्जनकमनुपपत्त्या प्रत्ययोत्पत्तिजनकमिति यावत् । जीवद्देवदत्तस्य गृहाभावो बहिर्भावमन्तरेणानुपपद्यमानो बहिर्भावं गमयन्नर्थापत्तेः प्रमाणान्तरमापद्येताविशेषादित्यर्थः । एतादृशविषये ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे प्रमाणान्तरापत्तिस्थलान्तरमुदाहरति * तस्मादिति * अस्मात्तस्य दीर्घत्वमन्तरेण तस्मादस्य–ह्रस्वत्वानुपपत्त्या या दीर्घप्रतीतिः साऽन्यथा कतमा प्रमा स्यान्न तावत् प्रत्यक्षाद्यन्यतमा अक्षशब्दलिङ्गानां तत्राव्यापारादिति सामर्थ्यापत्तेरपि प्रमाणान्तरे स्यादिति परिगणितप्रमाणप्रकाराधिक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थापत्तेरमानत्वान्न तया सादृश्यसिद्धिरित्यत आह * अर्थेति * नैय्या-

ग्गिकेनार्थापत्तेः स्वरूपमेव नापलपनीयं किं त्वर्थाप-त्त्यनुमित्योर्भेद एवापलपनीय इत्यर्थः। अनुपपद्यमान-दर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिर्व्याप्यदर्शनात् व्या-पके बुद्धिरनुमितिरिति लक्षणभेदात्कथमैक्यमित्यत आह * पृथगिति *

उक्तन्यायेन लक्षणान्तरं निरस्तमित्यतिदिशति।

५४८ उपमानलक्षणान्तरनिरासः।

एतेनाप्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्या[1] दृष्टान्तानुमाना-सम्भवात्[2] गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति मितिरुपमि-तिरित्यपि व्युदस्तम। तयैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनाऽनुपपत्त्यैव सिद्धेरिति।

* एतेनेति * मितिग्रहणं स्मरणाद्यपोहार्थम्। घटोऽ-यमित्यपोहार्थं गौरिति ग्रहणम्। इयं गौरिति प्रत्यक्षा-पोहार्थं सेति। अश्वादिलक्षणा सा गौरिति मित्य-पोहाय सदृशीति। केनेति साकाङ्क्षतया ऽसम्भवपरि-हाराय गवयेनेति। पूर्वदृष्टगवयेन सदृशी सा गौरित्यु-पमितिफलसिद्ध्युत्तरकालीनमित्यपोहाय। अनेनेति अनेन सदृशी सा गौर्गोत्वादियमिवेत्यनुमानापोहाय। अप्रतीतेति। अप्रतीतं गवयेन गवान्तरस्य साम्यं येन तस्य दृष्टान्तासम्भवादनुमानासम्भवः अप्रतीतग-वयगवान्तरसाम्यस्यानेन सदृशी सा गौरिति मि-तिरुपमितिरिति यावत्। एतेनेति परामृष्टन्यायं

१ सादृश्यस्येति का० मु० पु० पा०।
२ दृष्टान्ताभावेनानुमानासम्भवात् इति का० मु० पु० पा०।

स्पष्टयति * तथेति * पूर्वं प्रतीयमानेनाप्रतीयमानस्य सादृश्यमितिरुपमितिरित्याशङ्क्य निरस्तमिदानीं सदृशमितावतिदिश्यत इति भेदः।

उदयनोदीरितं उपमानलक्षणमुपन्यस्य पराचष्टे।

५४९ उदयनकृत लक्षणनिरासः।

अनवगनसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपिन। प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात्। अस्मृतसङ्गतीत्याभिधेयमिति चेन्न। अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात्। अस्मर्य्यमाणेति चेन्न। कदाचित्[1] स्मर्य्यमाणताया स्तत्रापि-सम्भवात्। सर्व्वदा अस्मर्य्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात्। उपमितिप्राक्काल इति चेत्स्यादेवैतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः।

* अनवगतेति * अनवगता सङ्गतिर्यस्याः संज्ञायास्तया समभिव्याहृतं सह पठितं यद्वाक्यं तदर्थस्य संज्ञिन्यनुसधानं कीदृशो गवय इत्यादि नागरिकेण पृष्ट आरण्यको ब्रवीति गोसदृशो यो गवय इति तत्र गवयसंज्ञाऽनवगतसङ्गतिसंज्ञिको गोसदृशो गवय इत्याप्तोपदिष्टः सोऽयमित्यनुसन्धानमुपमानमिति यावत्। संज्ञिनीति ग्रहणं संज्ञासम्बन्धिपरिच्छित्तिरुपमानफलमिति दर्शनार्थं न लक्षणान्त-

---

१ कदाचि दस्मर्य्यमाणेति का० मु० पु० पा०।

गतम् । अनुसन्धानमुपमानमित्युक्ते सोऽयं देवदत्त इत्यनुसन्धानेऽतिव्याप्तिस्तत्परिहारायाह * वाक्येति * महति कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्तीति वाक्यार्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिपरिहारायाह *अनवगतेति* नन्व वचनादसति वृत्त्यन्तरे तत्र प्रयोगाद्वा लिङ्गाद्वा पूर्वमेवायमवगतः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः केवलमधुना स्मार्यत इति वाच्यम् । निमित्तस्य प्रागनधिगतेरधिगतस्य च सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमितत्वे वा गौरवादप्रतीतगूनामरण्यवासिनां गवयव्यवहारानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। अतएवोक्तं—

> सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
> समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वेति ॥

कुत इत्यत आह * प्रस्मृतेति * पूर्वमनुभूय प्रस्मृता सङ्गतिर्येन तस्य एवंभूतोपमितिरभ्युपगम्यते तत्राव्याप्तिरनवगतेति विशेषणाभावादित्यर्थः । अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते *अस्मृतेति* अनवगतेति विशेषणस्थाने अस्मृतेतिविशेषणं निधातव्यं नैवमव्याप्तिरनुभूय प्रस्मृतसङ्गतेः संस्कारलोपादेवास्मरणादननुभूतसङ्गतेः संस्काराभावादित्याशयः । अव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * विशेषणाभावादित्यर्थः । सर्वानुपपत्त्युपशान्तये स्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्येति लक्षणं कार्यमिति शङ्कते *अस्मर्येति* अस्मर्यमाणेति लडर्थस्य विवक्षितत्वा-

व्याप्त्यव्याप्तिरित्यर्थः। किं कदा चिदस्मर्यमाणत्वं विवक्षितमुत सर्वदा, उत उपमितिप्राक्काल, इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* कदा चिदस्मर्यमाणतायास्तत्रापि महति च कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्ति इत्यादौ व्यवच्छेद्याभिमतेऽपि सम्भवात्तदर्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। कदा चित्स्मर्यमाणताया इति पाठे कदा चिदस्मर्यमाणताया अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतस्थलेऽपि सम्भवेनास्मर्यमाणताया असम्भवादव्याप्तिरेवेत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * सर्वदेति * लक्ष्याभिमतेऽपि फलसिद्ध्युत्तरकालं स्मरणोपपत्त्या सर्वदाऽस्मर्यमाणत्वविशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्याशयः। अन्त्यं कल्पमुत्थापयति * उपेति * उपमितिप्राक्कालेऽस्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्यानुसन्धानमित्युक्तं स्यादेवं चोपमितिरपि लक्षणविशेषणं स्यान्न तद्युक्तं सिद्धस्यैव विशेषणत्वादिति परिहरति * स्यादिति * मानान्तरसिद्धामुपमितिं लक्षणं विशेषणतया निवेश्य तल्लक्षणं ब्रूम इत्यत आह * तदिति * मानान्तरसिद्धौ लक्षणानर्थक्यादुपमितिसिद्ध्यर्थमेव लक्षणं प्रणेतव्यमतश्च लक्षणसिद्धावुपमितिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च लक्षणसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः। क्रन्दनमाक्रोशः।

सङ्गतेरनवगतत्वं च किं सर्वैरेव किं वा येन केनापि यद्वोपमात्राऽथ वा यस्याः प्रमितेर्यः प्रमाता तेनेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति।

६६० सङ्गतेरनवगतत्वविकल्पनिरासः ।

किञ्च सर्व्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः । केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात् । उपमात्रेति च पूर्ववत् निरस्तम् । यस्याः प्रमितेर्येन प्रमातेति चाभिधाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणाऽननुगत्यापत्तेः ।

* किञ्चेति * सर्वज्ञेश्वराङ्गीकारात्तेन विदितसङ्गतित्वं गोसदृशो गवय इत्यत्रापि सम्भवतीति लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * केनेति * महति कानने हस्तिनः शतं तिष्ठन्तीत्यादिवाक्यजानुसन्धानेऽपि सम्भवति पृथग्जनानां बहुलत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीयमाशङ्कते * उपेति * न सर्वैः केनापि चेति ब्रूमः किं तूपमात्रेति नातोऽसिद्धिरतिव्याप्तिर्वेत्यर्थः । परिहरति * पूर्वेति * उपमितिसिद्धौ तदाश्रय उपमाता सिध्यति तत्सिद्धौ च लक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धावुपमितिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरसम्भव इत्यर्थः । यदि चतुर्थस्तत्राप्यभिधानीयं यस्यास्तेनेति यत्तच्छब्दावनुगतं रूपं वदत उत व्यक्तिमितिविकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यस्या इति * अनुगतरूपस्य सामान्यस्योपाधेर्वा ऽसम्भवस्तस्यापि च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेनात्माश्रयादनवस्थानाद्वा ऽतो ऽसम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * व्यक्ताविति ।

एवमनवगतसङ्गतीति विशेषणं निरस्य संज्ञेति विशेषणन्निरासितुमाह ।

५५१ संज्ञेति विशेषणनिरास ।

संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेश्चासंज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात् । विनापि वा प्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः । तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रेव पदान्तरसमभिव्याहारात्तथाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् । नतूपमानस्य । उपमेयसंज्ञासमभिव्याहृतेतिविशेषणे च पूर्वोक्त एव निरासः ।

* संज्ञेति * आकुलमनवस्थमित्यर्थः । कुत इत्यत आह * गोसदृश इति * काननपदस्याविदिता सङ्गतिर्येन तस्य । गवयपदस्य विदिता सङ्गतिर्येन तस्य । एतदुक्तं भवति । गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति वाक्यं श्रुतवतः काननं गतस्य स एवाऽयमुपदिष्टो गवय इत्यनुसन्धानात्मिका प्रतिपत्तिर्जायते न चासावुपमितिः गवयसंज्ञायाः संज्ञिना सह सम्बन्धपरिच्छित्तेरेतत्फलत्वाभावात्तत्फलाया एवोपमितित्वाङ्गीकारात्काननपदेनाविदितसङ्गतिना समभिव्याहाराच्च तत्र वाक्यजप्रतिपत्तौ गतत्वेन तेन वाक्यजानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरिति प्रायः शब्दप्रयोगात्तत्र काननपदस्यापि पूर्वं विदितसङ्गति-

१ सङ्गतेश्च सज्ञा इति का० मु० पु० पा० ।

स्त्वं गम्यतेऽतोऽनवगतसङ्गतीति लक्षणांशाभावान्ना-
तिव्याप्तिरित्यत आह * विनेति * प्रायो नून-
मिदमप्युपमानमेव काननपदस्य गवयाधिकरणम-
र्थ इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य प्रमितेरित्यत आह *
तत्रेति * प्रसिद्धपदैरन्यैः सहपाठानुपपत्त्या व्यु-
त्पन्नाविभक्त्यर्थस्य यद्गवयाधिकरणं तत्काननसंज्ञ-
मिति सम्बन्धपरिच्छेदस्यानुपपत्त्यैव सिद्धत्वान्नोप-
मानस्य तत्र मानत्वमन्यानाधिगतविषयाभावात् प्रसि-
द्धपदार्थे व्युत्पत्तिर्लीलालभ्येत्यत्र दृष्टान्तमाह * अन्य-
त्रेति * इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती-
त्यत्र यथेत्यर्थः । उक्तं च

पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।
निर्णीयते निरूढन्तु न स्वार्थादपनीयत इति ।

ननु गोसदृशपदयोः प्रसिद्धत्वात्तत्समभिव्याहा-
रादेव गवयपदव्युत्पत्तेरपि सिद्धे नोपमानमेवास्तीति
वक्तव्यं सत्यमभ्युपगम्यापि दोषो भाष्यत इत्ययं
संरम्भ इति न दोषः । अनवगतसङ्गतित्वं न य-
स्याः कस्याश्चित्किं त्वनवगतोपमेयसंज्ञासङ्गतीति-
विशेष्यते वनसंज्ञापदस्यानुपमेयसंज्ञात्वान्न वाक्यजा-
नुसन्धानेऽतिव्याप्तिरित्यत आह *उपमेयेति* उपमा-
नस्याद्याप्यसिद्ध्योपमेयेति विशेषणासिद्धिरिति पूर्वो-
क्त एवेत्यर्थः ।

एवमनवगतत्वसंज्ञात्वविशेषणासिद्ध्या विशि-

(१) रहितप्राय शब्दमुक्तलक्षणमुपमानमिति नातिव्याप्तिरिति
सां० पु० पा० ।

षुलक्षणासिद्धिमभिधाय वाक्येति विशेषणासिद्ध्या-
पि तदाह।

५५२ वाक्यार्थेति विशेषणनिरासः।

वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव, प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेश-
वाक्यावगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात्।
वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गव-
यइत्यादि स्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रतीत्यु-
त्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विवक्षितमि-
ति चेन्न। अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रतिपत्तिं प्रति
तस्याऽपि प्रयोजकत्वात्। उपमितिं प्रतीति तु पूर्ववन्नि-
रस्तमिति। यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षित-
मिति चेन्न। लक्षणसहचारितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि
प्रसङ्गात्।

* वाक्येति * तादृगाकुलमित्यर्थः। अतिदेशकवा-
क्ये यावन्ति पदानि श्रूयन्ते तावत्सर्वं वाक्यत्वेन वि-
वक्षितमुत तदेकदेश उत प्रतिपत्तिप्रयोजकतदेकदे-
श इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * प्रतीति * गोस-
दृशो गवयो महति कानने दृश्यत इत्यपि कदा चि-
दतिदेशवाक्यं भवति तत्र यदा गोसदृशः स एवा-
यं गवय इति प्रत्ययो भवति तदा तस्याऽव्याप्तिस्तत्र
हेतुः * प्रतिपत्तीति * प्रतिपत्तिकालेऽस्मृतोऽतिदेशवा-

१ वाक्यार्थैकदेशस्याऽपि वाक्यार्थत्वेनेति का० मु० पु० पा०।

कगगतकाननादिपदार्थों येन तस्येति विग्रहः । अदृष्ट-
प्रतिबन्धात्काननपदस्य महत्पदस्य वार्थास्मरणे क-
थितलक्षणविशेषणाभावादव्याप्तिः काननादिपदा-
र्थास्मरणे वाक्यार्थस्मरणाभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि
द्वितीयस्तत्राह * वाक्येति * गोसदृशो गवय इति वा-
क्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वात्तदर्थानुस-
धानं वाक्यार्थानुसंधानं भवत्येवेति चेत्तर्हि गोस-
दृशो गवय इति स्मरणेऽपि सादृश्यमात्रवस्त्वानु-
सन्धानेऽपि लक्षणातिव्याप्तिस्तस्यापि कथितरीत्या
वाक्यार्थानुसन्धानत्वादादिपदेन काननादिपदानुस-
न्धानसङ्ग्रहः । न चैतदुपमानमेष्टव्यं प्रतियोग्यस्मरणा-
त्प्रतियोगिस्मरणसहितानुसन्धाने तत्सङ्केतस्य का-
र्यत्वादिति भावः । न च प्रतियोग्यस्मरणे सादृश्यस्म-
रणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वनि-
यमोपगमे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनुयोगिसदृशतयाऽव-
गतस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वात्तथा च गवयप्रतीतौ
तत्सदृशतया ऽवगतगोःप्रतियोगित्वं तथाविधतत्प्र-
तीतौ सदृशतयाऽवगतगवयस्य प्रतियोगित्वमिति
तस्मात्सादृश्यग्रहमिच्छता प्रतियोगिज्ञानं विनाऽपि
तद्ग्रहो वक्तव्य इति तृतीयं शङ्कते * प्रतीति * प्र-
तिपत्तिजनकं यावत्पदवृन्दं तावद्वाक्यं विवक्षितमतो
नाव्याप्तिः काननादिपदस्य प्रतिपत्त्यप्रयोजकत्वान्ना-
प्यतिव्याप्तिर्गोपदस्यापि प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वादि-
त्याशयः । प्रतिपत्तिमात्रं प्रति प्रयोजकत्वं विवक्षित-
मुतोपमितिरूपां प्रतिपत्तिं प्रति किं स्वित्संज्ञासंज्ञि-

सम्बन्धप्रतिपत्तिं प्रतीति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अन्तर्भावितमधिकरणं यस्मिन् गोसदृशो गवय इत्यत्र तत्सदृशप्रतिपत्तिं प्रति वनपदस्यापि प्रयोजकत्वात्तदस्मारिणस्तथाविधप्रत्ययाव्याप्तिरेवेत्यर्थः। द्वितीयमसिद्ध्या दूषयति * उपेति * उपमितेरद्याप्यसिद्धत्वादिति निरस्तमित्यर्थः। तृतीयं शङ्कते * यावदिति * औपयिकं साधनमितियावत्। काननादिपदस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्ध्यनौपयिकत्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः। एवं विशेषणमतिप्रसञ्जकमिति परिहरति * नेति * गन्धवतीति लक्षणेन सह चरिता या पृथिवीति संज्ञा तस्या उपदेशो लक्षणवाक्यं तदर्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिः गन्धवती पृथिवीति लक्षणवाक्यमुपश्रुत्य गन्धवद्व्यक्तिमुपलभ्य सेयं गन्धवती पृथिवीत्यनुसन्धानं भवति न चैतदुपमानं लक्षणं केवलव्यतिरेकीति पृथिव्यधिकारे कथितत्वादित्यर्थः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिजनकवाक्यैकदेशार्थानुसन्धानमुपमानमिति पक्षेऽतिव्याप्त्यन्तरमाह।

५५३ अतिव्याप्त्यन्तरम्।

किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मितिः फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमानत्वमापद्यते। प्रमाफलकमितिविशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहि-

तरूपव्यवहार्य्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुप-मानं स्यात् । अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विशे-षणीयमिति चेन्न । वस्तुगत्याऽव्याप्तत्वस्योपमेयेऽप्यभा-वात् । व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति-तल्लिङ्गं तेन सहव्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात् । उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्ता-वप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः । अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव ।

* किं चेति * एवं विधानुसन्धाने–सोऽयं गोस-दृशो गवय इत्यनुसन्धाने सत्यपि, गवयपदस्य गो-सदृशार्थे वृत्तौ निमित्तं गोसादृश्यं मितिफलमुत्पद्यते यदा तदा तस्याप्युपमानत्वमापाद्यते सति गवयत्वे सादृश्यमेव निमित्तमिति कथं फलोत्पत्तिस्तत्राह * तर्केति * तर्कस्तु लाघवाख्यो वक्ष्यतेऽतएव त-र्कसहायमुपमानमाहुः । अस्तु तस्याप्युपमानत्वं को दोषस्तत्राह * अप्रमेति * उपमानस्य प्रमाणस्य प्रमा-जनकत्वेन प्रयोजकत्वं वाच्यमिदं तु सादृश्यमेव निमित्तमिति भ्रान्तिजनकतया तदाभासमितीहाति-व्याप्तिरुक्तलक्षणस्य सर्वस्याप्यत्राभावादित्यर्थः । प्र-माफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु न प्रमाफल-कमिति तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह * प्रमेति * प्रमा-मात्रफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमुताव्याप्तविषयप्रमा-

१ विषयेति सो० पु० पा० नास्ति ।

फलकमाहोस्वित्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाफलकं नाद्योऽनुसंहितरूपस्य गोसदृशस्य व्यवहार्यताऽनुमितिश्च विमतो गवयतया व्यवहर्त्तव्यो गोसादृश्याधिकरणत्वात् व्यतिरेकेण गोवदिति न चैतत्प्रमाजनकमनुसन्धानमुपमानमस्य लिङ्गान्तर्भावादित्यर्थः । अनुसंहितं परामृष्टमिति यावत् । द्वितीयं शङ्कते * अव्याप्तेति * व्याप्तं लिङ्गं तद्विषयादन्यदव्याप्तविषयं तत्प्रमाफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु व्याप्तविषयप्रमाफलकमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्तविषयं च तत् प्रमाफलकं चेति विग्रहः । वस्तुगत्या व्याप्तविषयत्वमुत व्याप्ततयाऽनवगम्यमानविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* उपमेयः सदृशस्तस्यापि वस्तुतो नास्त्यव्याप्तत्वं अप्रतिबद्धस्वसामग्र्या व्याप्तत्वादतस्तत्प्रमाकरणमुपमानमेतल्लक्षणं न व्याप्नुयादित्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * व्याप्तेति * व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्यानुसन्धानस्योपमानत्वमिति विवक्षितं तेन नातिव्याप्तिः व्यवहार्यतानुमित्युत्पादकस्य तेन व्याप्तत्वावगमान्नाप्यसिद्धिरुपमेयस्य वस्तुगत्या स्वसामग्र्या व्याप्तत्वेऽपि व्याप्तत्वानवगमादित्याशयः । अत्रेदं वाच्यं येन केनापि व्याप्ततयाऽनवगतमुतोपमेयेन किं वाऽनुमेयेनेति न तावदाद्य इत्याह * इति च कृत इति * विशेषण इति शेषः । यत्प्रति—स्वकारणादिप्रति तदनुसन्धानं तेन सह व्याप्ततयाऽवगतमिदं लक्षणं न व्याप्नुयाद्व्याप्ततया ऽनवगतेति विशेषणाभावाद्भवति च कदा चित् कार्य सका-

रणमिति व्याप्तत्वावगमो ऽनुसन्धानस्येत्यव्याप्तिरित्यर्थः। तदव्याप्तिर्न दोषायेत्यत आह * उपमितिकरणमपीति * उपमेयेन सह व्याप्ततयाऽनवगतमनुसन्धानमुपमानमिति द्वितीयकल्पे नास्त्यव्याप्तिस्तस्यानुमेयेनैव सह व्याप्तत्वावगमादित्याशङ्क्याह * उपेति * व्यवहार्यतानुमित्युत्पादकं यदनुसन्धानं तदुपमेयेन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेन व्याप्ततयाऽनवगतं किं त्वनुमेयेनैवेति तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः। तर्ह्यनुमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतमिति तृतीयोऽस्तु तत्र समनन्तरोक्त्या ऽतिव्याप्त्यभावादित्यत आह *यदिति*यत्प्रति लिङ्गत्वेन स्वकारणादिना व्याप्तत्वावगमस्यानपायात्प्रागुक्ताऽव्याप्तिरित्यर्थः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाकरणमुक्तानुसन्धानमिति प्राक्तनकल्पेषु परिशिष्टकल्पं शङ्कते।

५५४ परिशिष्टकल्पशङ्कानिरासः।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न। तथात्वासिद्धेः। अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अननुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न। तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात्। व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्यवसायिनोनित्यं व्यक्त्यावसम्भावितया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति।

* संज्ञेति * असिद्ध्यैनद्दूषयति * नेति * तथात्वासिद्धेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिकरणत्वासिद्धेरित्य-

र्थः। सम्बन्धप्रमितिदृश्यत्वे तस्याश्च करणापेक्षायामुक्तानुसन्धानं तथात्वेन सम्बध्यते इति नासिद्धिरित्यत आह *अर्थेति* अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थानुसन्धानं प्रमाफलकमनुमित्यजनकमिति विवक्षितत्वान्नैको ऽपि दोष इति शङ्कते *अनन्विति* अननुमितिजनकमिति किमनुमितिजनकजातीयेतरत्वं विवक्षितमुतानुमितिजनकव्यक्तीतरत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* उक्तानुसन्धानजातीयस्य व्यवहार्यतानुमितिजनकत्वस्य दर्शितत्वादसिद्धिरित्यर्थः। यदि द्वितीयस्तत्राह *व्यक्तीति* व्यक्त्यपेक्षायां च जनकत्वस्यायुक्तत्वादिति सम्बन्धः। तत्र हेतुर्नित्यामिति तत्रापि हेतुः सामान्येति। नियतप्राक् सत्वं जनकत्वं नियतत्वं वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यापाधौ प्रामिति व्यक्तौ न सम्भवतीति कथिताव्याप्तिरेवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह *अननुगमेति* यद्वा जनकत्वस्य व्यक्त्यपेक्षायां लक्षणस्या युक्तत्वादिति सम्बन्धस्तदुपपादनाय सामान्येत्यादि जनकत्वं च सामान्यगतमेवेति लक्षणासिद्धिरव्याप्तिश्चेत्यर्थः।

पूर्वं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिरुपमानफलमित्यूरीकृत्य तल्लक्षणं निरासि, सम्प्रति सम्बन्धप्रमितिरुपमानफलमेवेत्यभिसन्धायाह।

५५५ सम्बन्धप्रमितेरुपमानफलत्वमेव।

किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति

तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिक्येव तत्र गवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते । सम्भवति हि प्रयोगः विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्केण[1] विषयीक्रियमाणविपर्य्ययकत्वात् न यदेवं नतदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं ततस्तथेति । न ह्यस्ति सम्भवो-मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो नच तथेति । अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्त-रमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गव-यत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात प्रमाण-मस्तु । सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथग्-वावश्यं प्रमाणनीयेति ।

* किं चेति * गवयत्वजातौ गोसादृश्यं विहाय गवयशब्दार्थताप्रतीतिर्लाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्या-दिति तदुपन्यासस्थितौ गवयत्वस्य गवयपदवाच्य-ताप्रतीतिरानुमानिक्येव किं नेष्यते इति स-म्बन्धः । अयं च लाघवतर्कः यदि गोसादृश्यं गवय-पदप्रवृत्तिनिमित्तं तदा तद्विशेषणतया गोरपि तन्नि-मितत्वं स्यादिति शक्तिकल्पनागौरवं तच्चायुक्तं निर्विशेषणे गवयत्वे तन्निमित्ते सम्भवतीति तर्क-स्यावश्यकत्वे तत्प्रतीतिर्यौक्तिकी स्यान्न त्वानुमा-निकी तत् कारणलिङ्गाभावादित्यत आह * सम्भ-

१ तर्केणाविपर्यीक्रियमाणोतिका० मु०पु०पा० ।

यतीति * प्रयोगं रचयति * विमतीति * विमति-पदं—विप्रतिपत्तिविषयं गवयत्वं गवयशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं तथात्वे गवयत्वस्य गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवाख्यतर्केण विषयीक्रियमाणो बाध्यमानः सादृश्यादेर्निमित्तान्तरस्य विपर्ययोऽभावो यस्य तत्तथोक्तं तद्भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः। न यदेवं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदेवं न तथात्वे तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्ययकं न भवतीति व्यतिरेकव्याप्त्यभिधानम्। यथा गोत्वमिति व्यतिरेकदृष्टान्तस्तथात्वेदं इदं च गवयत्वं तथा तथात्वे तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्ययकमित्युपनयः ततस्तथा तत उक्तहेतोस्तथा उक्तसाध्यमिति निगमनम्। विमतिपदं निमित्तमित्युक्ते स्वज्ञाननिमित्तमिति सिद्धसाधनं तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * शब्देति * बाधपरिहारार्थं गवयेति विशेषणम्। विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वादित्युक्ते प्रमाणेन विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वं नास्तीत्यसिद्धिस्तत्परिहाराय तर्केति विशेषणम्। अस्तूक्तसाधनं मास्तूक्तसाध्यं च तथा विपक्षबाधकाभावादप्रयोजकतेत्यत आह * नहीति * मूलशैथिल्यं व्याप्तिहीनत्वमादिपदेन विपर्ययापर्यवसानेष्टापदनाश्रयहीनत्वादीनि गृह्यन्ते। सत्तर्कनिवेदितनिमित्तान्तराभावोऽपि स्वयन्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीति न सम्भवोऽस्ति एवं पदस्य निरालम्बनत्वापातादित्यर्थः। एवमर्थापत्त्यादित इत्यत्रोक्तादिपदार्थमुक्तार्थापत्तिमिदानी-

१ गवयपदस्येति पु० पा०।

माह * अथवेति * गवयपदमर्थादात्मनो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्ततामाक्षिपतीत्यर्थः । अनुपपत्तिमूलमाह * अनुपपद्यमानेति * अनाप्तप्रयुक्तपदसामानाधिकरण्यं निरर्थकत्वेनापि सम्भवति इदं त्वाप्तोक्तपदसामानाधिकरण्यमतो भवितव्यमवश्यं प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थानुपपत्तिः सादृश्यमेव निमित्तमित्यन्यथानुपपत्तिर्नेत्याह * असम्भवदिति * नन्वत्र सामानाधिकरण्यं शाब्दमनुपपन्नमित्युच्यते किं वाऽऽर्थं न तावदाद्यो व्योमपुष्पमिति वदुपपत्तेर्नापि क्रियाकाररूपार्थसामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्वंटे गावः सुशेरत इति वदुपपत्तेरिति मैवम् । प्रामाणिकार्थिकसामानाधिकरण्यस्यानुपपद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वादिति अर्थापत्तिर्नाम प्रमाणमेव नास्ति तत्कथं सा तत्र प्रमाणं भवेत्तत्राह * सेति * नैयायिकेनार्थापत्तिं व्यतिरेकानुमाने ऽन्तर्भाव्य प्रमाणनीया प्रमाणीकर्त्तव्या व्याप्तिमूलत्वेनाभेदाङ्गीकारात्परेण मीमांसकेन पृथगेव वा प्रमाणीकर्त्तव्या षट् पञ्च वा प्रमाणानीति जैमिनीयैरङ्गीकारादित्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्धपदसमभिव्याहारजनिताया अन्यथानुपपत्तेरेव सम्बन्धप्रमितिमूलत्वान्नोपमानं नाम प्रमाणं किं चित्पश्याम इति ।

उपमानखण्डनम् ।

अभ्युदयनिश्रेयसहेतोः शब्दप्रमाणस्य स्वीकारवदुपमानमपि किं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य सोऽप्य-

विचारितरमणीय एव न वस्तुतस्तल्लक्षणाभावा-
दित्याह ।

५५६ शब्दप्रमाणखण्डनारम्भः ।

शब्दोऽपि क उच्यते । आप्तवाक्यं हि शब्दः प्रमाण-
मिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः ।

* शब्दोऽपीति * किमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाण-
मुत निर्दोषस्य वाक्यमाहो स्विद्यथार्थवाक्यमिति वि-
कल्पाभिप्रायः । विकल्पक्रमेण प्रथमकल्पं प्रथममपाक-
रोति * आप्तेति * वाक्यमित्युक्ते कराग्रे करिवृन्दमास्त
इत्यनाप्तवाक्ये ऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * आप्तेति *
प्रणतृतीव्रशक्तिनिवारणाय वाक्यग्रहणम् । वर्णात्मक-
शब्दमात्रस्य नेदं लक्षणं किन्तु प्रमाणभूतवाक्यस्येति
द्योतनाय प्रमाणग्रहणम् । हि शब्दः प्रसिद्धौ । कुत
इत्यत आह * विकल्पेति *

अनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति ।

५५७ आप्तत्वानिरुक्तिः ।

तथा हि कोऽयमाप्तो नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न ।
भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति-
विशेषणे च तथा भूतस्यान्यथावादव्यापनात् । यथा-
प्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्याऽयथार्थ-
स्याऽपि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च
प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तिः । नहि

१ तर्हि यावत्प्रमितमिति का० मु० पु० पा० ।

यावत्प्रमितं तावदभिधीयते । यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यनवभूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विषय इति विशेषणे च विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाऽव्यापकत्वापत्तात् ।

* तथाहीति * यद्यथादृष्टार्थवाद्याप्त उत प्रमाणदृष्टार्थवादी किं वा यथा प्रमाणदृष्टवादीति विकल्पार्थः । प्रथमं कल्पं शङ्कते * यथेति * विप्रलम्भकनिरासाय यथेति विशेषणम् । अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * देहात्मनोरैक्यं भ्रान्त्या प्रतिपद्य यो वक्ति देह एवात्मेति सोऽप्याप्तः स्यात् तद्वाक्यं चाप्तवाक्यतया प्रमाणं स्यादित्यति व्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्र कथितातिव्याप्तेरभावात्प्रमाणप्रतिपन्नत्वविशेषणाभावादित्यत आह * प्रमाणेति * तथाभूतस्य प्रमाणदृष्टस्य साङ्ख्यादीनामिन्द्रियभौतिकत्वस्यान्यथावादः प्राकृतानीतितज्ज्ञापनादतिव्याप्तिः प्रमाणेनार्थमुपलभ्य तस्यैवान्यथात्वं यो वक्ति स आप्तः तद्वाक्यं च प्रमाणं स्यादित्यर्थः । तृतीयं शङ्कते * यथेति * येन प्रकारेण प्रमाणतोऽर्थो दृष्टस्तस्य तथा वाद्याप्त इति विवक्षितत्वान्न पूर्वयोरतिव्याप्तिर्यथा प्रमाणेति विशेषणयोरभावादित्यर्थः । यथा प्रमाणेति कोऽर्थः प्रमाणदृष्टमपि वक्तीति किं वा यत्प्रमितं तदेव वक्ति किं वा यावत्प्रमाणदृष्टं तदेव वक्तीति नाद्य इत्याह * अंश इति * ते ग्रावाणः प्लवन्त इति यो वक्ति स आप्तः स्यात्तद्वाक्यं प्रमाणं स्यात्ते ग्रावाण इत्यंशो त-

थाभूतत्वात् प्लवन्त इत्यंशे चातथाभूतत्वात्तस्मिन्नप्यंशे प्रमात्वमिति संसृष्टार्थ एव प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *यावदिति* निरुक्तौ नातिव्याप्तिरिति शेषः। यावदिति विशेषणाभावादित्यभिसन्धिः। दूषयति * प्रायेणेति * लक्ष्याणामाप्तानां चातथाभूतत्वात्प्रमाणदृष्टस्य कात्स्न्येंनावक्तृत्वादसिद्धिरित्यर्थः। तदुपपादयति * तर्हीति * अस्तु तर्हि तृतीयो यथा प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इति नैवमसिद्धिः प्रमितस्यैव वक्तृत्वान्नाप्यतिव्याप्तिः प्रमितस्यैवेति विशेषणाभावादन्यत्रेत्यत आह * यथेति * आप्तवाक्यमिति लक्षणस्य यथा प्रमितस्यैव वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे व्याख्याने युधिष्ठिरवाक्यस्याव्याप्तिरिति सम्बन्धस्तत्र च हेतुरनेवमिति * युधिष्ठिरः खलु सर्वलोके सत्यत्वेन प्रसिद्धस्तस्यापि क्व चिदनृतवादित्वं भारते स्मर्यते अतोऽव्याप्तिरित्याशयः। यथा प्रमितस्यैव वक्ता तत्र विषये आप्तस्तद्वाक्यं च तत्र प्रमाणमिति विशेष्यते ततो युधिष्ठिरस्यानेवम्भूतविषये नाप्तत्वं न तद्वाक्यं च प्रमाणमित्यत आह * तत्रेति * विशेषणे च व्यापकत्वापातादिति सम्बन्धस्तत्र हेतुर्विशेषेत्यादि। विषयविशेषस्यापि लक्षणान्तर्भावात्तस्य च व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः। एतेन समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमागमः स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थभेदात्तत्र दृष्टार्थानां तु वाक्यानां प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रामाण्यं गम्यते अदृष्टानां तु पुनराप्तोक्तत्वेनेति य-

दुक्तं भूषणकृता तदपि निरस्तमाप्तानिरुक्तौ तत्प्रामाण्यानिरुक्तेः किं च परोक्षेति विशेषणं व्यर्थं व्यवच्छेद्याभावात्सम्यक्त्वानुभवत्वसाधनत्वानि च खण्डितानीत्येषा दिक् ।

द्वितीयं कल्पं शङ्कते ।

५५८ निर्दोषवाक्यस्य प्रमाणत्वनिरासः ।

अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथेति चेन्न । सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः । तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न । पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् । प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवादापाततः सन्देहेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य भीमाग्रजेऽप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधारण्यपर्यवसायित्वात् ।

* अथेति * दोषा अज्ञानसंशयविपर्ययरागद्वेषादयस्तद्धीनो निर्दोषस्तद्वाक्यमागम इत्यर्थः । दैवागतविज्ञाने ऽव्यापकमिदमिति दूषयति * नेति * वस्तुतो भूतलमधितिष्ठत्यपि घटे आशयदोषान्नास्ति घट इत्यभिधातुमिच्छति तस्य दैववशादस्तीति मुखाद्वाक्यं निर्गच्छति तद्वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वाऽऽद्येऽव्याप्तिः तत्प्रयोक्तुः सदोषत्वेन निर्दोषविशेषणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते *तदिति* आशयदोषदुष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यत्वाद्बुद्धादिवाक्यवदप्रमाणमिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तं संस्मर्तुमर्हसीति परिहरति

* नेति * प्रमाणलक्षणगतविशेषणेन वा व्यवच्छेद्यं परिगणितप्रमाराशिष्वेव वाऽन्तर्भावनीयमिति प्रमाखण्डन उक्तमित्यर्थः। किं च अबाधितस्वसमानविषयप्रवृत्तिजननसमर्थत्वात्तज्ज्ञानं प्रमा तत्करणं च प्रमाणमिति निश्चेतुं शक्यते स्मरणविलक्षणज्ञानस्य तथात्वाव्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह * प्रवृत्तीति * दुष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यान्तरे ऽप्रामाण्यस्य निश्चितत्वादिदमपि किं प्रमाणमप्रमाणंवेति सन्देहो जायतेऽतः संशयजनकत्वेनाप्रमाणमित्यत आह *आपातेति* सम्वादात्प्रामाण्यमुपगच्छतः प्रवृत्तिसंवादेन पश्चात्प्रामाण्यनिश्चयसम्भवादित्यर्थः। किं च निर्दोषेति सकलदोषरहितत्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चित् दोषराहित्यमाद्येऽसंभवो युधिष्ठिरस्य सकललोकाभिमतस्यापि किं चिद्दोषदर्शनात् किमितरेषां सूक्ष्मापराधबाहुल्यमित्यभिप्रेत्याह * सामान्येति * द्वितीयं प्रत्याह * विशेषेति * दोषविशेषाभावस्य व्यावृत्तत्वेन लक्षणाननुगम इत्यर्थः। एतेन च निर्दोषत्वमशक्यावधारणं न पुंसां विषयभेदेषु विपर्ययबाधकावधारणादर्शनात् दृश्यते खलु म्लेच्छानामप्यपहृतसर्वस्वानां मार्गमुपदिशतां तद्गोचराप्तत्वावधारणं लोके तत्रैव पटुतराभ्यासानामविभ्रमत्वाद्विप्रलम्भकत्वासम्भवाच्च सर्वस्वस्य स्वीकृतत्वाच्छरीरस्य वा ऽनुपयोगित्वादुपयोगे वा परित्यागानुपपत्तेर्यदा चैवं म्लेच्छानामप्याप्तत्वमवधार्यते किं पुनस्तदा महापुरुषाणां तदुपदेश्येषु विषयविशेषेष्विति च यदपि कश्चिद्विपश्चिदवोचत्तदपि निरस्तम्।

विषयाविशेषदोषाभावस्याव्यापकत्वात्सामान्यतो दु-
रवधारणत्वात् ।

तृतीयं कल्पमाशङ्कते ।

५५९ तृतीयकल्पनिराकरणम् ।

यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति
चेन्न ।पूर्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः। यथार्थमिति
विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्-
दोषश्च द्वितीयः । वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः ।

* यथेति * पदकृत्यं विशदम् । पूर्वमाप्तत्वानिरुक्त्या दू-
षणमुक्तमिदानीमाप्तपदस्थाने यथार्थपदोपादाने को
दोषो वक्तुं शक्यत इति पृच्छाम इति पृष्टः सिद्धान्त्याह
* पूर्वेति * यथार्थोऽनुभवः प्रमेत्यत्र किमिदं यथार्थ-
त्वमर्थसादृश्यमबाधितार्थत्वं वेति विकल्पोक्तानि दू-
षणानि तावदेको दोष इत्यर्थः । बहूनामपि दोष इत्ये-
कवचनं वेदाः प्रमाणमिति वदविरुद्धम् । दोषान्तरं दर्श-
यति * यथार्थमिति * यथार्थविशेषणस्याभासव्यव-
च्छेदकत्वे दैवान्निर्गतवाक्यव्यवच्छेदकत्वं वाच्यं तन्न
सम्भवति तथांशतोयथार्थवाक्यव्यवच्छेदकत्वं या
शक्यं अव्यवच्छेदकत्वे विशेषणवैयर्थ्यमतिव्याप्तिश्चेति-
द्वितीयो दोष इत्यर्थः । विशेषणांशप्रयुक्तदोषमुक्त्वा
विशेष्यांशप्रयुक्तं दर्शयति * वाक्येति * प्रश्नवा-
क्यगतं दोषपदमुत्तरवाक्ये सर्वत्रानुषज्यते ।

वाक्यानिरुक्तिं दर्शयितुं वाक्यलक्षणं पृच्छति ।

९६० वाक्यलक्षणनिरासः ।

तथाहि किमिदं वाक्यं नाम ? एकार्थावच्छिन्नपद-समुदायो वाक्यमिति चेन्न । एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वा-नां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थन्तु चिन्त-यामः ।

* तथा हीति * वाक्यलक्षणं शङ्कते * एकेति * समुदायो वाक्यमित्युक्ते वर्णसमुदायपदेऽतिव्याप्ति-स्तन्निरासाय पदेति विशेषणम् । कराग्रे करिवृन्द-मास्त इत्यादिपदसमुदाये ऽतिव्याप्तिस्तत्परिहाराय विशेषणमेकार्थेति । क्रियाकारकादिभावेन विशिष्ट-एको ऽर्थस्तदवच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति नाति-व्याप्तिरित्यर्थः । असम्भवेनैव तद्दूषयति * नेति * एकत्वन्नाम सङ्ख्या किं वा द्वित्वादिविरहः आद्ये नि-त्यमैश्वरज्ञानं गुणः प्रमेति वाक्याव्याप्तिस्तदर्थस्य ए-कत्वसङ्ख्या नास्ति गुणत्वात् द्वितीये द्वित्वादिसङ्-ख्यावच्छिन्नपदार्थविषयगौरश्वः पुरुषो हस्तीत्या-दिपदसमुदायेऽतिव्याप्तिः द्वित्वावच्छिन्नेऽपि तदन्यो-न्याभावस्य सम्भवादित्यर्थः । न चैतदपि वाक्यमे-व तदाभासाभावप्रसङ्गादित्येकत्वस्य वाच्यं दूषणं वाक्यस्य विषयत्वमेवार्थावच्छिन्नत्वं तथात्वं विषय-विषयिभावस्वरूपमुतातिरिक्तं इति विकल्पादिदू-षणं चतुर्थपरिच्छेदे भविष्यति । अवच्छिन्नत्वमपि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धत्वातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वे-ति दूषणं तत्रैव वक्ष्यते तानि दूषणान्यस्मिल्लक्षणे

सन्तीत्यर्थः । तावदिति प्राथम्योक्त्या दूषणान्तरं ध्वनितं दर्शयति * पदेति * पदमित्येतस्य पदस्यार्थमित्यर्थः ।

पदनिरूपणाय तल्लक्षणमनुवदति ।

५६१ पदप्रथमलक्षणखण्डनम् ।

सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् । वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये । तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् । पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाञ्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात् ।

* सुबिति * सुबन्तमित्युक्ते तिङन्ताव्याप्तिस्तिङन्तमित्युक्ते सुबन्ताव्याप्तिरत उभयावरोधार्थमुभयग्रहणम् । केचित्पाणिनीयाः । लक्षणान्तरमाह * वर्णेति * विभक्त्यन्ताः पदमित्युक्ते वाक्येऽप्यतिव्याप्तिस्तदर्थमाह * वर्णा इति * तावत्युक्ते कखगघङ इत्यादिवर्णेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं विभक्तिग्रहणम् । अपरः कालापादिरित्यर्थः । प्रथमलक्षणमपाकरोति * तत्रेति * सुबन्तं तिङन्तं च प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्ये सुबन्तस्य पदत्वे तिङन्ताव्याप्तिस्तिङन्तस्य पदत्वे सुबन्तस्यापदत्वप्रसङ्गः उभयस्य मिलितस्य लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिरेकस्याप्युभयान्तत्वाभावादित्यर्थः । केषां चित्पदशब्दवाच्यत्वे सुबन्तत्वान्निमित्तं केषांचित्तिङन्तत्वं यथा गोशब्दवाच्यत्वं गवादीनां गोत्वादीन्यनेकानि निमित्तानीत्यत आह * पृथगिति *

पदार्थस्यानेकत्वेन पदस्याननुगमात्तत्समुदायो वाक्यलक्षणमप्यननुगतं स्यादित्यर्थः।

द्वितीयलक्षणं दूषयति।

५६२ पदद्वितीयलक्षणखण्डनम्।

नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् "विभक्ति"रित्यनेन सुप्तिङोः "प्राग्दिशोऽविभक्ति"रित्यनेन च तासिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्।

* नापीति * कुत इत्यत आह * विभक्तीति * विभक्त्यर्थस्य व्यावृत्त्या तदन्तवर्णत्वमपि पदलक्षणं व्यावृत्तं स्यादित्यर्थः। कथं विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भव इति तदुपपादयति * विभक्तीति * विभक्तिश्चेत्यनेन प्रकृतयोः सुप्तिङोर्विभक्तिसंज्ञाभिधानात्प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन सूत्रेण तसिलादेः प्रत्ययस्य पृथगेव संज्ञाविधानाद्विभक्तिपदार्थोऽनुगतो न लभ्यत इत्यर्थः। आदिपदेन यत्तदः काले दा प्रकारवचने थालित्यादिप्रत्यया गृह्यन्ते। विभक्तिपदार्थस्यानुगतस्यासम्भवेऽपि विभक्तिरिति संज्ञैकैव सर्वत्र तेन तदुपाधौ लक्षणं ब्रूमो विभक्तिशब्दवाच्यान्ता वर्णाः पदमिति तत्राह * शब्देति * अर्थस्यानुगतत्वभावे प्रत्येकमिलितविकल्पदोषापत्तेः शब्दसाम्येऽपि न लक्षणोपपत्तिर्न्न च तच्छब्दवाच्यत्वमिति रूपमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तद्भावस्तत्त्वं

तस्यैकस्यानङ्गीकारादङ्गीकारे वा पृथक् संज्ञाविधानप्रवगौरवानर्थक्यादित्यर्थः ।

इतश्च विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यलक्षणमित्याह ।

५६३ विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमिति लक्षणस्य निरासः ।

किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः । अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्तथेति चेत् । भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात् । यत्र विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न । शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्यपतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितं पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा, आद्ये शवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् । द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेषणाभावात् । कचिन्मध्यवर्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येतियथासम्भव इति चेन्न । एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् ।

* किं चेति * "बहुषु बहुवचनमिति" बह्वर्थविवक्षायां बहुवचनविधानादिह च वर्णशब्दस्य बहुव-

घनानन्तत्वाद्वर्णबहुत्वं विवक्षितन्न वा आद्यं प्रत्याह * वर्णेति * अहं त्वं सः क इत्यादेरपदत्वं प्रसज्येत विभक्त्यन्तबहुवर्णत्वाभावादित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह * अविवक्षितेति * देवदत्त इत्यत्र तकारोपर्यकारस्तस्य पदत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तस्येति * प्रथमैकवचनस्य सो रुत्वे कृते विसर्गादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायेन विसर्गान्तस्याकारस्य विभक्त्यन्तत्वादित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * सेति * सार्थको वर्णो विभक्त्यन्तः पदमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * भूतिबितिस्थिते कर्तरिशबिति शब्भवति शपावनुबन्धौ तयोर्लोपे अ इति शिष्यते गुणे कृते एचोऽयवायाव इत्यवादेशे कृते पकारानुबन्धलोपे च भवतीति रूपं सिद्धं तत्र शवकारस्य पदत्वं प्रसज्येत । आदिपदेन श्यनूप्रभृतयो गृह्यन्ते हेतुं कथयति * शप इति * शप्श्यनूप्रभृतीनां कर्तरि विहितत्वात्सार्थकत्वं विभक्त्यन्तत्वं चेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । शङ्कते अतिव्याप्तिपरिहारं * यत्रेति * यस्मिन्वर्णे विहिता विभक्तिः स सार्थको विभक्त्यन्तः पदं न शवकारे विभक्तिर्विहिता तस्य प्रत्ययत्वात्प्रकृतावेव विभक्तिविधानादिति तन्निवृत्तिरित्यर्थः । एवमपि नातिव्याप्त्या विमुच्यस इति परिहरति * नेति * भू इत्येतावन्मात्रे विभक्तेर्विहितत्वात्तन्मध्यपतितशवकारं परित्यज्य पदत्वमापाद्येत तस्य सार्थकत्वाद्विभक्तिविधानोद्देश्यत्वाद्विभक्त्यन्तत्वाच्चेत्यति-

व्याप्तिरित्यर्थः। प्रत्याहारग्रहणन्यायेन प्रातिपदिकस्य तदुपरिवर्त्तिविभक्तेश्च ग्रहणे तन्मध्यवर्तिशवकारोऽपि गृहीत एवेति नोक्तदोष इति शङ्कते * तदिति * तदेतद्विशकलयितुं विकल्पयति * तर्हीत्यादिना * यत्र प्रकृतौ विभक्तिर्विधीयते तत्प्रकृतिरूपं पदं तद्विभक्त्योर्मध्यपातितशवकारादि च पदमिति प्रथमकल्पार्थः। तत्प्रकृतिरूपमेव मध्यपातितशबकारादिना सहितं पदमिति द्वितीयार्थः। कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह * आद्य इति * भवतीत्यादौ प्रकृतिरूपं भूति इति शवकारश्च पदमिति पदद्वयं स्यादित्येकपदत्वप्रसिद्धिविरोध इत्यर्थः। दूषणान्तरमाह * लक्षणेति * मध्यवर्तित्वस्य पदलक्षणत्वे प्रकृतेरपदत्वे प्रकृतित्वस्य तल्लक्षणत्वे मध्यवर्तिनो पदत्वं मिलितस्य लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * द्वितीय इति * कुत इत्यत आह * मध्येति * देवदत्त इति प्रातिपदिकात्सु इति विभक्तिर्विहिता न च तयोर्मध्ये किं चिद्विहितमस्तीति तत्सहितविशेषणाभावादित्यर्थः। यत्र विभक्तिर्विधीयते तन्मध्यवर्तिसहितं पदमिति न पदमात्रस्य लक्षणं किं तु तद्विशेषस्यातो नाव्याप्तिरिति शङ्कते * क चिदिति * क चिद्भवतीत्यादौ मध्यवर्त्तिसहितस्य तत्वं क चिद्देवदत्त इत्यादौ केवलस्येत्यर्थः। पदमात्रलक्षणासिद्धौ तद्विशेष एव लक्षयितुमशक्यो ऽसिद्धसामान्यस्य विशेषस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात्तथा लक्षणे या पदसमुदायो वाक्यमि-

त्यत्र पदपदार्थाननुगत्या वाक्यलक्षणस्याप्यननुगति-रिति दूषयति * नेति *

विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यस्य लक्षणस्यातिव्या-प्त्यन्तरमाह।

५६४ पदलक्षणनिरासः।

किंच देवदत्तस्त्वित्यपि पदंस्यात्। अथ अपशब्दो-ऽयं पदत्वेसति रुत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वात् इति चेन्न। यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दो-षः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति। तस्मात् पाणिनिनाऽऽचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं रुत्वादिविध्य-नुरोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसंज्ञावन्न लौकि-कपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे, ततश्च तस्यान्य-देव लक्षणं वाच्यमन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञा-प्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलीकाभि-मानी भवानीहेत।

* किं चेति * देवदत्त इत्यस्य "अर्थवदधातुरप्र-त्ययः प्रातिपदिक"मिति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वौजस-मावित्यादिना प्रथमैकवचनं सुर्भवति उकारस्येत्संज्ञा-लोपे देवदत्त इति भवति तदपि पदं स्यात् विभक्त्य-न्तत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्याप्तिमेव प्रकट-यितुं चोद्यमुद्भावयति *अथेति* कुतोऽपशब्दत्वमिति तत्राह *पदेति* विभक्त्यन्तदेवदत्तप्रातिपदिकस्य पद-

संज्ञायां "ससजुषोरुरिति" रुत्वं ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीय" इति विसर्जनीयश्चावश्यकोऽतोऽपशब्दत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशयः। अपशब्दत्वेनापदे पदलक्षणगमनस्यातिव्याप्तिसाधकत्वान्नायं समाधिः साधीयानिति समाधत्ते * नेति * का तर्हि सुप्तिङन्तं पदमिति अपशब्दस्य पदसंज्ञाविधानस्य गतिरित्याशङ्क्य तामुपपादयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * अपशब्ददशायामन्यैव पदसंज्ञा कृता अपशब्ददशायां पदसंज्ञाविधाने प्रयोजनमाह *शब्देति* पदसंज्ञा वा केन द्वारेण शब्दसिद्धावुपकरोतीत्यत उक्तं * रुत्वेति * देवदत्त इत्यस्य सुबन्तत्वेन पदसंज्ञायामेव ससजुषोरुरिति रुत्वं खरवसानयोरिति विसर्गश्च भवतीति पदसिद्धिरित्यर्थः। अपदे पदसंज्ञा किं घटते भगवतः पाणिनेरित्यत आह *नदीति* "यूस्त्र्याख्यौनदी" त्यनद्यामेव नदीसंज्ञा क्रियते यद्वदित्यर्थः। अन्यैवेत्येवकारव्युदस्यमाह *नन्विति* अस्तु तावन्ना प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तत्श्चेति * यदि पाणिनीरितपदलक्षणव्यतिरेकेण लौकिकपदस्य लक्षणान्तरं नोरीक्रियते तदा दण्डं दर्शयति * अन्यथेति * दाक्षीनन्दनः पाणिनिरन्यथा भवान्काननस्थलीमाहेति सम्बन्धः। पाथः शब्दः सलिलवाची काननस्थलीशब्दस्य स्त्रियाख्यत्वादीकारान्तत्वाच्च यूस्त्र्याख्यौ नदीत्यनेन नदीसंज्ञया संज्ञितत्वादेतदुक्तं भवति मध्यान्हे विन्ध्याटव्यामटमानं ललाटोपरि गभस्तिमालिनि भगवति खरतरकरे विपरिवर्त्तिनि पिपासुः सलिलं प्रार्थयमाणो दाक्षीनन्द-

नपरिभाषितकाननस्थलीं नदीसंज्ञां प्रत्यभिजाना-
नस्तत्र प्रवर्तेत भवानिति। अभिमानो ज्ञानं न तु भ्र-
मः मिथ्यापर्यायस्यालीकशब्दस्य पृथग्ग्रहणात्। इति
शब्दः परिसमाप्तौ।

गदितावद्यपरम्परापरिजिहीर्षया लौकिकपदस्य
चिन्हान्तरं शङ्कते।

५६५ पदस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्व्वलक्षणप्रवृत्तया नि-
ष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। मैवम्। सर्व्वलक्ष-
णप्रवृत्तेः सर्वत्रासम्भवात्[1]। सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्ये-
ति चेन्न। सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्।
आद्ये देवदत्तावित्यपि पदं स्यात् रुत्वविधानकाले वि-
सर्गस्यासम्भावितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त
इत्यपि पदं न स्यात्। इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यत्व-
यलोपादेरकरणात्।

* अथेति * विभक्त्यन्तं पदमित्युक्ते देवदत्त सु
इत्यस्यापि पदत्वप्रसक्तिस्तन्निवारणायाह * सर्वेति*
लक्षणं सूत्रम्। विभक्त्यन्तं लक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नमित्युक्ते
देवदत्तर्विंत्यस्यापि पदत्वप्रसङ्गस्तान्निरासाय सर्वेति
विशेषणम्। यावन्ति लक्षणानि प्रणीतानि पाणिनिना
तावतां सर्वेषां प्रवृत्त्या निष्पन्नमिति विवक्षितमुत

1 सर्वत्राऽभावात् इति का॰ मु॰ पा॰ पा॰।

यत्र यावन्ति सम्भवन्ति तावतां सर्वेषां प्रवृत्त्या नि-ष्पन्नमिति विकल्प्य प्रथममसम्भवेनापाकरोति * मैवमिति * सर्वलक्षणानां प्रवृत्तिस्सर्वत्रापि न सम्भवति क्व चित्केषां चिदेव प्रवृत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमवलम्बते * सम्भवदिति * नैतद्विकल्पासहत्वादिति दूषयति * नेति * लक्षणानां सम्भवत्वं यदेकलक्षणं वर्तते तदेकस्मिन्नेव काले विवक्षितमिति प्रथमकल्पार्थः । कालान्तरे लक्षणसम्भवत्वमिति द्वितीयार्थः । प्रथमकल्पमतिव्याप्त्या दूषयति * आद्य इति * देवदत्त सु इति स्थिते पदसंज्ञायां "ससजुषो रु"रिति रुत्वं भवति तदा देवदत्त इति रूपं भवति तदपि पदं स्यादित्यतिव्याप्तिः रुत्वविधानकाले "खरवसानयो"रिति सूत्रस्यासम्भवात् कृतरुत्वाश्रयेण तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । कालान्तरेऽपि सम्भवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽपि निष्पन्नमिति पक्षे नातिव्याप्तिः विसर्गविधायकसूत्रकालान्तरसम्भवत्प्रवृत्त्यनिष्पन्नत्वादतोऽस्तु द्वितीयस्तत्राह * कालेति * यद्यप्यतिव्याप्तिः परिह्रियेत तथाप्यव्याप्तिः स्याद्देवदत्त इति विसर्गान्तं प्रथमैकवचनं पदत्वेन प्रसिद्धमपि यतः पदं न स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह * इत्यादीति * इतिशब्द आदिर्यस्य स्वरादिपदस्य तदित्यादिपदं तस्मात्पूर्वताकाले कृतरुत्वस्य "भोभगोअघोअपूर्वस्य यो ऽशि"त्यनेन यत्वं "लोपः शाकल्यस्ये"त्यनेन यलोपस्तस्याकरणादित्यर्थः । आदिपदेन यलोपाभावपक्षे श्लिष्टोच्चारणं गृह्यते ।

---

१ यदेतल्लक्षणं वर्तते इति पु॰ पा॰ ।

अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते ।

९६६ अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरमितिशङ्कानिरासः ।

शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्यावत्र लक्षणं तद्वि-वक्षितमिति चेन्न । जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जी-विकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् । एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात् । कृत्वे-त्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्-गृहीतत्वात् ।

* शब्देति * शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण–का-लान्तरे यावन्ति लक्षणानि सम्भवन्ति तावतां प्रवृ-त्त्या निष्पन्नं पदं विवक्षितमतो नाव्याप्तिर्देवदत्त इत्य-स्य इत्यादिपदसन्निधावेव यत्वादिलक्षणानां सम्भ-वान्नाप्यतिव्याप्तिर्देवदत्तरु इत्यस्य सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नत्वाभावादित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरदर्शनेन परिहरति * जीविकेति * यत्रौपम्यमन्तरेण जीविकां कृत्वेति भवति प्रयोगस्तद्वाक्यमेव सम्मतमित्यत उक्तं जीविकाकृत्य व्याचष्ट इति । एतद्वस्तुतः पदद्वयात्मकं वाक्यं तदर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति पदत्र-यमर्थं बोधयद्भिः प्रयुज्यते जीविकामिव कृत्वा व्याचष्ट इत्यस्यार्थे । न चैतद्वाक्यमेव जीविकां कृत्वेत्यनयोरप-शब्दत्वा "जीविकोपनिषदावौपम्य" इत्यनेन सूत्रेण जी-विकाशब्दस्य गतिसंज्ञायां "नित्यं क्रीडाजीविकयो" रि-त्यादिना समासेन विभक्तिलोपस्य भावितव्यत्वा "द्ध्रस्व-

स्य पिति कृति तुगि"ति तुगागमे विहिते "समासेऽन-ञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबि"त्यनेन क्त्वाप्रत्ययस्थाने ल्यपा भवित-व्यत्वादित्यर्थः। कुत इत्यत आह *एकेति* कृत्वेत्या-दीनां पदत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः। जीविकामित्यस्य सम्भवत्स-र्वलक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नत्वमेव नास्ति "कृत्तद्धितसमासा-श्चे"ति प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपोधातुप्रातिपदिकयो" रित्यनेन विभक्तिलोपस्यावश्यकत्वादित्यत आह *कृ-त्वेति * सन्निध्यभावे कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीवि-कापदस्य कथितलक्षणमेवेत्यर्थः।

प्रकारान्तरेण पदलक्षणं शङ्कते।

५६७ प्रकारान्तरेण पदलक्षणनिरासः।

यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन नि-ष्पन्नं तथेति चेन्न। यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः। यस्यामव-स्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभ-क्त्यन्तं पदमिति चेन्न। यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापक-कतादोषः। अवस्थानामैक्यं व्यविवक्षितमसम्भावितं च। सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति। स च भव-ति भवति भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति चेत्यतिव्याप्तिः।

यदिति य उपाधिः कारणं यस्याः सा य-

दुपाधिका उपाधिश्च समास उपम्यादिर्वा तदु-पाधिसम्पत्तौ सत्यां सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या नि-ष्पन्नं पदं जीविकामित्यादेस्तु समासाद्युपाधौसत्यपि सर्वलक्षणसिद्धत्वन्नेति तन्निवृत्तिरित्यर्थः। तर्हि प्रागुक्ता ऽव्याप्तिरेवेति परिहरति *नेति* यत्र देवदत्त इत्यादौ समासाद्युपाधिर्नास्ति तत्र उपाधिसम्पत्तौ सत्यामिति विशेषणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। उपाधिशब्देन न स-मासादिविशेषो विवक्ष्यते किं तु तत्तत्पदस्यावस्था न-चैवमव्याप्तिः केवलावस्थायां सम्भवत्सर्वलक्षणसिद्ध-त्वाद्देवदत्त इत्यस्य, न वाऽतिव्याप्तिरनेवंरूपत्त्वात् जी-विकामित्यादेरिति शङ्कते *यस्यामिति* किमवस्था-विशेष उच्यते किं वाऽवस्थामात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* देवदत्त इत्येतत्पदावस्थायां सम्भव-त्सर्वलक्षणात् सिद्धत्वाभावात् घटादिपदेष्वव्याप्तिः। द्वितीयमपवदति *अवस्थेति* समासाद्यवस्थानाम-नेकत्त्वादेकत्वमविवक्षितं तवापीत्यर्थः। न केवल-मनभिप्रेतत्त्वमसम्भवोऽपीत्याह * सम्भावितमि-ति * एकस्योपाधेः सामान्यस्य वा निरूपयितु-मशक्यत्त्वादित्यर्थः। यदि कश्चिद्वृद्धव्यवहार-सिद्धपदसिद्ध्यनुगुणकालत्वादिरूपेणावस्थानामैक्यं ब्रू-यात्तं प्रत्याह *सर्वेति* सर्वावस्थाविषयाणां सर्व-लक्षणानां सर्वत्र प्रसङ्गादित्यर्थः। तमेव प्रसङ्गं दर्शयति *सचेति* किमवस्थानामैक्यं पदानामैक्यरूपं का-लत्वमुत पदार्थैक्यसम्बन्धित्वमाहो स्विदेकरूपप्रकृति-सम्बन्धित्वमिति, यदि प्रथमस्तदा भवति भवतीति

पदत्रयमप्येकं पदं स्याद्रूपसाम्येन तत्सामान्येन तत्सम्बन्धावस्थायां एकत्वेन तत्र सम्भावितसर्वलक्षणासिद्धत्वादित्यतिव्याप्तिस्तत्रैकं भवति पदं तिङन्तं, द्वितीयं पुल्लिङ्गं सप्तम्यन्तं, तृतीयं स्त्रियां सम्बुद्धौ। यदि द्वितीयस्तर्हि भवत्यस्तीति पदद्वयमेकं स्यादेकार्थत्वात् तृतीये पटः पटावित्यनयोरेकद्विवचनयोरैकपद्यं स्यादेकप्रकृतिकत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

एवं काणादनये शब्दप्रमाणखण्डनकथिरीतिं मीमांसकनयेऽप्यतिदिशति।

५६८ मीमांसकमतेऽतिदेशः

एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

एतेनेति वाक्यत्वानिरुक्तिदोषेणेत्यर्थः *तदिति* शब्दप्रमाणमित्यर्थः। लिङ्गप्रकरणादावव्याप्तिश्च। न च तदपि वाक्यमेव तथा च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येति षट् प्रमाणानीत्यभ्युपगमात् श्रुतिमूलत्वेन तत्रान्तर्भावे प्रत्यक्षमूलतयाऽनुमानादेः सर्वस्य तत्रान्तर्भावापातादाप्तवाक्येऽव्याप्तिरित्यादि स्वयमूह्यम्।

इति शब्दप्रमाणखण्डनम्।

आगमानन्तरभाव्यर्थापत्तिखण्डनं प्रस्तावयति।

५६९ अर्थापत्तिखण्डनम्।

का पुनरर्थापत्तिरपि। अन्यथाऽनुपपत्तिरितिचेन्न।

यतोऽन्यत्त्वं ततिसद्धेरग्रे तदसिद्धेः।

* केति * परोक्तलक्षणं शङ्कते * अन्यथेति *

जीवद्देवदत्तगेहाभावो बहिर्भावं विनाऽनुपपद्यमानो बहिः सत्त्वं गमयतीति जीवद्देवदत्तगेहाभावानुपपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः। अनुपपत्तिरित्युक्ते सर्वथा ऽनुपपत्तौ फलविरोधिन्यामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अन्यथेति * अन्यथेत्युक्ते अन्यथाऽप्युपपत्तावतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अन्यथेति * अन्यथाऽनुपपत्तिर्नामान्येन प्रकारेणानुपपत्तिस्तथाऽन्वयत उपपादकादन्यथात्वं तदुपपादकमन्यत्वप्रतियोगि प्रागसिद्धं सिद्धं वा इति विकल्पाद्यं प्रत्याह * नेति * अन्यत्वस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्तस्य बहिःसत्वादिरूपप्रतियोगिनः सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरन्यथानुपपत्त्यसिद्धेस्तत्सिद्धिः प्रागेव वक्तव्या ततश्चानुपपत्तिसिद्धावुपपादकासिद्धिस्तत्सिद्धौ चानुपपत्तिसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्याशयः।

तर्हि सिद्धेनोपपादकेनानुपपत्तिर्ज्ञायतामिति दूषितमपि पक्षं पुनः शङ्कते दूषणान्तरदर्शनाय।

५६९ दूषितपक्षस्यैवपुनर्निराकरणम्।

सिद्धे नानुपपत्तिरितिचेन्न। विशेषणव्यवच्छेद्याप्रतीतौ तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्वथाऽनुपपत्त्यर्थतायां फलविरोधात्। केनाऽप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्यवसानात्।

* सिद्धेनेति * सिद्धेति विशेषणमकिञ्चित्करमिति मत्वा दूषयति * नेति * सिद्धेनेति विशेषणेनासिद्धं व्यावर्तनीयं तस्यासिद्धत्वादेवाप्रतीतौ सप्र-

मरसादिषद्मवच्छेद्यत्वानुपपत्त्या विशेषणवैयर्थ्येन त-दनुपादानं प्राप्तं तदनुपादाने चानुपपत्तिरिति शि-ष्यते मा सर्वप्रकारेणापि केनापि प्रकारेण वा, न तावत्प्रथमः सर्वथा ऽनुपपत्त्यर्थतायामनुपपत्तिशब्दस्य फलाविरोधादुपपादकप्रमानुपपत्तेस्तस्यापि सर्वान्तःपा-तितयाऽनुपपत्तेरित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । द्वि-तीयं प्रत्याह * केनेति * येन केन च विना ऽनुप-पत्तिर्यत् किं चित्साधयेन्न तु विवक्षितं बहिःसत्वा-दीति साध्यासिद्धेरसम्भव एवेत्यर्थः ।

उक्तदोषपरिहारायाऽनुपपत्तिं प्रकारान्तरेणोपस्था-पयति ।

५७० प्रकारान्तरेणाऽनुपपत्तिनिरासः ।

प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिरितिचेन्न । असिद्धत्त्वात् । प्रमाणत्त्वेनाभिमन्यमानयोरितिच्चेन्न। अभिमतेर्भ्रमार्थत्त्वे-ऽतिप्रसङ्गात् । ज्ञानार्थत्त्वेऽप्युक्तदोषाऽनिवृत्तिरेव । अनि र्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव। तथाहि-स-त्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्त्वापत्तेः । तत्र विरोधे व्याहत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवक्षित-मिति चेन्न । एवं सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्त्वे-नैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्विरोधोऽपेक्षित इति चे-न्न । मिथो विरोधेन तर्कयोरप्याभासत्त्वात् ।

* प्रमेति * जीवति देवदत्त इत्याप्तवाक्यं देव-

दृत्तसत्त्वं सामान्येन प्रमापयति गृहेऽनुपलब्धिस्तद-सत्त्वमिति प्रमाणयोर्विरोधोऽनुपपत्तिः सा च बहिःसत्त्वं प्रकल्प्य शाम्यतीत्याशयः । असम्भवेनैव दूषयति * नेति * भिन्नविषययोरेकविषययोर्वा प्रमाणयोर्विरोधोऽसिद्ध इत्यर्थः । स्वविषयशूरत्वात्प्रमाणयोर्विरोधाभावेऽपि प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोः सोऽस्तीति शङ्कते *प्रमेति* अभिमतिरपि भ्रम उत ज्ञानं किं स्विदनिर्णय इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * स्रजि सर्पोऽयमित्येकस्य भ्रान्तस्य वचनमपरस्य दण्डोऽयमिति तयोरपि विरोधानुपपत्तिरित्युपपादकं कल्पयेदित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमपवदति * ज्ञानेति * ज्ञानस्य प्रमाणत्वे विरोधासिद्धिरप्रमाणत्वे साधारणत्वे चातिप्रसङ्ग इति कथितदोषानुषङ्ग इति भावः । तृतीयेऽप्यतिप्रसङ्ग एवेत्याह * अनिर्णीयेति * अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * तथा हीति * वायुः प्रत्यक्षः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति गृह्यमाणस्पर्शाधिष्ठानत्वात् घटवद्वायुर्न स्पर्शग्राह्यो नीरूपद्रव्यत्वादात्मवदित्यत्र सत्प्रतिपक्षहेत्वोरनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्विरोधोऽनुपपत्तिरिति तस्य विरोधस्य तदुभयोपपादकविषयप्रमाकरणत्वेनार्थापत्तित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । विशेषं शङ्कते * तत्रेति * यत्र विरोधेऽपि व्याहत्या ऽप्रमाणनिश्चयो नास्ति तदिह विवक्षितं सत्प्रतिपक्षे तु तन्निश्चय इति तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । तर्ह्यसम्भव एवेत्याह * नेति * देवदत्तसत्त्वासत्त्वग्राहकयोरपि विरोधे व्याहत्यैवाप्रमाणत्व-

निश्चयात्सत्प्रतिपक्षवदसिद्धिरित्यर्थः । शङ्कते * त-र्केति * देवदत्तस्य जीवित्वात्सत्त्वेन भवितव्यमिहा-नुपलभ्यमानत्वादसत्त्वेनेति तर्कयोर्विरोधो ऽनुपपत्तिः साऽन्यत्र सत्त्वापादनेन शाम्यतीत्यर्थः । अत्रापि तु-ल्यमुत्तरमित्याह * नेति *

तर्कत्वेनाभिमन्यमानेत्यादिविशेषणेऽपि पूर्ववदेव पुनरपि प्रमाणविरोधाऽनुपपत्तिरिति पक्षमवलम्ब्य शङ्कते ।

५७२ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेष-प्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोधे इति चेन्न । विशे-षविषयप्रमाणबाधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांशे संश-यस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषय-तां तदीयां गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव । अविशेषप्रवृ-त्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तदितराविशेषविषयप्रमाफलकं तथेति चेन्न । अवि-शेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य च विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गी-कारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्विरुद्धध-र्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्धर्मप्रवेशतया तत्महङ्गेयस्य तन्नान्तरीयकस्य वान्यत्रैवाऽन्यत एव प्राप्तः ।

---

१ स इतिचेदिति का० मु० पु० पा० ।

* विशेषेति * अविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपाविषयत्वसंशयः स इति सम्बन्धः। विशेषे देवदत्तगृहाभावे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपलब्धिरूपं तस्यार्थो गृहे ऽभावस्तस्य प्रतिक्षेपो निरासः गृहेऽसत्त्वं स विषयो यस्य तद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयस्तद्भावस्तत्त्वं तत्र संशयः तद्विषयत्वमस्ति वा न वेति अविशेषे देवदत्तसत्तामात्रे प्रवृत्तं जीवति देवदत्त इति प्रमाणं तस्माद्विशेषप्रवृत्तलक्षणाद्विपरीतार्थप्रमाणं यस्य स इति विरोधः स च गृहावच्छिन्नसत्त्वं बोधयन्न शाम्यति बहिर्भावमापाद्यैव शाम्यति साऽर्थापत्तिरित्याशयः। विशेषादर्शनमूलत्वात्संशयस्य विशेषदर्शने सति स नोपपद्यते इति परिहरति * नेति * वैपरीत्ये विशेषविषयप्रमाणबोधिते सति तद्विरुद्धार्थनांशे संशयस्याविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां विशेषप्रमाणबोधितवैपरीत्यविरुद्धार्थांशसम्बन्धिनीं गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेवेत्यन्वयः। असामर्थ्ये हेतुर्दुर्बलस्येत्यादि। न हि स्थाणुरेवायमिति विशेषप्रमाणबोधिते स्थाणुत्वे ऊर्ध्वत्वदर्शनात्तद्विरुद्धपुरुषत्वसंशयो भवति तद्वदनुपलब्ध्या गेहाभावे निश्चिते सति सामान्यप्रमाणेन तत्प्रतिक्षेपसंशयो ऽसम्भवीत्यर्थः। प्रकारान्तरेण प्रमाणविरोधमनुपपत्तिं शङ्कते * अविशेषेति * अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तदितरविशेषविषयप्रमाफलकत्वं तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तथा विरोध इति सम्बन्धः। अविशेष-

प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य–जीवति देवदत्त इति वाक्यस्य तद्विपरीतार्थे–तस्मात्सामान्यप्रमाणाद्विपरीतार्थे गेहाभावविषयविशेषप्रमाणमनुपलब्धिस्तद्दर्शनं तस्मादितरोविशेषो गेहाभावादितरो बहिर्भावात्मको विशेषस्तद्विषयमविशेषप्रमाणमिति—प्रमाणजनकमित्यर्थः । अर्थापत्तिमन्तरेणैव सामान्यविशेषप्रमाणार्थभेदसिद्धेर्मैवमिति परिहरति * नेति * अविशेषप्रवृत्तस्य तद्विरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोः परस्परविरुद्धत्वप्रतिपत्तौ धर्मिणोर्भेदस्यान्यत एव प्राप्तेरित्यन्वयः । विरुद्धत्वप्रतीतौ हेतुस्तद्विपरीतेति । तस्माद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणाद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारेण लब्धायां अन्यत एव प्राप्तौ हेतुः विरोधेति । विरोधस्य सहानवस्थानरूपस्य विवेचनं तस्मिन् स्फुटस्तद्गर्भे प्रवेशो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्ता तया सह ज्ञेयस्य । तदुपपादनाय भेदस्वरूपमाह * विरुद्धधर्माध्यासस्येति * विरुद्धयोर्धर्मयोर्भावत्वाभावत्वयोः सम्बन्धो विरुद्धधर्म्माध्यासः स खलु विरोधगर्भे प्रविशति तेन विरोधेन सह ज्ञेयस्ततो विरोधप्रतीत्यैव विषयभेदस्य विरोधप्रतीतिकाल एव सिद्धत्वादर्थापत्तिरफला अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्म्माध्यासः कारणभेदश्चेति मतमवलम्ब्योक्तमन्योन्याभावो भेद इति मतेऽप्याह * तदिति * तन्नान्तरीयकत्वं विरोधापर्यवसानवृत्त्या तदनुबन्धित्वम् । अन्यत एव विरोधप्रतीतेरेव । अन्यत्रेव घटतदभावयोरिव । देवदत्तभावाभावयोरपि भेदः सिद्धोऽन्यथा त-

ऽप्यर्थापत्तिः स्यादिति विफलैवार्थापत्तिरित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण विकल्प्यापास्यति ।

५७३ अर्थापत्तेः प्रकारान्तरेण निरासः ।

किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वं ? अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषाविषयस्य विशेषाविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं ? अथ वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ? उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयते । नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः । न द्वितीयः तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयप्रतीत्यसम्भवात् । न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भावितऽऽश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेवतत्सिद्धेः ।

* किं चेत्यादिना * जीवति देवदत्त इत्यविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्भावरूपविशेषविषयत्वं प्रमीयत इति प्रथमकल्पार्थः । प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषाविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रमीयत इति द्वितीयार्थः । जीवति देवदत्त इति प्रमाणविषयस्य सत्वसामान्यस्य बहिर्देशत्वादिविशेष इदानीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः । सामान्यप्रमाणविषयीकृते विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरीयार्थः । पूर्वं तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयमपरं प्रमेयाश्रयम् ।

विकल्पक्रमेण निराकरोति *नेति* सामान्याविषयस्यैव प्रमाणस्य विशेषविषयत्वप्रतीतिर्भ्रमस्तत्करणं चार्थापत्तिः प्रमाणं स्यादित्यर्थः। द्वितीयमपवदति *नेति* कुत इत्यत आह *तदिति* विशेषविषयस्य प्रमाणस्य तद्विषयत्वेनाज्ञातस्यैवासम्भवात्। तत्रापि हेतुस्तदिति। व्यवसायो निश्चयस्तमनु जायमानोऽनुव्यवसायस्तद्वादिमते फललिङ्गानुमानज्ञानवादिनयेऽप्यनुव्यवसायोऽस्त्येवानुमारूपः स्वयं प्रकाशत्वे तत्र ज्ञानमेव न सम्भवतीति भावः। तृतीयं निराकरोति *नेति* अर्थापत्तेः प्रागेव विशेषसिद्धेरिति हेतुस्तत्रापि कारणं सामान्येत्यादि। सामान्यस्य सत्तायामपराधीनस्यापि प्रतीतौ व्यक्तिपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानन्तर्भविताधिकरणं ज्ञातुं शक्यते इत्यर्थः।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राश्नतीत्याह।

५७४ चतुर्थविकल्पनिरासः।

नापि चतुर्थः। तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात्। नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः अनुगताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधाऽसिद्ध्या तद्धमनिकाबलस्यैवासिद्धेः। तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणप्रागेव तत्प्रतीत्याऽर्थापत्त्यनुवादतापत्तेः।

नेति तदनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति *तदिति* प्रतीयमानो गृहेऽभावो विरोधी यस्य तत्प्र-

तीयमानविरोधि गृहे सत्वं ततो व्यतिरिक्तत्वं बहिस्स-
त्वमिति यावत् । अन्यदिति तद्गतपरिणामादिधर्मान्तर-
मित्यर्थः । प्रधानपरिवारन्यायेनान्त्यमादौ दूषयति
* नान्त्य इति * तत्प्रतीतौ विशेषदर्शनरूपार्थापत्तेः
सामर्थ्यं दर्शयितुमशक्यत्वेनार्थापत्त्या इदं प्रमीयत
इति निश्चेतुमशक्यत्वादर्थापत्तिः संशयकरणं प्रमाणं
न स्यादित्यर्थः । प्रथमकल्पेऽपि किं भट्टनयानुसारेण-
दमुच्यते गुरुमतानुसरणेन वेति विकल्प्य प्रथमं प्र-
त्याह * नेति * अनुगता चाननुगता चानुगताननु-
गते ते च जातिव्यक्ती चाक्षुषा चाचाक्षुषा च चा-
क्षुषाचाक्षुषे ते च आदी यासां व्यक्तीनां ता अनुग-
ताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धा-
दयस्तासां तादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमायास्तादा-
त्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधस्यैवासिद्धेः । एत-
दुक्तं भवति । अनुगता जातिरननुगता व्यक्तिरनु-
गत्यभावो ऽननुगतिस्तयोस्तादात्म्यविषया प्रतीतिः
प्रमा तथा घटश्चाक्षुषो ऽचाक्षुषो गन्धः स न ग्राह्यो
रसो नापस्तथा तत्र च तादात्म्यविषया प्रतीतिः प्र-
मा इत्यभ्युपगच्छता तादात्म्यप्रतीतेः प्रमात्वव्युदासं
विना देवदत्तभावाभावयोरेकस्मिन् गेहे विरोधा-
सिद्ध्या विशेषदर्शनस्यैव बहिःसत्वगमनिकासा-
मर्थ्यस्यैवासिद्धेरर्थापत्तेरसम्भव इति । यदि गुरुमता-
नुसारेणोच्यते तत्राह * तदिति * तयोर्विशेषावि-
शेषप्रमाणार्थयोः प्रतीतौ तन्निष्ठो विरोधोऽवधार्यः
अनवधारणे तद्धर्मविरोधस्यैवावधारणानुपपत्तेः त-

था च तन्निष्ठासहावस्थाने विरोधावधारण एवार्था-पत्तिविषयस्य बहिःसत्त्वस्य सिद्धेः सामान्यप्रमा-णस्य तद्विरुद्धार्थविशेषप्रमाणदर्शनरूपार्थापत्तिरनु-वादत्वेनाप्रमाणं स्यादित्यर्थः । एतेनानुपपद्यमानद-र्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिरिति निरस्तमनुपप-त्तिविषयस्यानुपपद्यमानत्वादनुपपत्तेश्च दुर्निरूपत्वा-दिति ।

इत्यर्थापत्तिखण्डनम् ।

भट्टाभिमतषष्ठप्रमाणखण्डनमुपक्रमते ।

५७५ अनुपलब्धिप्रमाणखण्डनम् ।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तम् । प्र-माणाभावस्य[1] तथात्वे विभ्रमानुदय[2]प्रसङ्गात् । उपलम्भा-भावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवतः पी-तभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । कालभेदात्तत्राविरोध इति चेन्न । तथाऽपि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् । तादा-त्म्यस्य स्वरूपमात्राऽनतिरेकात् । अभावस्फुरणे च त-त्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात् ।

* योग्येति * योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावप्र-माकरणमित्याहुर्योग्यत्वं च प्रतियोगितादिन्द्रियस-न्निकर्षातिरिक्तप्रतियोगिप्रमापकबाह्येन्द्रियमनःसमा-

---

१ प्रमाभावस्येति का० मु० पु० पा० ।

२ प्रमानुदयेति का० मु० पु० पा० ।

धानादिदृष्टसामग्रीसम्पत्तिस्तस्यां सत्यां प्रतियोग्य-नुपलम्भः तदभावप्रमां कुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यते यथा भूतले घटो नास्तीति । अयोग्यभूतललग्नसलिलानुपलम्भनिरासायाह * योग्येति * योग्यस्योपलम्भनिरासायानुपलम्भेति । किमनुपलम्भशब्देन प्रमाणाभावो विवक्षित उत ज्ञानमात्राभाव इति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * प्रमेति * तथात्वे—अभावप्रमाकरणत्वे इत्यर्थः । शुक्तौ योग्यत्वे सति रजतविषयप्रमाणाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य सत्वेन नेदं रजतमिति तदभावप्रमैव स्यान्न त्विदं रजतमितिभ्रम इत्यर्थः । न च तदा गुणाभावेन करणस्य दोषप्रतिहतशक्तित्वेन वा प्रतियोगिप्रमापकसाकल्यं योग्यत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । स्वतः प्रामाण्यपक्षे गुणस्य प्रमाऽकरणत्वाद्दोषस्य करणगतज्ञानजननशक्त्यभिघातकत्वे वा भ्रमज्ञानस्याप्यनुदयादत एव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वमाहुः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्र रजतप्रामाण्याभावेऽपि तत्ज्ञानमात्रसम्भवेन भ्रमोपपत्तेरित्यत आह *उपेति* पूर्वानुभूतधवलिमानं स्मरतस्तद्विरोधात्पीतज्ञानमेव नास्ति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्मनसो लिङ्गत्वादतः पीतिमोपलम्भाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य विद्यमानतया तदभावप्रमैव स्यान्न तु पीतः शङ्ख इति विभ्रम उक्तदोषवतोऽपीत्यर्थः । शङ्खश्वैत्यस्मरणकाले पीतानुपलम्भेऽपि तदुत्तरकाले पीतोपलम्भसम्भवेन तद्भ्रमोत्पादाविरोध इति शङ्कते * कालेति * प्राक्काले तदभावप्रमाकरण-

पोऽफल्ये तदभावप्रमोत्पत्तेरेव तदुपलम्भो ऽसम्भवीति परिहरति *नेति* अङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* संसृष्टयोर्गिरितर्वोर्नायं गिरिस्तरुरिति इतरेतराभावग्रहणं तस्य तत्प्रतियोगितादात्म्यस्य तदोपलम्भेन तदभावप्रमाकरणानुपलम्भाभावादिति भावः। गिरितरुस्वरूपप्रतिभानेऽपि तत्सम्बन्धस्तादात्म्यं न भातीति तदभावप्रमा किन्न स्यादित्यत आह * तदेति * अन्योन्याभावे तत्स्वरूपेणैव प्रतियोगित्वन्न संसृष्टस्य संसर्गस्य वा तथा सति संसर्गाभावादितरेतराभावस्य भेदाभावप्रसङ्गादतस्तादात्म्यं प्रतियोगिस्वरूपमेवेत्यर्थः। तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रं वा कथं तत्प्रतिभासोऽभावग्रहणकाल इत्यत आह * अभावेति *

"गृहीत्वा वस्तु सद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्।
मानसन्नास्तिताज्ञानं जायते ऽक्षानपेक्षया"
इति भाषितत्वादित्यर्थः।

एवं विशेष्यानुपलम्भांशप्रयुक्तदूषणमभिधाय विशेषणांशयोग्यत्वप्रयुक्तं दूषणमभिधत्ते।

५७६ योग्यत्वप्रयुक्तदूषणम्।

किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। नहि तत्र हेतु व्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा तदभावप्रमोत्पद्यते। तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न। तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे

प्रमाणाभावात् । अतएवालोकस्याध्यक्षणे नालोकान्तरवत्ताऽवंयवेनावयविना वा, आलोकेनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते ।

* किं चेति * तदिति प्रतियोग्युच्यते । तदविनाभूतेति तदिन्द्रियसन्निकर्षः सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यविनाभूतत्वात् ताभ्यामन्यानि प्रतियोगिप्रमापकाणीन्द्रियाणि मनःसमाधानादीनि तेषां पौष्कल्यं योग्यता स्वस्वेतरातिरिक्तस्वप्रमापकसामग्रीयोग्यत्वमिति यावत् । उत्पादकसामग्रीव्यावृत्त्यर्थं प्रमापकेत्याह । अभावप्रमापकसाकल्यनिरासाय प्रतियोगीति । प्रतियोगितदविनाभूतयोरपि प्रतियोगिप्रमापकत्वमस्तीति योग्यत्वमसम्भवि स्यात्तन्निराकरणाय तत्तदविनाभूतान्येति । अस्त्विदं योग्यत्वमस्मिंश्चानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणं एतावता को दोषस्तत्राह * तथेति * यत्र घट इति प्रमा भवति तत्र घटो नास्तीत्यपि प्रमा स्यात् कुत इत्यत आह * नहीति * प्रतियोगिप्रमापकसाकल्यव्यतिरेकेणाभावप्रमा न जायते कार्यस्य कारणसाकल्यपूर्वकत्वनियमात्तत्र प्रमापकसद्भावे भावोपलम्भादेव नाभावप्रमोत्पद्यतेऽनुपलम्भाभावादित्यत आह * सतीति * भावोपलम्भे सत्येव न[1] भावप्रमा भवति वैयर्थ्यादनवस्थानाच्चाऽतः प्रमापकसाकल्ययोग्यत्वे सति प्रतियोगिप्रमोत्पत्तिक्षणेऽनुपलम्भस्य सम्भवात् द्वितीयक्षणे तदभावप्रमा स्यादित्याशयः । उक्तातिव्या-

---

१ नेति सो० पु० नास्ति ।

प्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते * तदिति * प्रतियोगितदिन्द्रियसन्निकर्षव्यतिरेकसहितयोग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तदविनाभूतव्यतिरेकेति विशेषणं व्यर्थं तद्व्यतिरेकसाहित्यविशेषणेनैवातिप्रङ्गनिवृत्तेरिति परिहरति * नेति * तदविनाभूतव्यतिरेकस्य हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावाद्भावप्रमायां इति[1] शेषः। इन्द्रियसन्निकर्षे सत्यभावप्रमानुत्पादादसति चोत्पादादन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमित्यत आह * तदिति * प्रतियोग्यभावादेव सन्निकर्षाभावो न त्वभावप्रमाकरणत्वादित्यन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः। अन्यथासिद्धसन्निधेरहेतुत्वं क्व दृष्टमित्यपेक्षायां तद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति * अत इति * अत एवान्यथासिद्धसन्निधेरालोकाध्यक्षणेऽप्यालोकान्तरवत्ता ऽन्यथासिद्धसन्निधिरहेतुः कथमालोकान्तरवत्ता तत्राह * अवयवेति * अवयव्यालोकाध्यक्षणेऽवयवेनावयवालोकाध्यक्षणे ऽवयविना वा याऽऽलोकान्तरवत्ता चक्षुषः साऽन्यथासिद्धसन्निधिस्तदन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ कार्यकारणत्वेन सन्निधिर्नत्वन्योन्यज्ञानहेतुत्वेनेति (क्रियावदालोकाध्यक्षणे हेतुर्न भवतीति) कृत्वा तदभावग्रहेऽप्यालोकाभावतमोग्रहे ऽप्यालोकवत्ता नापेक्ष्यते यावता प्रतियोगिज्ञानं तदभावो ऽपि तावतेति न्यायादित्यर्थः।

---

१ इत्यर्थ इति सो०पु०पा०।

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थ०सो०पु०नास्ति।

तत्तदविनाभूतविरहसहितेत्यादिलक्षणे व्यर्थविशेषणत्वमुक्त्वा सम्प्रत्यसम्भवमाह ।

६७७ असम्भवकथनम् ।

अर्थाक्षयोगस्तु नार्थव्याप्तोऽशतयैक्यात् । तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न । इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताऽङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्य्यानुदयोदाहरणमेष्टव्यं न वा, न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतोमन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः । एष्टव्यश्चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकरणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् । तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न । सन्निकर्षस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वाव्यवधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात् । व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधिनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव । नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः । अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः । नचाश्रयसाक्षात्कारो-

पि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् ।

अर्थेति अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगस्य नार्थव्याप्यत्वमर्थस्य सम्प्रयोगविशेषणतया व्याप्यत्वं व्यापकत्वं चेति स्ववृत्त्यापातात् । न चार्थस्योपलक्षकत्वमेवं सति सन्निकर्षमात्रस्य व्याप्तत्वप्रसङ्गादुपलक्षणवैलक्षण्याच्चार्थस्यातस्तदविनाभूतेतिविशेषणासिद्धेरित्यर्थः । असिद्ध्यादिपरिहाराय तदविनाभूतविरहेति विशेषणं परित्यज्य लक्षणमुच्यत इति शङ्कते *तदिति* प्रतियोग्यभावसहितो योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणमित्युक्ते नासिद्ध्यादिदोष इत्यर्थः । कुड्यादिव्यवहिते वस्तुतोऽसति घटादौ तदनुपलम्भेऽतिव्याप्त्याभिधित्सया पीठिकां रचयति *नेत्यादि* तर्हि तत्रेत्यन्तेन "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् । प्रत्यक्षमित्यङ्गीकारादित्यर्थः।तावदिति निश्चये। अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगोऽर्थप्रमापकोऽङ्गीक्रियते नामैतावताऽभावप्रमाणस्य किं छिन्नमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय विकल्पयति *तत्रेति* तत्रैवं सतीतरकारणसम्पत्तौ सन्निकर्षमात्राभावे कार्यं न जायत इति केवलव्यतिरेकप्रदर्शनार्थमुदाहरणमिष्यते नवेत्यर्थः । द्वितीयस्य जघन्यत्वादनङ्गीकृतत्वाद्याद्यौ दूषयति *नेति* कुतः कस्मात्प्रमाणादिति यावत् । कार्योदयान्यथानुपपत्त्या तस्य कारणत्वमित्यत आह *अन्यथेति* सन्निकर्षातिरिक्तकारणादेव कार्योत्पत्त्युपपत्तेरन्यथैवोपपत्तिरर्थापत्तेरेवं च नियतप्राक्सत्त्वरूपं कारणत्वं न सिद्ध्येन्नियमस्य केवलव्य-

तिरेकलभ्यत्वादिह च तदभावादित्यर्थः । प्रथममनुवदति दूषणाय * एष्टव्यमिति * यदभिसन्धाय तदर्थमर्थान्तरमुपवर्णितं तदिदानीमाविष्करोति * तर्हीति * तत्रैवोदाहरणे सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरणेऽभावप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । उक्तकारणसम्पत्तेरिति हेतुः । प्रतियोग्यभावसहितयोग्यानुपलम्भत्वादित्यर्थः । तदप्युपपादयति व्यवधायकेन कुड्यादिनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववति घटादौ । न च तथा भावप्रमा भवति बहिःस्थस्यापवरकैकदेशे घटो विद्यते न वेति सन्देहदर्शनादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । योग्येति विशेषणाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते * तत्रेति * प्रतियोग्युपलम्भहेतुव्यवधायकस्य व्यवधानहेतोः कुड्यादेरप्यभावोऽपि योग्यपदार्थः स्वस्वेतरस्वप्रमापककारणपौष्कल्यस्य योग्यत्वेन विवक्षितत्वादिह च तन्नास्तीत्यर्थः । व्यवधायकाभावस्य न योग्यतान्तःप्रविष्टत्वं प्रतियोग्यनुपलम्भकत्वादित्यभिसन्धाय परिहरति * नेति * यदि व्यवधायकाभावः कारणं तर्हि कुड्यादिव्यवहितसन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव न स्यात् किं सन्निकर्षाभावात्प्रतियोगिप्रमाऽभाव उत व्यवधायकाभावाभावादिति संदेहापत्तेरित्यर्थः । व्यवधायकाभावाभावो व्यवधायक एव तस्य स्वरूपेणैव प्रमाभावप्रयोजकत्वे भवेत्सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वानवधारणं सन्निकर्षव्यतिरेकद्वारा प्रयोजकत्वेनाप्यदोष इति शङ्कते * व्यवधायके-

ति * एकं सन्धित्सतो ऽपरन्ते प्रच्यवत इति परि-
हरति * तर्हीति * व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधि-
त्वे व्यवधायकाभावः सन्निकर्षहेतुः स्यान्न तु प्रतियो-
ग्युपलम्भोऽपि गौरवान्मानाभावाच्च इति योग्यप-
दार्थत्वाभावेन तदभावप्रमोत्पत्तावपि कारणमिति
व्यवास्थते व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमा-
र्थतश्चाभाववत्युक्तकरणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यादित्यु-
क्तप्रसङ्गस्तदवस्थ इति यावत् । सन्निकर्षव्यतिरेको न्य-
थासिद्धसन्निधिरहेतुरिति यद्यप्युक्तं तथाऽपि सिं-
हावलोकनन्यायेन तत्र प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षाभा-
वादभावप्रमा न जायते इत्याशङ्क्याह * न चेति *
कुत इत्यत आह * प्रतियोगीति * नित्यं नियमेन
तदनुत्पत्तेरभावप्रमानुदयप्रसङ्गात्सन्निकर्षे सति स-
न्निकृष्टप्रतियोगिनोऽभावादित्यर्थः। यद्वा नित्यं नियमेन
तदनुत्पत्तेरभावप्रमानुदयप्रसङ्गादर्थेन्द्रियसम्प्रयोगस्य
तदभावप्रमाकरणत्वेन तदुत्पादकत्वादित्यर्थः । प्र-
तियोग्युपलम्भकव्यवधानाभावाभावादभावप्रमा न
जायत इत्यत आह * अत इति * उक्ताभावप्रमाकर-
णादतिरिक्तं नेष्टव्यम् । अत इति परामृष्टमेव हेतुं स्पष्ट-
यती * इन्द्रियेति * इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदनुपपत्ते-
र्व्यवधानानुपपत्तेर्व्यवधानाभावोऽपि व्यवधायकाभा-
ववत्सन्निकर्षहेतुर्न त्वभावप्रमाविशेष इत्यर्थः । व्य-
वधायकेन व्यवहितेनाभावप्रमाप्रसङ्गस्तद्धेतोर्धर्मिसा-
क्षात्कारस्य तदाऽभावादित्यत आह * नचेति * अ-
धिकं कारणमेष्टव्यमित्यनुषङ्गः । कारणत्वविषयान्व-

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एव ग्रन्थो मुद्यते।

२ प्राचीनादुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्यमुद्यते

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्ट्यो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवक " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

७ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्त)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	१
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। } मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम्। श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। } (वेदान्तः) ८

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम्। } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्या० २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका। १३

(३०) वीरमित्रोदयः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ५

(३१) स्मृतिसारोद्धारः। विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः। २

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा। श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य कृता। २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी

